

Міністерство освіти і науки України
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

Аграрне право

Підручник

За редакцією професорів
В. П. Жушмана та А. М. Статівки

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів

Харків
«Право»
2010

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-1234 від 26.02.2010 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 10 від 23.05.2009 р.)*

*Підручник підготовлено викладачами кафедри аграрного права
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*

Рецензенти:

В. І. Семчик – доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України (Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України);

М. В. Шульга – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України (Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого);

В. М. Єрмоленко – доктор юридичних наук, професор (Національний університет біоресурсів і природокористування України)

Колектив авторів:

канд. юрид. наук, проф. **В. П. Жушман** – вступ, розд. 1, 7 (у співавт. з **В. Ю. Уркевичем**); канд. юрид. наук, доц. **В. М. Корнієнко** – розд. 2, 4, 14 (у співавт. з **Н. В. Погорецькою**); канд. юрид. наук, асист. **Г. С. Корнієнко** – розд. 9; канд. юрид. наук, асист. **Т. В. Курман** – розд. 5, § 1, 3 розд. 13; канд. юрид. наук, доц. **Н. В. Погорецька** – розд. 14 (у співавт. з **В. М. Корнієнко**); д-р юрид. наук, проф. **О. О. Погрібний** – розд. 15; канд. юрид. наук, асист. **В. Ю. Палатай** – § 6 розд. 18 (у співавт. з В. П. Станіславським); канд. юрид. наук, доц. **О. П. Радчук** – розд. 10; канд. юрид. наук, асист. **В. П. Станіславський** – розд. 6, 18 (у співавт. з **В. Ю. Палатаєм**); д-р юрид. наук, проф. **А. М. Статівка** – розд. 12, 17; канд. юрид. наук, доц. **О. М. Туєва** – § 2 розд. 13, розд. 16; д-р юрид. наук, доц. **В. Ю. Уркевич** – розд. 3, 11, 7 (у співавт. з **В. П. Жушманом**); канд. юрид. наук, доц. **І. А. Шуміло** – розд. 8

А 25 **Аграрне право** : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін. ; за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. – Х. : Право, 2010. – 296 с.

ISBN 978-966-458-177-3

На основі новітнього аграрного законодавства України розглянуто предмет, методи і систему аграрного права, його джерела, аграрні правовідносини, договірні відносини у сільському господарстві. Висвітлено питання реформування земельних відносин в агропромисловому комплексі, окремі види аграрних утворень (підприємств), інші важливі проблеми аграрного права України.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних, економічних, аграрних вищих навчальних закладів та всіх, хто цікавиться проблемами аграрного права.

ББК 67.9 (4УКР) 307

© Жушман В. П., Корнієнко В. М.,
Корнієнко Г. С. та ін. 2010

© «Право», 2010

ISBN 978-966-458-177-3

Вступ

Україна є однією з країн Європи, яка має могутній земельно-ресурсний потенціал для інтенсивного розвитку сільського господарства. Із 60,3 млн гектарів земель майже 70 % становлять землі сільськогосподарського призначення з найкращим чорноземом у світі. Виробництво продуктів харчування та сільськогосподарської сировини є основою агропромислового комплексу (АПК) та важливим засобом забезпечення продовольчої безпеки України.

Аграрний сектор охоплює цілі системи сільськогосподарських підприємств, їх об'єднань, комбінатів, промислових переробних, будівельних, науково-дослідних, сервісних підприємств, організацій та установ, діяльність яких потребує належного правового забезпечення і законодавчого врегулювання.

Аграрне право є комплексною галуззю права, становить складову і невід'ємну частину права України. Як галузь права воно характеризується власними предметом, методами і принципами правового регулювання. За допомогою аграрного, земельного, цивільного, господарського та інших галузей права визначаються правове становище аграрних товаровиробників, їх правосуб'єктність.

У пропонованому підручнику розглянуто питання виробництва безпечної та якісної сільськогосподарської продукції, процесу відродження і формування ринкових відносин в аграрній сфері. Враховано також те, що в Україні існують відокремлені спеціалізовані продуктові ринки, зокрема, зерна, цукру, овочів, фруктів, хлібопродуктів, м'яса, молока і молокопродуктів, олії та ін. Розкрито особливості ринкового обігу земельних ділянок, які належать до категорії земель сільськогосподарського призначення, засоби їх охорони. Досліджено проблеми вступу України до СОТ і Європейського Союзу та її участі у формуванні діяльності Єдиного економічного простору.

Аграрне право як правова наука є галуззю науки права України. Це сума знань про аграрне законодавство, аграрно-правові норми, аграрні правовідносини, що функціонують в аграрному секторі України.

Підручник підготовлено відповідно до вимог кредитно-модульної системи. Він буде корисним для студентів, аспірантів і викладачів вищих юридичних, економічних, аграрних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами аграрного права.

Професор В. П. Жушман

Предмет, методи, принципи та система аграрного права

§ 1. Предмет аграрного права

Державна політика України в галузі розвитку аграрного і земельного ринків пов'язана з необхідністю дослідження комплексу організаційних і правових проблем, які виникли у зв'язку з реалізацією аграрної і земельної реформ, створенням належних умов для ринкового середовища та вдосконалення правового регулювання ринкових відносин, а також розв'язання проблем гармонізації аграрного законодавства України, Європейського Союзу (ЄС), інших зарубіжних країн, вступу країни до ЄС і Світової організації торгівлі (СОТ) та формування Єдиного економічного простору (СЕР) за участю України.

Вирішення цих питань неможливе без обґрунтованої і виваженої аграрної політики, оновлення економічної і правової систем України, які б повністю відповідали потребам країни, забезпечували її продовольчу безпеку.

Аграрні перетворення стали, таким чином, реальною необхідністю. Вони потребують відповідного правового забезпечення, нормативного регулювання у сфері суспільних відносин, пов'язаних з виробництвом, переробленням і реалізацією сільськогосподарської продукції. Здійснення аграрної політики, а також аграрної і земельної реформ в Україні є необхідним і важливим чинником у встановленні економічного порядку в суспільстві. Це викликає потребу в перегляді та вдосконаленні права і законодавства України в цілому і аграрного зокрема.

Коло аграрних відносин, що їх регулює аграрне право, не є стабільним і змінюється відповідно до розвитку виробничих та суспільних відносин.

Дуже важливим у цьому відношенні є прийняття Верховною Радою України 24 червня 2004 р., з урахуванням світового досвіду державного регулювання сільськогосподарського виробництва, Закону «Про державну підтримку сільського господарства України»¹. У ньому ви-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 49. – Ст. 527.

значено основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення України.

У процесі виробничо-господарської та іншої діяльності різноманітних (як за формою власності, так і за організаційно-правовою формою) сільськогосподарських товаровиробників виникає комплекс складних, взаємопов'язаних майнових, земельних, господарських, трудових, організаційно-управлінських та інших відносин. Вони не становлять органічної єдності, проте специфіка виробничо-господарської діяльності в агропромисловому секторі зумовлює необхідність їх об'єднання в одну систему¹.

У цій системі норма кожної з галузей права регулює свої специфічні відносини. Наприклад, майнові відносини можуть бути предметом регулювання цивільного права, земельні — предметом регулювання земельного права тощо. Оскільки ці відносини складаються у процесі обробітку землі, виробництва, перероблення і збуту сільськогосподарської продукції, їх не можна віднести до жодної з традиційних галузей права. Недивлячись на те що різноманітні види суспільних відносин у сільському господарстві не становлять органічно єдиного відношення, тим не менше вони тісно пов'язані одні з одними і можуть розглядатися як цілісне утворення.

Неможливе і регулювання сільськогосподарської праці нормами трудового законодавства через різноманітність видів сільськогосподарської праці, її сезонний характер, розрив між періодом трудового процесу і його наслідками, залежність від природно-кліматичних умов та ін. Крім того, в кооперативних підприємствах, поширених у сільськогосподарському виробництві, трудові відносини з однією частиною працівників ґрунтуються на умовах їх членства, а з іншою частиною (громадянами, які не є членами цих підприємств) — на основі договорів (контрактів). Це свідчить про те, що аграрні відносини як відносини комплексного характеру, потребують і їх комплексного правового регулювання. Отже, можна зробити висновок про те, що аграрне право як комплексна галузь має регулювати аграрні відносини традиційними та спеціальними нормами².

¹ Аграрное право [Текст] : учеб. для юрид. вузов. – М., 1996. – С. 5.

² Семчик, В. І. Круглий стіл з питань аграрної реформи в Україні [Текст] / В. І. Семчик // Право України. – 1994. – № 10. – С. 90–92.

Виходячи із пріоритетності державної політики щодо АПК і важливої ролі права в її здійсненні, правознавці роблять обґрунтований висновок про те, що все це є основою формування галузі аграрного права, обумовленого специфікою сільського господарства, наявністю у ньому тісно взаємопов'язаних різноманітних аграрних відносин, що складаються при здійсненні переважно виробничо-господарської, а також іншої діяльності сільськогосподарських підприємств, організацій, їх об'єднань, підприємців (фермерів).

Проте питання предмета аграрного права, визначення його як галузі права і його системи є дискусійним. Так, у підручнику «Господарське право» зазначено, що регулювання відносин у будь-якій галузі народного господарства має свої особливості. Мають особливості і галузі, в яких задіяні підприємства, організації промисловості, торгівлі, що обслуговують сільське господарство.

Відносини у сільськогосподарському виробництві для зручності регулювання можна згрупувати, однак, як зазначає В. С. Мартем'янов, вони є не що інше, як відносини господарські¹.

Предметом аграрного права є такі відносини, що являють собою комплекс земельних, майнових, трудових та організаційно-управлінських відносин, які ґрунтуються на приватній, державній, комунальній власності і виникають у сфері сільського господарства, і пов'язаних з ними інших відносин сільськогосподарських підприємств та їх об'єднань, а також діяльності селянських і особистих підсобних господарств. Такого висновку дійшли автори підручника «Аграрное право»². Не поділяючи цих поглядів, автори підручника «Аграрне право України» висловлюються про те, що аграрне право України перебуває у стадії становлення як самостійна й інтегрована галузь національного права, в якій є власний предмет, власні і частково інтегровані об'єкти, власні суб'єкти, методи, система³. У різний час висловлювалися також думки про те, що аграрне право слід розглядати тільки як галузь законодавства⁴, деякі дослідники оцінюють його з позицій галузі науки, структурної частини системи правознавства⁵.

¹ Мартем'янов, В. С. Хозяйственное право [Текст] : учебник / В. С. Мартем'янов. – М., 1994. – Т. 1. – С. 17.

² Аграрное право [Текст] : учеб. для юрид. вузов. – С. 3.

³ Аграрне право України [Текст] : підручник / за ред. В. З. Янчука – К., 1996. – С. 7.

⁴ Панкратов, И. Ф. Сельскохозяйственное право как отрасль права? Нет оснований [Текст] / И. Ф. Панкратов // Сов. государство и право. – 1973. – № 9. – С. 52.

⁵ Яковлев, В. Н. Страховые правоотношения в сельском хозяйстве [Текст] / В. Н. Яковлев. – Кишинев, 1973. – С. 161–162.

Звичайно, кожна з цих тез по-своєму є важливою й обґрунтованою і в умовах становлення аграрного права України має право на існування. Але, на наш погляд, завжди слід урахувувати час і характер суспільних відносин, за яких висловлювалися ті чи інші думки. Так, зазначену думку про те, що аграрне право України перебуває у стадії становлення, було висловлено в підручнику «Аграрне право України» ще у 1996 р. Відтоді пройшло більше 12 років і за цей час в аграрних правовідносинах відбулися кардинальні зміни, відповідно до яких аграрне право стало самостійною, комплексною, інтегрованою, спеціалізованою галуззю. Однак необхідність характеристики конкретних відносин, що регулюються аграрним правом, обмежує можливості більш докладного аналізу дискусійних проблем щодо правової природи аграрного права і його місця у загальній системі права.

У зв'язку з тим, що суспільні відносини, котрі є предметом аграрного права, мають комплексний характер і, як правило, тією чи іншою мірою пов'язані із земельними відносинами, без яких сільськогосподарське виробництво фактично неможливе, земельні відносини слід виокремити із системи аграрних відносин. У сільському господарстві, а саме в аграрному секторі, земля є основним засобом виробництва, на відміну від інших сфер виробництва, де земля є просто територіальним простором для розміщення основних фондів і підприємств у цілому.

В умовах перетворення земельних відносин на основі приватної власності на землю, що спостерігається в сільському господарстві, коло цих відносин значно розширюється. Воно охоплює не тільки відносини, що виникають унаслідок надання права власності чи користування землею, а й відносини щодо її розпаювання, раціонального і цільового використання, збереження родючості землі, а також комплекс заходів щодо охорони земель сільськогосподарського призначення. У зв'язку з перерозподілом землі, легалізацією приватної власності на неї поширюються і відносини аграрного підприємництва. Особливий вид земельних відносин, що регулюється аграрним правом, — це відносини у сфері тимчасового і платного користування сільськогосподарською землею, суб'єктом яких виступають власники земельних ділянок (державна, юридичні особи, громадяни, у тому числі володарі земельних часток) і орендарі-сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, громадяни, що ведуть особисте селянське господарство, орендні підприємства, працівники сільськогосподарських підприємств. Предметом спеціального, правового регулювання є також земельні

відносини, пов'язані з наданням земельних ділянок із фонду перерозподілу земель в оренду фермерським господарствам і сільськогосподарським підприємствам, створеним при реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) і радгоспів.

Власникам земельних ділянок надано можливість добровільно створювати на їх базі фермерські господарства, приватно-орендні підприємства, сільськогосподарські кооперативи, спільні сільськогосподарські підприємства, асоціації, спілки, господарські товариства, інші підприємства кооперативного і корпоративного типів.

Таким чином, *предметом аграрного права є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з утворенням та діяльністю сільськогосподарських кооперативів, господарських товариств, фермерських господарств, приватноорендних підприємств, спільних сільськогосподарських підприємств, асоціацій, спілок, інших сільськогосподарських підприємств кооперативного і корпоративного типів, а також державних (комунальних) підприємств, що базуються на державній і комунальній власності, та багатогранні відносини, що виникають між ними і громадянами, які є їх членами чи учасниками, а також між громадянами-підприємцями.*

Чільне місце в системі аграрних відносин посідають майнові відносини, що виникають між різноманітними суб'єктами сільськогосподарського виробництва. Суб'єкти аграрного підприємництва всіх форм власності і легальних організаційно-правових форм господарювання вимушені вступати в різноманітні правовідносини, що виходять за їх межі, з реалізації продукції, придбання сільськогосподарської техніки, паливно-мастильних та інших матеріалів, без яких сільськогосподарське виробництво неможливе, тощо. Водночас усередині самих цих суб'єктів виникають багатогранні відносини, пов'язані з розподілом прибутків і дивідендів, одержанням земельного чи майнового паю при виході зі складу юридичних осіб тощо. Отже, ці відносини також є предметом аграрного права.

Значним поштовхом до розширення майнових відносин стали прийняття і реалізація низки різних за своєю значущістю і юридичною силою нормативних актів про приватизацію землі і майна. Відповідно до Закону України від 10 липня 1996 р. «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»¹ було здійснено перетворення радгоспів та інших державних підприємств у КСП і акціонерні това-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 27. – Ст. 293.

риства, приватизацію майна товариствами покупців тощо. Не менш важливі зміни в зазначені відносини внесено і Цивільним та Господарським кодексами, прийнятими у 2003 р.

Указом Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»¹ регламентовано, що право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави. Ці правомочності поширюються і на відносини, що виникають у зв'язку з одержанням у приватну власність земельної ділянки в натурі, тобто в цьому разі виникає право вступати в різноманітні внутрішні і зовнішні відносини, врегульовані аграрним законодавством. Земельний кодекс України (статті 80, 81) передбачає суб'єктів права власності на землю та право власності на землю громадян².

Усі ці заходи вплинули і на розвиток орендних відносин, предметом яких є передання земельних ділянок і майна для тимчасової сільськогосподарської діяльності.

Функціонування підприємств-суб'єктів підприємницької діяльності неможливе без чіткої організації процесу з виробництва сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізації, узгодженості в діях не тільки їх структурних підрозділів, а й окремих працівників. Сільськогосподарське виробництво як таке неможливе і без організаційно-управлінських відносин, що складаються у цьому процесі, які є предметом аграрного права. Ці відносини мають внутрішній кооперативний чи корпоративний характер і регулюються локальними нормами аграрного законодавства.

Проте діяльність сільськогосподарських виробників не замикається тільки на внутрішніх відносинах. Вони вимушені вступати і в зовнішні відносини, в тому числі організаційно-правові (управлінські).

Отже, предметом аграрного права є також організаційно-правові відносини, а тому в предмет аграрного права, крім земельних, майнових, трудових відносин, включаються також організаційно-управлінські відносини у сфері сільськогосподарської діяльності. У свою чергу організаційно-управлінські відносини як важливий різновид аграрних відносин поділяються на внутрішні та зовнішні. Внутрішні відносини —

¹ Офіц. вісн. України. – 1999. – № 49. – Ст. 2400.

² Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.

це приватноправові управлінські відносини усередині сільськогосподарських товаровиробників (товариств, кооперативів, інших підприємств), що регулюються локальними нормами права. Зовнішні відносини — це публічно-правові управлінські відносини органів державної влади та органів місцевого самоуправління з сільськогосподарськими підприємствами і об'єднаннями.

Аграрне право як спеціалізована галузь права покликана регулювати пов'язані між собою земельні, майнові, господарські, трудові та організаційно-управлінські відносини, що складаються між суб'єктами, юридичними та фізичними особами в аграрному секторі. Віссю, основою цих відносин є традиційна галузь аграрних відносин, які складаються в самому сільськогосподарському виробництві при обробленні землі. Саме вони є визначальними серед інших відносин, у тому числі у сфері перероблення і реалізації сільськогосподарської продукції. Норми аграрного права регламентують коло та зміст тих прав і обов'язків, що становлять правовий статус сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств, акціонерних та інших господарських товариств, агрофірм і агрокомбінатів, орендних підприємств, членів цих формувань тощо. Таким чином, характером виробничо-господарської і соціально-економічної діяльності, особливістю соціально-побутових умов існування аграрних товаровиробників визначається своєрідність предмета аграрного права як галузі права. Вивчення наведених та інших літературних джерел свідчить про досить широкий спектр підходів до визначення кола правовідносин, які слід віднести до сфери аграрного права чи законодавства. Узагальнивши їх, можна сформулювати поняття аграрного права.

Аграрне право України — це комплексна, інтегрована, спеціалізована галузь права, що регулює комплекс пов'язаних між собою виробничо-господарських, земельних (земля є основним засобом виробництва у сільському господарстві), майнових, трудових та організаційно-управлінських відносин, які складаються в процесі виробництва і перероблення сільськогосподарської продукції в аграрному секторі між сільськогосподарськими підприємствами і об'єднаннями, фермерськими і підсобними господарствами, іншими виробниками незалежно від форм власності, а також між ними і працівниками цих господарств.

§ 2. Методи аграрного права

Будь-яке наукове дослідження потребує визначення не тільки його предмета, а й методу, який використовується наукою для пізнання її предмета. Якщо предмет правового регулювання відповідає на запитання, які суспільні відносини регулюються галуззю аграрного права, то метод регулювання показує, яким чином воно здійснюється. У юридичній літературі, в тому числі і в аграрно-правовій, досі ще не склалися чіткого визначення методу правового регулювання. Традиційно цей метод розглядається відповідно до системи права. Вся система права за однорідністю правовідносин (предмета правового регулювання) поділяється на галузі. А оскільки метод правового регулювання притаманний тим суспільним відносинам, які є предметом даної галузі права, то мається на увазі, що предмету кожної галузі має відповідати і метод правового регулювання¹.

Однак ця позиція в умовах формування ринкових відносин втрачає своє значення. Нині вчені-правознавці жваво обговорюють проблему дослідження методу правового регулювання стосовно права в цілому. Вона не нова, до неї правники зверталися й раніше².

У загальній теорії права під методом правового регулювання розуміють закріплені в нормах права прийоми, засоби та способи впливу на поведінку суб'єктів права, установ у відповідних суспільних відносинах.

Оскільки предмет аграрного права становлять не однорідні, а комплекс пов'язаних між собою за характером виробництва різних правовідносин, то слід говорити не про єдиний метод правового регулювання, а про різноманітність методів³. На сьогодні також висловлюються думки й щодо змішаного методу правового регулювання аграрних правовідносин. Так, М. М. Чабаненко зазначає, що для аграрного права характерний змішаний метод правового регулювання аграрних відносин, який включає адміністративно-правові і цивільно-правові спо-

¹ Алексеев, С. С. Общая теория социалистического права [Текст] / С. С. Алексеев. – Свердловск, 1963. – С. 215–216.

² Витченко, А. М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений [Текст] / А. М. Витченко. – Саратов, 1974; Раянов, Ф. М. Предмет и система сельскохозяйственного права [Текст] : учеб. пособие / Ф. М. Раянов. – Уфа, 1980.

³ Семчик, В. І. Круглий стіл з питань аграрної реформи в Україні [Текст] / В. І. Семчик. – С. 90–92.

соби та прийоми їх регулювання¹. Нові методи державного регулювання забезпечуються застосуванням обмеженого впливу держави на господарську діяльність сільськогосподарських товаровиробників з метою охорони публічно-правових інтересів держави. Щодо тих чи інших суспільних відносин, які виникають в умовах сільськогосподарського виробництва, застосовується і метод їх правового регулювання. Але при цьому слід мати на увазі, що в сучасних умовах один й той самий метод правового регулювання застосовується в різних галузях права.

У випадках, коли між суб'єктами господарювання в аграрному секторі виникають правовідносини власності, для їх регулювання застосовуються прийоми, засоби та способи цивільного методу правового регулювання — рівноправності сторін. Метод земельного законодавства застосовується у випадках регулювання земельних відносин в АПК. Управлінсько-організаційним відносинам, які є складовою частиною предмета аграрного права, властивий характер переважно методів господарського права. Отже, слід погодитися з правниками, які висловлюють думку про те, що аграрному праву притаманні три основні методи правового регулювання: дозвіл, припис, заборона, які виражаються в диспозитивних та імперативних прийомах регулювання з урахуванням специфіки аграрних відносин, про що йшлося в § 1 цього розділу.

§ 3. Принципи аграрного права

Принципи аграрного права з'являються після того, як склались аграрні відносини.

В умовах переходу до ринкової економіки основними принципами права є: верховенство права; рівноправність суб'єктів господарювання в суспільних відносинах; юридична рівність усіх форм власності; нерозривний зв'язок прав і обов'язків; поєднання переконання і примусу, демократизму і гласності.

Ці правові принципи визначаються характером економіки, господарювання в умовах ринкових відносин. Саме тому вони мають загальний характер і притаманні праву України в цілому. Разом з тим специфіка сільськогосподарського виробництва, а також суспільних

¹ Чабаненко, М. М. Методи правового регулювання аграрних відносин [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / М. М. Чабаненко. – Х., 2005. – С. 85–86.

відносин в аграрному секторі визначає і специфічні принципи, притаманні аграрному праву.

Принципи аграрного права — це провідні ідеї, основоположні за-
сади, наукові положення, відображені в нормах цієї галузі права, які
в комплексі регулюють аграрні відносини.

Основними принципами правового регулювання аграрних відносин
у сучасних умовах є:

- рівність учасників аграрно-правових відносин;
- свобода аграрного підприємництва і добровільність обрання форм та напрямків господарської діяльності;
- органічний зв'язок трудової діяльності з природно-кліматичними умовами виробництва;
- пріоритетність розвитку АПК;
- демократизація системи управління АПК;
- всебічна охорона і зміцнення всіх форм власності та різноманітних організаційно-правових форм сільськогосподарських товаровиробників, що на них базуються;
- господарська самостійність та відповідальність суб'єктів сільськогосподарської діяльності і праці;
- невтручання державних органів у виробничо-господарську діяльність сільськогосподарських товаровиробників.

Цими юридично закріпленими принципами пройняті основні правові норми та інститути аграрного права.

§ 4. Система аграрного права

Ознаками кожної галузі права, в тому числі аграрного, є узгодженість і спільність нормативного матеріалу, зумовленого соціально-економічними і організаційно-правовими чинниками. З огляду на це можна сформулювати поняття системи аграрного права: *система аграрного права являє собою сукупність логічно і послідовно розміщеного нормативного матеріалу за правовими інститутами, норми яких у комплексі закріплюють основні принципи, форми і порядок сільськогосподарської діяльності юридичних і фізичних осіб, регулюють відносини, що виникають між ними, між ними і державою в процесі обробітку землі, виробництва, перероблення і реалізації продукції сільського господарства.*

Аграрне право як система норм регулює комплекс різноманітних суспільних відносин, що складаються в процесі організації сільськогосподарського виробництва. У цій внутрішньо узгодженій системі правові норми, блоки та елементи розміщено в ієрархічній послідовності.

Аграрне право як систематизована галузь регулює певну групу комплексних суспільних відносин і, таким чином, становить комплексну інтегровану галузь права. Вона пов'язана з господарським, цивільним, адміністративним, трудовим, земельним та іншими галузями права, без яких неможливі регулювання комплексу аграрно-договірних відносин, регламентація створення та реєстрації аграрних підприємств. Так, договірно-аграрні відносини регулюються відповідними нормами цивільного права; відшкодування збитків, пов'язаних з потребою посівів, — нормами адміністративного права.

Основним засобом сільськогосподарського виробництва є земля як об'єкт аграрного і земельного права. Порядок і умови надання права власності на землю та права землекористування, організаційно-управлінського забезпечення раціонального використання і охорони цих земель регламентуються в комплексі аграрним, земельним та адміністративним правом.

Регулювання трудових відносин в аграрному секторі нормами тільки аграрного права також неможливе. Так, норми трудового права щодо визнання недійсними умов трудових договорів, які погіршують становище працівників порівняно з трудовим законодавством України, поширюються і на трудові відносини в аграрному секторі.

Терміном «аграрне право» охоплюються взаємопов'язані, але не тотожні поняття. Аграрне право слід розглядати як галузь права, галузь правової науки і навчальної дисципліни.

Аграрне право як одна із галузей юридичної науки — це система наукових знань, правових ідей, теоретичних поглядів, понять, а також знань про закономірності аграрно-правового регулювання суспільних відносин, які становлять предмет аграрного права.

Аграрно-правова наука вивчає також зарубіжне законодавство в його порівняльно-правовому аналізі, правове регулювання земельних і аграрних перетворень у зарубіжних країнах.

Аграрне право як навчальна дисципліна являє собою систему наукових знань про аграрне право — галузь права і законодавства, призначеного для вивчення у відповідних навчальних закладах, передусім юридичних.

Джерела (форми) аграрного права

§ 1. Поняття, особливості та класифікація джерел аграрного права

Джерела аграрного права — це результат правотворчості державних органів як зовнішній вираз волі народу, закріпленої в уніфікованих і диференційованих нормативно-правових актах, а також локальних актах сільськогосподарських товаровиробників, що регулюють аграрні відносини, які складаються в процесі сільськогосподарського виробництва, перероблення та реалізації сільськогосподарської продукції.

До джерел аграрного права належать закони, підзаконні акти, постанови, положення, правила, інструкції, статuti. Аграрні правовідносини є багатогранними і характеризуються різновидами суб'єктів, до яких належать сільськогосподарські кооперативи, інші підприємства, об'єднання, фермерські господарства, міжгосподарські утворення. Норми аграрного права визначають їх суб'єктивні права, юридичні обов'язки, правове становище, умови та порядок їх утворення і ліквідації.

Аграрне законодавство складають нормативно-правові акти, які регулюють організаційно-управлінське забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення суб'єктами аграрного права. До нього належать акти, спрямовані на належну організацію ведення основних, додаткових і допоміжних галузей сільськогосподарського виробництва: тваринництва, рослинництва, їх складових частин (насіниництва, овочівництва, виноградарство, племінна справа). Вони закріплюють нормативно-правові вимоги щодо охорони здоров'я працівників сільського господарства, додержання правил техніки безпеки та виробничої санітарії у процесі сільськогосподарського виробництва. Положення цих актів окреслюють правосуб'єктність кола виробничо-господарських формувань як суб'єктів аграрних відносин. Дія цих актів поширюється на товаровиробників усіх форм власності.

Аграрне законодавство охоплює нормативні акти щодо повноважень державних органів, які управляють сільським господарством. Це положення, постанови, інструкції та інші акти, що містять перелік організаційно-правових і матеріально-технічних заходів по виконанню програм економічного і соціального розвитку в галузі сільського господарства. Сюди також входять нормативні акти, що визначають правове становище науково-дослідних установ у сфері сільського господарства; акти, що містять технологічні правила залежно від галузей сільськогосподарського виробництва; акти, що стосуються матеріально-технічного постачання сільськогосподарських товаровиробників.

До цієї категорії належать також типові договори і положення, що регламентують закупівлю сільськогосподарської продукції, правила техніки безпеки і виробничої санітарії, умови і порядок організації та оплати праці працівників сільськогосподарських підприємств, фахівців, механізаторів, управлінського та обслуговуючого персоналу, інших сільськогосподарських працівників.

Міцну правову основу аграрної реформи в Україні становлять такі джерела, як закони України «Про державну підтримку сільського господарства України»¹, «Про сільськогосподарську кооперацію»², «Про фермерське господарство»³, «Про особисте селянське господарство»⁴.

У здійсненні аграрної політики в Україні значну роль відіграє розвиток різноманітних форм господарювання, підприємництва, конкуренції, роздержавлення і приватизації державного і комунального майна, що докорінно змінює ставлення працівників до результатів праці.

У зв'язку з цим велике значення також мають укази Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин»⁵, «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі»⁶, Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»⁷ та ін.

Як різновид джерел аграрного права слід розглядати внутрішньогосподарські локальні акти. Предмет аграрного права становлять такі

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 49. – Ст. 527.

² Там само. – 1997. – № 39. – Ст. 261.

³ Там само. – 2003. – № 45. – Ст. 363.

⁴ Там само. – № 29. – Ст. 235.

⁵ Уряд. кур'єр. – 1995. – № 3.

⁶ Приватизація в АПК: законодавчі та нормативні акти [Текст]. – К., 1995. – Ст. 80–81.

⁷ Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 42. – Ст. 188.

відносини, які виникають у процесі господарської, управлінської, трудової і соціальної діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Згідно з чинним аграрним законодавством їх регулювання — прерогатива (правомочність) конкретного підприємства як суб'єкта аграрного права. Правотворча правосуб'єктність сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів агропромислового комплексу у сфері внутрішньогосподарських взаємовідносин покликана оптимально врегулювати ці відносини шляхом прийняття внутрішньогосподарських локальних нормативних актів. Ці акти за своїм характером, змістом, правовою природою та юридичною силою закріплюють правове становище сільськогосподарських кооперативів та інших суб'єктів аграрного господарювання, а також правосуб'єктність учасників локальних правовідносин.

До локальних актів як джерел аграрного права належать нормативні акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування, обласних та районних управлінь агропромислового комплексу, органів ветеринарної служби, земельних ресурсів та ін.

Прикладами локальних правових актів у сфері дії аграрного права є статут конкретного сільськогосподарського кооперативу, положення про оплату праці в сільськогосподарських підприємствах, положення про раду виробничих підрозділів сільськогосподарських підприємств.

Важливу роль у застосуванні норм аграрного права, зокрема тих, що визначають правосуб'єктність сільськогосподарських підприємств, міжгосподарських об'єднань, робітників і службовців, відіграють правоохоронні органи. Їх діяльність здійснюється на підставі чинного законодавства, в тому числі актів, які є джерелами аграрного права. Ефективність правозастосування у цих випадках значною мірою забезпечується постановами Пленуму Верховного Суду України в справах, стороною в яких виступають сільськогосподарські підприємства або міжгосподарські організації.

Велике значення в юридичному захисті порушених майнових прав та інтересів сільськогосподарських підприємств надається Вищому господарському суду України. З метою належного правозастосування він спрямовує діяльність господарських судів відповідними вказівками, викладеними в постановках та роз'ясненнях.

Особливостями аграрного права є такі:

– уніфіковані акти аграрного законодавства становлять ядро джерел аграрного права. Вони є юридичною формою виразу аграрного права і спрямовані на інтеграцію правового регулювання аграрних відносин. Ці нормативно-правові акти регулюють взаємозв'язок економічних, організаційних та інших заходів, спрямованих на реалізацію аграрних реформ. В уніфікованих нормативно-правових актах містяться норми, що мають загальний характер;

– відсутність єдиного акта кодифікованого характеру, тобто українські правотворці ще не розробили єдиний Аграрний кодекс України. Тому безліч норм, які регулюють дану сферу суспільних відносин, є нормами, що містяться в Цивільному, Господарському, Земельному кодексах;

– значущість локальних актів органів управління суб'єктів аграрного підприємництва;

– реформування суб'єктів аграрного виробництва, створення нових сільськогосподарських формувань, які наділяються більшою свободою в здійсненні підприємницької діяльності і регулюванні внутрішньогосподарських відносин, що регулюються локальними нормативними актами, котрі приймають органи управління, самоврядування сільськогосподарських підприємств;

– використання правових норм інших галузей права, які водночас належать до аграрного права, регулюючи окремі питання діяльності суб'єктів аграрного підприємства;

– зростання ролі міжнародних норм права. На шляху формування демократичної держави одночасно здійснюється орієнтація національного законодавства на міжнародне;

– збереження рекомендаційної правотворчості.

Характерною особливістю джерел аграрного права є їх класифікація на уніфіковані та диференційовані, тобто на ті, що належать до всіх сільськогосподарських формувань (уніфіковані) чи їх окремих видів (диференційовані).

У аграрному праві більше, ніж в інших галузях права, джерелами права виступають акти санкціонованої і делегованої правотворчості.

Санкціонована діяльність — це багатогранна діяльність сільськогосподарських підприємств, органів самоврядування селян, фермерських та інших господарств, схвалена державою у відповідних нормативних актах, тобто держава надає юридичну силу вже розробленим нормативним актам сільськогосподарських підприємств і органів самоврядування селян.

Дозвіл держави сільськогосподарським кооперативам, акціонерним та іншим господарським товариствам, а також спілкам, товариствам, об'єднанням та іншим товаровиробникам в аграрному секторі видавати нормативні акти для регулювання аграрних відносин є не що інше, як делегована правотворчість.

Залежно від юридичної сили джерела аграрного права прийнято поділяти на закони, підзаконні та локальні акти.

Конституція України як Основний Закон становить фундамент для розвитку аграрного права.

Конституція — Основний Закон громадянського суспільства і держави, який має вищу юридичну чинність, через який (відповідно до багатовікового досвіду і прагнень народу) затверджуються основи суспільного і державного ладу та механізми їх дії, спрямовані на зміцнення держави і забезпечення прав і свобод громадян. Положення Конституції України визначають права, свободи і обов'язки людини і громадянина, що повною мірою поширюється і на селян як учасників агропромислового виробництва в усіх його формах організації. Все без винятку законодавство України має відповідати положенням Конституції України.

Конституція становить базу для поточного законодавства і формування правової системи держави. Поточне законодавство розвиває положення Конституції. Як юридична база законодавства Конституція — серцевина всього правового простору країни, виток формування її правової системи, орієнтир її вдосконалення.

Конституція містить норми прямої дії, що відповідають основним стандартам сучасного міжнародного права і не потребують будь-яких додаткових законів і постанов для її застосування.

Конституція України визнала землю, її надра, водні та інші природні ресурси об'єктом права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

На підставі ст. 41 Конституції України, в якій закріплено право кожного громадянина мати свою власність, і ст. 42, де йдеться про право всіх громадян України на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, селяни мають право об'єднуватися в сільськогосподарські кооперативи, спілки селян, акціонерні та інші господарські товариства і займатися будь-якою, не забороненою законом підприємницькою діяльністю.

Велику роль в аграрному праві, як і в інших галузях, відіграють закони України — нормативні акти вищої юридичної сили.

Важливе значення в регулюванні аграрних відносин мають такі закони:

– від 17 жовтня 1991 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та АПК в народному господарстві»¹;

– від 19 січня 1991 р. «Про господарські товариства»²;

– від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство»³;

– від 10 липня 1996 р. «Про особливості приватизації майна в АПК»⁴;

– від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство»⁵;

– від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію»⁶;

– від 17 вересня 2008 р. «Про акціонерні товариства»⁷.

До джерел аграрного права входять й інші закони, присвячені певним суспільним відносинам в аграрному секторі. Такими, наприклад, є Закон України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння та садивний матеріал»⁸, який містить основні положення, що регулюють виробництво, реалізацію та використання насіння і садивного матеріалу сільськогосподарських, декоративних, лікарських та лісових рослин, на які затверджено державні стандарти.

Закони України від 21 квітня 1998 р. «Про охорону прав на сорти рослин»⁹ і від 30 червня 1993 р. «Про карантин рослин»¹⁰ регулюють відносини з приводу відчуження і припинення права на сорти рослин в Україні, а також містять загальні правові, організаційні та фінансово-економічні основи карантину рослин, регламентують діяльність державних органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян, спрямовану на запобігання завезенню та поширенню відсутніх на території України небезпечних шкідників, хвороб, рослин і бур'янів.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1990. – № 45 – Ст. 602.

² Там само. – 1991. – № 49 – Ст. 682.

³ Там само. – 2003. – № 45 – Ст. 363.

⁴ Там само. – 1996. – № 41 – Ст. 188.

⁵ Там само. – 2003. – № 29 – Ст. 232.

⁶ Там само. – 1997. – № 39 – Ст. 261.

⁷ Там само. – 2008. – № 50–51. – Ст. 380.

⁸ Там само. – 2003. – № 13. – Ст. 92.

⁹ Там само. – 1993. – № 21. – Ст. 218.

¹⁰ Там само. – № 14. – Ст. 352.

Підзаконні нормативно-правові акти уряду і відомств України мають суттєве значення в регулюванні суспільних відносин аграрного сектору в Україні. Нормативно-правові акти уряду, міністерств і відомств України приймаються як із загальних, так і з окремих питань агропромислового виробництва, економічного і соціального розвитку, соціального забезпечення і соціального страхування, охорони здоров'я працівників сільського господарства. Укази Президента України регулюють питання загальнодержавного значення і спрямовані на здійснення аграрної політики України, прискорення приватизаційних процесів в АПК, на проведення земельної реформи.

Дослідженню цих цілей сприяє Указ Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин». Він встановлює правомочності сільськогосподарських товаровиробників стосовно самостійного розпорядження виробленою продукцією, визначає обов'язки міністерств і відомств щодо реформування аграрних відносин.

Прискоренню земельної реформи присвячено Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки». Він передбачає забезпечення всіх членів КСП правом вільного виходу з цих підприємств та створення на їх основі приватно-орендних підприємств, фермерських господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності.

Серед джерел аграрного права важливу роль відіграють нормативні акти уряду, зокрема декрети, постанови, положення, що приймаються з різних питань господарської, фінансової, договірної та іншої діяльності сільськогосподарських підприємств.

Прикладом підзаконних актів, що їх приймає уряд держави, можуть бути Положення про порядок справляння та обліку єдиного (фінансового) податку для сільськогосподарських товаровиробників, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 1998 р.¹, Постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. «Про порядок використання коштів держбюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки та обладнання для АПК на умовах фінансового лізингу та заходи по операціях фінансового лізингу»².

¹ Уряд. кур'єр. – 1998. – № 694.

² Офіц. вісн. України. – 2003. – № 51. – Ст. 2679.

§ 2. Внутрішньогосподарські нормативні акти. Значення, характеристика, класифікація та юридична сила локальних правових актів

Соціально-економічне становище сільськогосподарських підприємств, їх суб'єктивні права і юридичні обов'язки за чинним законодавством обумовлюють можливість самостійно вирішувати питання господарської, фінансової, комерційної та іншої діяльності. У вирішенні цих питань, поряд з організаційно-управлінськими заходами важливе значення надається їх правовій регламентації, яка здійснюється на основі внутрішньогосподарських нормативно-правових актів.

З урахуванням порядку набуття юридичної сили ці акти поділяють на:

1) внутрішньогосподарські нормативно-правові акти, що набувають юридичної сили з моменту їх реєстрації у виконкомі місцевої ради;

2) акти, що набувають юридичної сили з моменту їх прийняття найвищими органами самоврядування господарства — загальними зборами сільськогосподарських кооперативів, господарських товариств тощо.

До першої групи належить статут сільськогосподарського кооперативу, до другої — правила внутрішнього розпорядку, положення про оплату праці, положення про матеріальну відповідальність члена сільськогосподарського кооперативу за заподіяну господарству шкоду. У своїй сукупності ці акти становлять частину аграрно-правових актів і є джерелами аграрного права. Наведені акти вважаються правовими тому, що приймаються сільськогосподарськими підприємствами на основі аграрно-правових актів, виданих органами державного управління сільським господарством. Вони характеризуються тим, що вміщені в них правила поведінки є загальними на відміну від актів індивідуального призначення, тобто актів конкретного застосування норм аграрного права.

Центральне місце серед локальних джерел аграрного права посідає статут сільськогосподарського кооперативу, який приймається кожним господарством із додержанням вимог, закріплених у ст. 7 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію».

§ 3. Засоби вдосконалення аграрного законодавства

Держава, визначаючи аграрну політику, розробляючи заходи, спрямовані на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і реалізацію аграрної реформи, водночас надає важливого значення вдосконаленню регулювання аграрних відносин. Нормотворча практика знає різні засоби вдосконалення та систематизації законодавства, які притаманні й законодавству аграрному.

Інкорпорація — це такий засіб удосконалення нормативних актів, коли в них включаються всі подальші зміни і доповнення, а частини, які втратили своє значення, навпаки, вилучаються із акта. При інкорпорації форми законодавства лише впорядковуються, а зміст його залишається таким самим.

Консолідація — об'єднання нормативних актів, виданих у різний час з одного й того самого питання, але зосереджених у різних актах у новий єдиний акт зведеного характеру. Такий акт є новим за формою, але не за змістом, тому що консолідація сприяє вдосконаленню тільки форми законодавства, не змінюючи його по суті.

Кодифікація — будь-яка діяльність щодо об'єднання законодавства в збільшені акти, кодекси, тобто це такий спосіб систематизації законодавства, при якому форма раніше виданого законодавства впорядковується поряд з удосконаленням його змісту по суті. У такий спосіб заповнюються прогалини в законодавстві, переглядаються нормативні приписи, що застаріли або не виправдали себе, законодавство доповнюється новими положеннями.

Як уже зазначалося, аграрне законодавство характеризується великою кількістю нормативно-правових актів, що мають різну юридичну чинність і регулюють різногалузеві правовідносини. Це негативно впливає на практику застосування аграрних норм, адже виникає загроза їх двоякого тлумачення, і це може призвести до суперечності норм.

З метою уникнення зазначених проблем пропонуються різні шляхи систематизації аграрного законодавства¹. Російські науковці-аграрники наголошують на прийнятті Основ аграрного законодавства. Однак для України такий спосіб не є досконалим з огляду на її унітарний устрій.

¹ Быстров, Г. Е. Источники сельскохозяйственного права [Текст] / Г. Е. Быстров. – М., 1985. – С. 157–162.

В. З. Янчук убачає за доцільне прийняти Аграрний кодекс України, який стане основним кодифікаційним актом, що регулює аграрні відносини¹. Проте зараз в Україні у зв'язку з реформою АПК йде активний процес формування нормативної бази. До того ж, норми, які регулюють аграрні правовідносини містяться в різногалузевих нормативних актах, що ускладнює їх уніфікацію і може призвести до дублювання норм.

З огляду на викладене, до закінчення аграрних перетворень найприйнятнішим способом систематизації могла б стати інкорпорація аграрного законодавства.

§ 4. Основи міжнародно-правового регулювання аграрних відносин. Аграрне право і законодавство зарубіжних країн

Міжнародні відносини в аграрному секторі є об'єктивною реальністю, яка існує і постійно розвивається.

Міжнародні аграрні правовідносини регулюються за допомогою двосторонніх і багатосторонніх договорів.

Міжнародні аграрні договори — це вид міжнародного економічного договору, який укладається між двома і більше державами чи іншими суб'єктами міжнародного права відносно встановлення, змінення, припинення їх взаємних прав та обов'язків.

Правила міжнародної сільськогосподарської торгівлі закріплено в Угоді по сільському господарству, підписаній у грудні 1993 р., як невід'ємній частині Заключного акта за результатами уругвайського раунду багатосторонніх торговельних переговорів. Держави — члени СОТ почали виконувати взяті на себе зобов'язання за цією Угодою з 1 січня 1995 р. Угода гарантує забезпечення доступу на національні ринки імпортової сільгосппродукції, зниження рівня державної підтримки, яка не сприяє ринковій конкуренції, регулювання санітарних, фітосанітарних та ветеринарних умов торгівлі.

Розглянемо законодавчу базу для розвитку сільського господарства деяких країн світу.

Сполучені Штати Америки. В економічній політиці США важливе місце посідає сільське господарство і саме тому тут раніше, ніж

¹ Аграрне право України [Текст] : підручник / за ред. В. З. Янчука. – С. 59.

в інших країнах світу, виявився істотний вплив держави на аграрну сферу діяльності.

У 1980 р. сільськогосподарське законодавство США вийшло на перше місце, оскільки йому приділялося найбільше уваги з боку держави. Нові обставини, що склалися як у самій країні, так і на світовій арені, привели до того, що необхідно було переглянути деякі попередні принципи підходу до розв'язання проблем сільського господарства і забезпечення продовольчої безпеки. Ці проблеми стали одними з найважливіших для Конгресу США, що й відображено в законах, прийнятих у той період.

До 80-х років ХХ ст. все сільськогосподарське законодавство США орієнтувалося на підтримку сімейного фермерства. Закон 1985 р. «Про продовольчу безпеку США» започаткував юридичні засади нового етапу розвитку сільського господарства. Він підтвердив підхід до нього як до особливої галузі економіки, яка має стратегічне значення для США, а також узятий країною курс на збереження широкого субсидіювання сільського господарства за рахунок бюджету.

Цей нормативний акт легалізував нові погляди в підході до розвитку сільського господарства. На відміну від попередньої політичної лінії, закріпленої в законодавстві, в ньому визначилися такі два напрямки: 1) стабілізація комерційного сільського господарства країни, що означає орієнтацію держави на розвиток великих господарств, і 2) забезпечення належного рівня в сільських районах, що з огляду на збереження соціальної стабільності в сільській місцевості, а також уведення нового механізму державного субсидіювання сільського господарства передбачає підтримання середнього фермера.

Закон «Про охорону сільськогосподарського забезпечення продовольчими товарами» 1990 р. поєднав зусилля фермерів і суспільства для розв'язання важливих завдань у сільському господарстві. Подальшого розвитку набули програми регулювання обсягів виробництва сільськогосподарських культур. Витрати на сільське господарство почали розглядатися як довгострокові інвестиції для стабільного розвитку сільського господарства США.

Закон «Про вдосконалення і реформування сільського господарства» 1996 р. надав фермерам більшої свободи в плануванні обсягів сільськогосподарського виробництва. Цей Закон містить нову програму підтримки аграрного ринку та субсидіювання виробництва головних сільськогосподарських продуктів. Зазначена програма має назву «Про-

довольчі товари для світу». Її спрямовано на надання підтримки уряду і неурядовим організаціям країн, що розвиваються (країни СНД, Східної та Центральної Європи), при переробленні та продажу дешевих товарів із США, підтримку вільного підприємництва.

Німеччина. Економічний устрій, який склався на сьогодні в Німеччині, звичайно називають соціальним ринковим господарством. Його основними засадами є: приватна власність на засоби виробництва при посиленій юридичній відповідальності власників за використання капіталу; вільна конкуренція та відкритість ринку з державним впливом; забезпечення стабільної валюти та стабільності господарської політики; підтримка інтеграційних процесів в економіці як у країні, так і в межах ЄС; система соціального захисту населення від негативного впливу ринку.

Про питання приватизації йдеться в Законі «Про структурну адаптацію сільського господарства до соціальної та економічної ринкової економіки в НДР». У ньому зазначено, що приватну власність на землю та виробництво буде відновлено. У цьому ж Законі наголошується на основному завданні-перетворенні сільськогосподарських підприємств Східного регіону Німеччини на такі господарські форми, які відповідають її законам.

Основні положення розглядуваного Закону такі: повна гарантія власності; рівні можливості для всіх форм власності в процесі конкуренції, створення засад для виробництва конкурентоздатних сільськогосподарських підприємств; пільгові кредити для підтримки товаровиробників; визначення заходів щодо стимулювання експорту східнонімецької продукції; видання субсидій на закупівлю сільськогосподарської продукції.

Франція. У сільському господарстві Франції найбільш поширені два основних способи ведення господарства: прямий, коли земля сільськогосподарського призначення оброблюється її власником, і непрямий, коли земля оброблюється особою, яка орендує господарство в одного або декількох власників. Протягом останнього століття половина сільськогосподарських площ оброблялася методом прямого ведення господарства.

У сільському господарстві Франції певне місце посідають групові форми ведення господарства. Вони справляють істотний вплив на процес сільськогосподарського виробництва. Розвиток групових форм пов'язаний з поглибленням процесів їх спеціалізації та концентрації. Головне місце серед них посідають кооперативи.

У Франції існують й інші колективні форми організації сільськогосподарського виробництва: фактичні товариства, цивільні товариства сільськогосподарського виробництва, об'єднання сільськогосподарських виробників, які забезпечують виробництво і збут сільськогосподарської продукції певного виду на договірних засадах.

Аграрні правовідносини у Франції регулюються аграрним кодексом, який закріплює існування різних форм управління сільськогосподарськими підприємствами, розвиток орендних відносин, орієнтацію на великі фермерські господарства.

Велика Британія. Останніми роками у Великій Британії спостерігається тенденція до поєднання аграрного сектора з промисловим капіталом; створюються великі формування агропромислового комплексу; практикуються концентрації виробництва окремих продовольчих товарів.

Забезпечення та гарантії володіння землею, контроль за рентою і компенсаційні умови регулюються Актом про сільськогосподарське землеволодіння, прийнятим у 1990 р.

У розвитку аграрних відносин у Великій Британії беруть участь фермери, землевласники, наймані працівники.

Найчастіше британська ферма являє собою сімейний бізнес. Фермери об'єднуються в кооперативи. У цій країні кооперація здійснюється в таких основних формах:

- 1) кредитні кооперативно-державні системи, представлені традиційними кооперативами по збуту та переробленню сільськогосподарської продукції і постачання господарствам засобів виробництва;
- 2) великі кооперативні об'єднання універсального характеру;
- 3) кооперативні об'єднання на основі вертикальної та горизонтальної інтеграції, які мають національне регіональне значення;
- 4) виробничі кооперативи на основі партнерства (товариства).

Ізраїль. Земельні відносини в Ізраїлі регулюються Основним законом держави «Про земельне володіння».

Якщо звернутися до етапів становлення аграрного сектора в Ізраїлі, то передусім слід зазначити, що першими почали викупувати землі в Палестині євреї з Росії за кошти, зібрані серед єврейської частини населення країни. Придбані землі не мали персональної належності (їх купували для сімей переселенців, які оселилися групами, — кибуцами), у зв'язку з чим було створено Єврейський національний фонд (ЄНФ), до якого перейшли всі кредити, придбані землі та всі наступні надходження. ЄНФ діє на основі статуту, відповідно до якого

землі, куплені на об'єднані кошти фонду, є невід'ємною власністю усього єврейського народу, частиною держави. Ізраїльське сільсько-господарське виробництво високо насичене технікою, яка поповнюється й оновлюється в міру необхідності. Це обмежило кількість осіб, зайнятих у даній галузі.

Держава має досить значний вплив на сільськогосподарську галузь, майже понад 90 % усіх сільськогосподарських підприємств є державними. Це привело до того, що Ізраїль є однією з країн з найбільш розвиненим аграрним сектором.

Польща. Багатосекторне сільське господарство Польщі є в основному індивідуальним. У країні — близько 70 % сільськогосподарських наділів.

Держава стимулює розвиток індивідуального сільського господарства прийняттям низки нормативних актів, головним чином законів.

У першу чергу слід звернути увагу на:

Закон «Про зміни в Цивільному кодексі»;

Закон «Про зміни в Цивільному процесуальному кодексі»;

Закон «Про захист сільського господарства та лісних угідь»;

Закон «Про кооперативне право».

Ці нормативні акти закріплюють досягнення продовольчої незалежності шляхом збільшення експорту, зменшення імпорту в кількісному асортименті, одержання позитивного сальдо торгівлі сільського господарства, динамічного й ефективного розвитку сільського господарства країни, стабілізації темпів його зростання, зменшення витрат та збитків. Держава забезпечує себе продовольчими товарами, водночас поліпшується харчування населення.

Російська Федерація. В умовах переходу РФ до ринкової економіки важливою формою господарювання на селі стають сільськогосподарські кооперативи різноманітних типів та їх об'єднання (асоціації, спілки).

Держава спрямовує свою політику на відхід від державної власності і перехід до приватної власності на землю.

Аналізуючи аграрний сектор економіки РФ, слід зазначити, що країна перебуває на шляху стабілізації сільськогосподарської галузі, але через загальну економічну кризу їй бракує грошових коштів, саме тому процеси в аграрному секторі відбуваються досить повільно, а іноді й гальмуються.

Основні завдання аграрної політики держави полягають у тому, щоб:

- забезпечувати продуктами харчування власного споживача;
- захистити внутрішній ринок;
- стабілізувати сільськогосподарську діяльність;
- зменшити збитковість галузі;
- зменшити імпорт товарів;
- виробляти конкурентоздатну продукцію;
- втілити в життя програму розвитку аграрного ринку;
- поновити механізаторський парк;
- перейти на нові технології;
- створити пільгові засади кредитування та ін.

Наведене свідчить про те, що аграрне законодавство зарубіжних країн має низку новел порівняно з аграрним законодавством України. Аграрним законодавством і правом зарубіжних країн визнаються законними вимога цільового використання сільськогосподарських земель, обов'язковість їх оброблення (обов'язок належним чином використовувати свою власність) під загрозою експропріації. Великого поширення набули інститути неподільності сільськогосподарських земель, недопущення їх надмірної експлуатації¹, принципи придбання права власності на землю за давністю їх володіння чи користування. Гарантії та захист прав приватної власності на землю в зарубіжному законодавстві здійснюються через установлення складних процедур її відчуження. Важливого значення надають законодавство і право цих країн участі держави у здійсненні аграрних реформ.

¹ В Україні із року в рік на одних і тих самих земельних площах культивуються сільськогосподарські культури, наприклад, соняшник, який вкрай виснажує землю, проте й до цього часу належного контролю по недопущенню такої експлуатації землі не встановлено.

Аграрні правовідносини

§ 1. Поняття і особливості аграрних правовідносин

У теорії права категорія «правові відносини» («правовідносини») виступає однією з основних, фундаментальних серед таких, як предмет, метод і механізм правового регулювання, суб'єкт права та ін. Правові відносини називають первинною клітинкою правової тканини. Теорія правовідносин є однією з центральних для галузевих юридичних досліджень, зважаючи на це є потреба охарактеризувати сутність аграрних правовідносин.

Визначення поняття «аграрні правовідносини» в сучасних наукових дослідженнях конструюється за допомогою переліку складників аграрних правовідносин, їх особливостей та специфічних рис. *Ознаками аграрних правовідносин є такі: а) це певний вид суспільних відносин, урегульований нормами права (як аграрного, так і суміжних з ним галузей); б) ці відносини становлять комплекс (єдиний, органічний); в) вони складаються із земельних, майнових, трудових, організаційно-управлінських (управлінських) та інших відносин; г) виникають у сфері сільськогосподарської і пов'язаної з нею діяльності; ґ) вони мають специфічний суб'єктний склад, що включає приватних осіб, юридичних осіб публічного права та суб'єктів владних повноважень.*

Відповідно до цього слід зазначити, що аграрні правовідносини є поєднанням правовідносин одиничних, які і є їх складниками, а ці, у свою чергу, складаються з відповідних елементів. Такими елементами виступають: а) суб'єкти (сільськогосподарські підприємства і фізичні особи, які є сільськогосподарськими товаровиробниками — суб'єкти аграрного господарювання, члени та наймані працівники сільськогосподарських підприємств, суб'єкти господарювання — не-сільськогосподарські підприємства, органи державної влади та органи місцевого самоврядування); б) об'єкти (майно, землі, праця, сільськогосподарські тварини тощо); в) зміст (юридичні права і суб'єктивні обов'язки); г) юридичні факти (членство в сільськогосподарському

підприємстві, укладення трудового, господарського договору тощо).

Звідси можна підсумувати, що *аграрні правовідносини* — це *врегульований нормами права (аграрного та інших галузей) комплекс суспільних відносин, що виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками (суб'єктами аграрного господарювання), з одного боку, та іншими видами господарюючих суб'єктів, членами сільськогосподарських підприємств і їх найманими працівниками, органами державної влади та органами місцевого самоврядування* — з другого з приводу конкретних об'єктів (майна, земель, праці тощо) на підставі певних юридичних фактів і надають їх учасникам взаємозумовлені права і обов'язки у сфері сільськогосподарської та пов'язаної з нею діяльності.

Аграрні правовідносини, як й будь-які інші види правовідносин, поділяють: а) за галузевою ознакою; б) залежно від визначення чисельності суб'єктів (загальні і конкретні); в) за кількісним складом суб'єктів (прості — два суб'єкти і складні — три й більше); г) за функціональною роллю правових норм, на підставі яких вони виникають (регулятивні — статичні і динамічні та охоронні); ґ) залежно від змісту відносин; д) за характером дії зобов'язаного суб'єкта (активні і пасивні); е) залежно від поділу юридичних прав і обов'язків (односторонні і двосторонні) та ін.

Однак найбільш універсальну і специфічну природу має поділ аграрних правовідносин на внутрішні (внутрішньогосподарські) і зовнішні (зовнішньогосподарські). Вважається, що він притаманний саме аграрному (раніше — сільськогосподарському, колгоспному) праву, бо відбиває специфіку саме аграрних правовідносин.

Внутрішні аграрні правовідносини є найбільш специфічними, становлять підвалини предмета аграрного права. Підставами вирізнення і характерними рисами (ознаками) внутрішніх аграрних правовідносин називають або сферу їх виникнення і застосування, або їх юридичну сутність (природу). Також критерієм вирізнення внутрішніх (і на противагу їм — зовнішніх) аграрних правовідносин слід вважати царину їх виникнення та існування, тобто внутрішню виробничо-господарську діяльність юридичної особи — сільськогосподарського товаровиробника.

Внутрішні аграрні правовідносини можна визначити як урегульований нормами аграрного права комплекс суспільних відносин, що виникають між сільськогосподарськими підприємствами та їх членами, сільськогосподарськими підприємствами та їх найманими працівни-

ками, сільськогосподарськими підприємствами та їх структурними підрозділами й органами управління з приводу земель, майна, праці та інших об'єктів на підставі членства (участі) в сільськогосподарському підприємстві, трудового договору (контракту) із сільськогосподарським підприємством і надають їх учасникам взаємозумовлені суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Специфічними для внутрішніх правовідносин виступають їх спеціальні суб'єкти і особливі підстави виникнення. Зважаючи на суб'єктний склад, внутрішні аграрні правовідносини є правовідносинами приватного типу, приватноправовими.

На відміну від цього особливостями зовнішніх аграрних правовідносин є те, що вони складаються між формально не пов'язаними між собою суб'єктами, рівними і автономними учасниками. До них належать і ті, що виникають між незалежними сільськогосподарськими підприємствами.

Для виокремлення правовідносин як зовнішніх аграрних може також слугувати підстава їх виникнення. Якщо аграрні правовідносини складаються не у зв'язку з виникненням чи існуванням членських правовідносин (правовідносин щодо участі в аграрних підприємствах корпоративного типу) або укладенням особою трудового договору (контракту) із сільськогосподарським підприємством, то вони належатимуть до зовнішніх аграрних.

Звідси зовнішні аграрні правовідносини — це врегульований нормами права (аграрного та інших галузей) комплекс суспільних відносин, які виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками (суб'єктами аграрного господарювання), з одного боку, та іншими видами господарюючих суб'єктів, фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування — з другого з приводу конкретних об'єктів (майна, земель, праці тощо) на підставі договору, через заподіяння шкоди, внаслідок видання уповноваженим органом нормативно-правового акта тощо та надають їх учасникам взаємозумовлені права і обов'язки у сфері сільськогосподарської та пов'язаної з нею діяльності.

Зовнішні аграрні правовідносини (на протипагу внутрішнім) не є однотиповими, містять у собі як приватноправові, так і публічно-правові складники, отже, за своєю сутністю вони є публічно-приватними.

Взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх аграрних правовідносин є двостороннім. З одного боку, перші, будучи сутнісними, «виробни-

чими», справляють вирішальний вплив на другі. Інакше кажучи, від обсягів сільськогосподарського виробництва в багатьох випадках залежатимуть, наприклад, розміри податків і зборів, що їх має сплатити сільськогосподарське підприємство до бюджетів і державних цільових фондів. З другого боку, у зворотному впливі зовнішніх аграрних правовідносин на внутрішні теж можна простежити певні закономірності. Так, на характер, зміст, різноманітність внутрішніх аграрних правовідносин можуть впливати зовнішні правовідносини у сфері оподаткування, державного регулювання сільського господарства. Тобто, вплив зовнішніх аграрних правовідносин на внутрішньогосподарську сферу аграрного виробництва також є відчутним.

§ 2. Склад (структура) аграрних правовідносин. Підстави їх виникнення, зміни та припинення

До складу (структури) аграрних правовідносин входять передусім їх *суб'єкти*. Серед останніх перш за все виділяються такі юридичні особи, як сільськогосподарські підприємства, котрі є обов'язковими суб'єктами (учасниками) аграрних правовідносин.

Визначення категорії «сільськогосподарське підприємство» міститься у деяких законодавчих актах (наприклад, у нормах законів України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років»¹ та від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію»²). Поняття такого суб'єкта формулюється шляхом вказівки на два критерії: якісний — основний вид діяльності (вирощування сільськогосподарської продукції, її перероблення й реалізація) і кількісний — обсяг цього виду діяльності має становити не менше 75 %. Сутність сільськогосподарського підприємства виявляється через діяльність, пов'язану із землеробством, тваринництвом і лісовим господарством, а також з переробленням виробленої продукції та її реалізацією.

Серед сільськогосподарських підприємств виділяють фермерські господарства, товариства з обмеженою відповідальністю, інші господарські товариства, приватні сільськогосподарські підприємства, сіль-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 11. – Ст. 52.

² Там само. – 1997. – № 39. – Ст. 261.

ськогосподарські кооперативи та ін. Зважаючи на те, що особливості кожного з названих видів сільськогосподарських підприємств будуть охарактеризовані у відповідних розділах цього підручника, зупинитися на їх характеристичні в даному розділі недоцільно.

Важливим видом суб'єктів внутрішніх аграрних правовідносин є особи фізичні. Такі особи поділяються на членів сільськогосподарських підприємств та їх найманих працівників.

Членами сільськогосподарських підприємств можуть бути будь-які фізичні особи (за умови додержання приписів аграрного законодавства України щодо підстав набуття членства), однак передусім такими виступають селяни, жителі сільської місцевості, безпосередні виробники сільськогосподарської продукції. Як громадяни України селяни володіють комплексом прав та обов'язків насамперед у сфері сільськогосподарського землекористання, спеціальною аграрною правосуб'єктністю, яка має земельну спеціалізацію. Саме земельні права і обов'язки селян — членів сільськогосподарських підприємств є провідними у складі їх комплексної правосуб'єктності.

Також членами сільськогосподарських підприємств можуть виступати й юридичні особи будь-яких організаційно-правових форм. Додатковою вимогою до них, що, наприклад, висувається Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію», є їх належність до сільськогосподарських товаровиробників (тобто вони повинні мати основним видом своєї діяльності виробництво сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізацію).

Особливістю правового статусу найманих працівників сільськогосподарських підприємств є наявність у таких суб'єктів спеціальних навичок, кваліфікації, освіти як передумови виникнення аграрних правовідносин і підстави окреслення їм конкретних трудових функцій.

Серед суб'єктів зовнішніх аграрних правовідносин передусім виділяють фізичних осіб, яких можна поділити на дві групи: а) особи, що мають статус приватного підприємця, та б) особи, що його не мають.

Юридичні ж особи — учасники зовнішніх аграрних правовідносин — можуть бути створені у будь-якій організаційно-правовій формі, предмет їх діяльності може й не належати до сільськогосподарської. Суб'єктами зовнішніх аграрних правовідносин також можуть виступати органи державної влади та органи місцевого самоврядування, що мають статус юридичної особи.

Важливим елементом аграрних правовідносин є їх *об'єкт*. Безоб'єктних правовідносин не буває. Під *об'єктами аграрних право-*

відносин розуміють ті явища і предмети навколишнього світу, на які спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників таких правовідносин. Об'єктами аграрних правовідносин виступають земельні ділянки, річі, майно, поведінка тощо.

Серед інших об'єктів правооб'єктність земельних ділянок обґрунтовано найповніше. Цей об'єкт є незамінним чинником у сільському господарстві внаслідок особливостей, серед яких називають обмеженість (незмінність кількості), непереміщуваність, невідтворюваність, незнищуваність, практичну невичерпність виробничої сили¹.

Однак об'єктами аграрних правовідносин виступають не будь-які землі (земельні ділянки), а передусім ті, що належать до земель сільськогосподарського призначення. Об'єктом права землекористування можуть бути не всі землі, а певна індивідуально визначена і юридично відокремлена земельна ділянка (земельний масив) чи її частина, закріплена за конкретним суб'єктом на праві власності або користування (оренди).

Звідси випливає, що об'єктами аграрних правовідносин виступають земельні ділянки сільськогосподарського призначення, під якими слід розуміти частини земної поверхні зі встановленими межами, певним місцем розташування, визначеними щодо них правами, придатні для виробництва сільськогосподарської продукції, виконання іншої сільськогосподарської діяльності.

Положення статей 90 і 95 ЗК України надають власникам (користувачам) земельних ділянок (у тому числі й таких, що належать до земель сільськогосподарського призначення) право використовувати в установленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, ліси, водні об'єкти. Відповідно до цього об'єктами аграрних правовідносин у деяких випадках можуть бути лісові насадження, водні об'єкти, загальнопоширені корисні копалини.

Важливими об'єктами аграрних правовідносин є *речі і майно*. Стаття 179 ЦК України називає річчю предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права і обов'язки, а майном як особливим об'єктом вважаються: окрема річ, їх сукупність, а також майнові права й обов'язки (ст. 190 ЦК України).

Аналіз приписів чинного законодавства України і наукових публікацій дає змогу вести мову про такі можливі майнові об'єкти аграрних правовідносин: а) будівлі, споруди (приміщення для управлінського

¹ Шульга, М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях [Текст] / М. В. Шульга. – Х. : Консум, 1998. – С. 20, 21.

апарату, будівлі для утримання робочої та продуктивної худоби, ферми, виробничі комплекси, споруди для перероблення сільськогосподарської продукції і торгівлі, кормоцехи, зрошувальні системи, майно підсобних підприємств та промислів); б) облаштування; в) матеріальні цінності, цінні папери, грошові кошти, майнові (у тому числі грошові) внески членів сільськогосподарських підприємств; г) посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, виготовлену сільськогосподарську продукцію; ґ) доходи, одержані від її реалізації та іншої діяльності, інше майно; д) право користування землею, водою, іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну власність) тощо. Специфічними об'єктами виступають сільськогосподарські тварини, птиця, бджоли та ін.

Також у системі об'єктів аграрних правовідносин можна назвати *земельні та майнові частки (паї)*, які є об'єктами внутрішніх правовідносин. Як відмічається в аграрно-правовій літературі, це особливі об'єкти, що надають таким правовідносинам особливої, неповторної специфіки, роблять їх несхожими на ті, що регулюються іншими галузями права¹.

Земельні частки (паї) як об'єкти внутрішніх аграрних правовідносин, характеризуються такими рисами: похідність земельної частки (паю) від земель сільськогосподарського призначення, їх застосовуваність лише щодо останніх, умовний (ідеальний) характер, належність членам (колишнім членам, прирівняним до них особам) сільськогосподарських підприємств, можливість «перетворення» на інші об'єкти правовідносин, зокрема на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, неможливість бути об'єктом права власності. Характеристики майнових часток (паїв) у цілому подібні до наведених ознак земельних часток (паїв).

Окреме місце серед об'єктів аграрних правовідносин належить *праву на земельні й майнові частки (паї)*, яке може використовуватися та відчужуватися їх володільцями в установленому законом порядку.

До об'єктів аграрних правовідносин (але виключно внутрішніх) належить і *праця фізичних осіб* — членів і найманих працівників сільськогосподарських підприємств, її здійснення, безпосередній її процес. Самостійним об'єктом також виступають *управління, управлінська діяльність*.

¹ Веденін, Н. Н. Аграрное право [Текст] : учебник / Н. Н. Веденін. – М. : Юриспруденція, 2000. – С. 34.

Важливим елементом аграрних правовідносин є їх зміст. Під змістом правовідносин розуміють суб'єктивні права та юридичні обов'язки. У найпростішому вигляді перші тлумачаться як міра дозволеної поведінки, що належить суб'єктам і забезпечується державою, а другі — як міра належної, необхідної поведінки, приписаної цим суб'єктам. Найпоширенішою на сьогодні є концепція, згідно з якою кожні правовідносини мають свій специфічний матеріальний і юридичний зміст: матеріальний — це та фактична поведінка, дія (бездіяльність), яку уповноважений може, а правозобов'язаний повинен здійснити; юридичний — це суб'єктивні юридичні права та обов'язки.

Суб'єктивні аграрні права та юридичні обов'язки, що їх мають суб'єкти аграрних правовідносин, можна класифікувати за допомогою різних критеріїв. Перш за все залежно від об'єкта, з приводу якого вони виникають, розрізняють земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські та інші суб'єктивні аграрні права та юридичні обов'язки. Залежно від статусу суб'єктів (учасників) аграрних правовідносин виділяють суб'єктивні аграрні права та юридичні аграрні обов'язки, що належать: а) юридичним і фізичним особам; б) членам сільськогосподарських підприємств та особам, які не мають цього статусу; в) учасникам правових відносин, які мають статус юридичної особи, і тим, які ним не володіють (структурним підрозділам сільськогосподарських підприємств, їх органам управління); г) приватним особам і юридичним особам публічного права. Також можна вирізняти загальні (що виникають у всіх суб'єктів правовідносин) і спеціальні (ними наділяються лише окремі групи суб'єктів, наприклад спеціалісти сільськогосподарських підприємств) суб'єктивні аграрні права та юридичні обов'язки. Узявши за основу поділу цих прав та обов'язків властивості об'єктів аграрних правовідносин, можна назвати майнові (ті, що виникають у зв'язку з володінням, користуванням та розпорядженням майновими об'єктами) і немайнові (мають особистий характер) суб'єктивні аграрні права та юридичні аграрні обов'язки. Залежно від галузі сільськогосподарського виробництва виокремлюють суб'єктивні аграрні права та юридичні обов'язки, що виникають у тваринництві і рослинництві, тощо.

Відомо, що кожна з названих груп прав та обов'язків має свій фактичний зміст. Так, науковці наводять такий фактичний зміст прав та обов'язків сільськогосподарських підприємств у галузі тваринництва: а) застосування перспективних енергозберігаючих технологій утри-

мання тварин і птиці; б) збільшення виробництва повноцінних кормів, комбікормів та преміксів; в) створення комплексів технологічних засобів для високо механізованих та автоматизованих ферм; г) удосконалення племінної справи у тваринництві; ґ) реконструкція промислових комплексів з виробництва м'яса, молока, яєць та ін.¹

Аграрні правовідносини без наявності певних обставин виникнути, існувати, розвиватися та припинятися не можуть. Нагадаємо, що підставами для цього виступають *юридичні факти як життєві обставини, з котрими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових наслідків (правовідносин)*. Однак підставою виникнення (зміни, припинення) аграрних правовідносин виступає переважно група юридичних фактів, тобто фактичний (чи юридичний) склад, що є системою останніх.

Підставами виникнення внутрішніх аграрних правовідносин є членство (участь) у сільськогосподарському підприємстві, трудовий договір (контракт) із сільськогосподарським підприємством. Членство (точніше, його виникнення) у сільськогосподарському підприємстві є юридичним фактом, який належить до групи правопороджуючих, правоутворюючих. Членство в сільськогосподарському підприємстві слугує передумовою, а також юридичним фактом для виникнення в них майнових, земельних, трудових та управлінських правовідносин. Проте для набуття майнових і земельних правовідносин членські правовідносини відіграють роль відповідного елемента юридичного (фактичного) складу поряд з передаванням (внесенням) сільськогосподарському підприємству певною особою пайового (майнового, земельного) внеску. Що стосується підстав виникнення внутрішніх аграрних трудових правовідносин, то членство також виступає тут елементом юридичного (фактичного) складу, але вже поряд з визначенням трудової функції члена підприємства. На відміну від цього внутрішні трудові правовідносини з найманими працівниками складаються на підставі такого специфічного юридичного факту, як укладення цими особами з сільськогосподарським підприємством трудового договору (контракту).

Зовнішні аграрні правовідносини виникають унаслідок укладення аграрно-правових договорів, правочинів, набуттям господарюючими суб'єктами майна у власність, заподіянням шкоди та на підставі інших юридичних фактів.

¹ Аграрне право України [Текст] : підручник / за ред. О. О. Погрібного. – К. : Істина, 2007. – С. 90.

Аграрні правовідносини є досить динамічними. Вони виникають, змінюються та припиняються. Оскільки, як вже було з'ясовано, внутрішні аграрні правовідносини набуваються переважно на підставі членства осіб у сільськогосподарському підприємстві, то з припиненням членства зникають і названі правовідносини. Цілком очевидно, *що припинення членства в сільськогосподарському підприємстві є нічим іншим, як юридичним фактом*. Припинення членства тягне за собою припинення членських правовідносин і втрату відповідною особою статусу члена сільськогосподарського підприємства.

Що ж до підстав припинення зовнішніх аграрних правовідносин, то такими виступають, наприклад, *припинення дії договору (правочину), укладеного між їх суб'єктами, припинення зобов'язання з відшкодування шкоди, припинення дії нормативно-правового акта органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, виконання податкового зобов'язання тощо*. Як правило, названі юридичні факти, що припинюють зовнішні аграрні правовідносини, нових (різновидів зовнішніх аграрних) правовідносин до життя не викликають.

§ 3. Внутрішні і зовнішні аграрні правовідносини

Залежно від сфери, в якій виникають ті чи інші аграрні правовідносини, їх поділяють на дві великі групи: внутрішні (внутрішньогосподарські) та зовнішні (зовнішньогосподарські). Цим групам аграрних правовідносин притаманний свій зміст, існують специфічні нормативні акти, які їх регулюють, особливі нормативні приписи та методи їх регулювання.

Охарактеризуємо основні види внутрішніх та зовнішніх аграрних правовідносин.

Самостійним різновидом аграрних правовідносин виступають *внутрішні аграрні членські правовідносини*. Їх обов'язковими і єдиними учасниками є сільськогосподарські підприємства та їх члени — фізичні і юридичні особи. У разі їх відсутності ці відносини виникнути взагалі не можуть.

Об'єктом внутрішніх аграрних членських правовідносин є дії їх суб'єктів (сільськогосподарських підприємств та їх членів), спрямовані на встановлення членського зв'язку, його розвиток і припинення.

Підстава виникнення внутрішніх аграрних членських правовідносин — членство в сільськогосподарському підприємстві, набуття особою статусу його члена. Вони припиняються із припиненням членського зв'язку між особою і названим підприємством, тобто із втратою членського статусу.

Змістом членських правовідносин є права і обов'язки сільськогосподарських підприємств та їх членів щодо підтримання членського зв'язку, збереження статусу члена відповідного підприємства. До них слід віднести правомочності суб'єктів членських правовідносин щодо додержання положень статуту сільськогосподарського підприємства, користування його послугами тощо.

Членським правовідносинам, що виникають у сільськогосподарських підприємствах, притаманна єдність, проте вони складаються із певних різновидів — правовідносин, що виникають при набутті статусу члена такого підприємства і його припиненні. Зокрема, внутрішні аграрні членські правовідносини припиняються з підстав, передбачених аграрним законодавством України (внаслідок добровільного виходу із сільськогосподарського підприємства; виключення із підприємства у випадках і в порядку, визначених його статутом; несхвалення загальними зборами рішення правління (голови) про прийняття в члени підприємства; припинення трудової участі в діяльності виробничого підприємства; смерті члена підприємства або ж реорганізації чи ліквідації останнього та ін.).

Учасниками *внутрішніх аграрних земельних правовідносин* виступають сільськогосподарські підприємства та їх члени, а в окремих випадках — й структурні підрозділи названих підприємств.

У внутрішніх аграрних земельних правовідносинах об'єктами є землі, земельні ділянки (передусім сільськогосподарського призначення), а також право користування земельними ділянками і право на земельні частки (паї).

Внутрішні аграрні земельні правовідносини виникають унаслідок появи юридичного (фактичного) складу, що охоплює а) членство (участь) у сільськогосподарському підприємстві, виникнення та існування членського правовідношення (правовідношення з участі в господарському товаристві) між сільськогосподарським підприємством і особою (його членом, учасником) і б) передавання (внесення) такому підприємству особою земельного пайового внеску. Внутрішні аграрні земельні правовідносини зникають з припиненням членського зв'язку (участі) між особою і сільськогосподарським підприємством, припи-

ненням членського правовідношення (правовідношення з участі в господарському товаристві).

Внутрішні аграрні земельні правовідносини виникають при передаванні сільськогосподарському підприємству його членом земельного пайового внеску — земельної ділянки (права користування нею, права на земельну частку (пай)), а зникають при поверненні земельних паїв у разі припинення членства особи в названому підприємстві.

Місце *внутрішніх аграрних майнових правовідносин* серед інших влучно визначив М. І. Козир, на думку якого «якщо земельні і трудові відносини надають специфіки внутрішнім аграрним відносинам, то їх підгрунття становлять майнові відносини, що складаються і розвиваються усередині даної сільськогосподарської комерційної організації»¹.

Суб'єктами внутрішніх аграрних майнових правовідносин можуть бути сільськогосподарські підприємства та їх члени, а в окремих випадках — й структурні підрозділи названих підприємств.

Об'єктами розглядуваних правовідносини виступають різноманітні майнові блага, речі, а саме: майнові об'єкти (речі), сільськогосподарська продукція, сільськогосподарські технології, майнові частки (паї) і права на них, а в окремих випадках — загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти.

Внутрішні аграрні майнові правовідносини виникають при передаванні (внесенні) відповідних майнових внесків сільськогосподарським підприємствам їх членами. Надалі вони складаються з приводу формування майнових фондів сільськогосподарських підприємств, з нарахування й видачі виплат, пов'язаних з майновою участю членів у капіталі аграрного підприємства. Припиняються розглядувані правовідносини з виплатою колишньому члену сільськогосподарського підприємства вартості його паю.

Внутрішні аграрні трудові правовідносини становлять найбільш спеціалізовану й найбільш безпосередню частину аграрного права². Їх суб'єктами можуть виступати сільськогосподарські підприємства, їх члени та наймані працівники.

Трудова активність фізичних осіб (фізична й інтелектуальна), їх здатність до праці, робоча сила — це об'єкти внутрішніх аграрних трудових правовідносин.

¹ Козыр, М. И. Аграрное право России: проблемы становления и развития [Текст] / М. И. Козыр. – М. : Право и государство, 2003. – С. 81.

² Титова, Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты) [Текст] / Н. И. Титова. – Львов : Вища шк., 1989. – С. 159.

Підстави виникнення досліджуваних правовідносин різняться залежно від їх суб'єктного складу. Правовідносини за участю членів сільськогосподарських підприємств виникають на підставі фактичного (юридичного) складу, що містить у собі два елементи: а) членство в такому підприємстві, виникнення та існування членського правовідношення між цим підприємством і особою (його членом) і б) визначення трудової функції цієї особи. Такі правовідносини припиняються з припиненням членського зв'язку між особою і сільськогосподарським підприємством, тобто з припиненням членського правовідношення.

Трудові ж правовідносини з найманими працівниками виникають унаслідок укладення сільськогосподарським підприємством з відповідною особою трудового договору (контракту). В такому разі й припинення дії останнього (його розірвання) є юридичним фактом, право-припиняючим для внутрішніх аграрних трудових правовідносин.

Внутрішні аграрні трудові правовідносини складаються з певних підвидів таких правовідносин. Серед яких виділяють: а) відносини у сфері організації праці; б) з додержання дисципліни праці; в) у галузі оплати праці; г) у царині охорони праці і додержання правил з техніки безпеки та виробничої санітарії

Суб'єктами *внутрішніх аграрних управлінських (організаційно-управлінських) правовідносин* є члени сільськогосподарських підприємств та самі сільськогосподарські підприємства (опосередковано, через їх органи управління), а в окремих випадках — й наймані працівники сільськогосподарських підприємств.

Об'єктами внутрішніх аграрних управлінських (організаційно-управлінських) правовідносин виступають управлінська діяльність, поведінка, дії учасників останніх.

Головною підставою виникнення досліджуваних правовідносин є членство (участь) у сільськогосподарському підприємстві, тобто виникнення та існування членського правовідношення (правовідношення з участі в господарському товаристві) між сільськогосподарським підприємством і особою — його членом (учасником). Окремі види управлінських правовідносин виникають унаслідок укладення трудового договору (контракту) між сільськогосподарським підприємством і його найманим працівником. Ці правовідносини припиняються одночасно з припиненням членства, членського правовідношення (участі, правовідношення з участі в господарському товаристві), припиненням дії трудового договору (контракту).

Вся сукупність внутрішніх аграрних управлінських правовідносин поділяється на правовідносини: а) пов'язані з формуванням системи

органів управління сільськогосподарських підприємств і визначенням їх компетенції; б) які виникають та існують у процесі функціонування цих органів.

Система органів управління різниться залежно від виду сільськогосподарських підприємств. Наприклад, у сільськогосподарських кооперативах функціонують такі органи управління як загальні збори його членів, збори уповноважених останніми (вищі органи управління), правління (виконавчий орган), виконавчий директор, спостережна рада, ревізійна комісія (ревізор). Можуть існувати також збори працівників структурних підрозділів кооперативу (працівників ферм, цехів, ланок, бригад тощо).

Розмежування внутрішніх аграрних правовідносин від суміжних з ними трудових, цивільних, земельних та адміністративних має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки від цього залежить правильність застосування відповідного законодавства.

Так, спільність принципів регулювання праці наближує внутрішні аграрні трудові правовідносини до трудових правовідносин робітників та службовців. Однак трудові правовідносини між сільськогосподарським підприємством та його членом виникають на підставі членства, а правовідносини із найманими працівниками — на підставі трудового договору (контракту). Ця обставина має принципове значення, оскільки внутрішні аграрні трудові правовідносини регулюються статутом та іншими локальними нормативно-правовими актами сільськогосподарського підприємства, а трудові відносини найманих робітників — законодавством про працю.

Між сільськогосподарським підприємством та його членами можуть виникати й майнові відносини, які регулюються цивільним законодавством. Зовні вони схожі з внутрішніми аграрними майновими правовідносинами. Проте майнові цивільні відносини між сільськогосподарським підприємством і його членами виникають на підставі цивільно-правового договору та з інших підстав, передбачених ЦК України, а не на підставі членства в такому підприємстві.

Для розмежування внутрішніх аграрних управлінських (організаційно-управлінських) правовідносин від подібних до них управлінських відносин, що регулюються нормами адміністративного права, мають значення підстави їх виникнення. У першому випадку — це відносини, пов'язані з актами органів управління сільськогосподарських підприємств, а у другому — з адміністративно-правовими актами державних органів, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів владних повноважень.

Зовнішні аграрні правовідносини мають особливий зміст і власну специфіку. Серед різновидів таких правовідносин називають договірні, позадоговірні, комерційні, правовідносини, що виникають при реалізації права власності на рухоме і нерухоме майно податкові відносини, деліктні зобов'язання, технологічні відносини, відносини органів державної влади та органів місцевого самоврядування з сільгоспідприємствами, відносини з виробничо-технічного обслуговування, матеріально-технічного постачання, реалізації продукції. Вважаємо, що їх також можна поділити на види залежно від: а) кількості суб'єктів, які беруть у них участь, — на двосторонні та багатосторонні; б) статусу таких суб'єктів — на правовідносини виключно між сільськогосподарськими підприємствами, між аграрними підприємствами та господарюючими суб'єктами несільськогосподарського профілю, між сільськогосподарськими підприємствами та органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, фізичними особами тощо та за іншими критеріями.

Зовнішні аграрні правовідносини щодо здійснення права власності сільськогосподарських підприємств на належне їм майно відносять до так званих абсолютних правовідносин. Їх установлення означає, що власник (сільськогосподарське підприємство), виконуючи власну виробничо-господарську діяльність, одночасно здійснює правомочності щодо володіння, користування та розпорядження належним йому майном. Розглядуваним правовідносинам притаманна специфіка щодо їх суб'єктів (особливим є статус сільськогосподарського підприємства). Сільськогосподарське підприємство є власником майна, у тому числі переданого його членами як вступні чи пайові внески. Особливість права власності таких підприємств також полягає в тому, що у власності названих суб'єктів можуть перебувати специфічні об'єкти, якими виступають землі та майно сільськогосподарського призначення, сільськогосподарська продукція, продовольство, сільськогосподарські тварини та рослини.

Оскільки будь-який договір є основною правовою формою вираження економічних зв'язків, то важливе значення мають зовнішні аграрні договірні правовідносини. До них належать правові зв'язки, що виникають між суб'єктами аграрних відносин унаслідок вчинення правочинів — укладення (зміни, розірвання) договорів.

Різновидами зовнішніх аграрних договірних правовідносин виступають ті, що виникають унаслідок укладення договорів: а) з по-

стачання матеріально-технічних ресурсів (договорів замовлення, постачання); б) з виробничо-технічного обслуговування сільськогосподарських підприємств (на ремонт тракторів, автомобілів, виконання механізованих робіт, комплексне технічне обслуговування машинно-тракторного парку, машин та устаткування тваринницьких ферм, обслуговування внутрішньогосподарських меліоративних мереж, роботи будівельно-монтажні, з терасування схилів, проведення штучного запліднення сільськогосподарських тварин, вапнування та гіпсування ґрунту і внесення в нього органічних і мінеральних добрив, здійснення заходів щодо боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур та бур'янами, виконання культурно-технічних, землерийних та інших механізованих робіт тощо); в) з реалізації сільськогосподарської продукції (контрактації, її постачання для державних потреб, купівлі-продажу, міни, біржової торгівлі, комісії); г) у сфері фінансового забезпечення діяльності сільськогосподарських товаровиробників та ін.

Особливості аграрних договірних відносин (а звідси — й зовнішніх аграрних договірних правовідносин) — це участь у них спеціальних обов'язкових суб'єктів — сільськогосподарських підприємств і наявність специфічних об'єктів, з приводу яких вони виникають, — сільськогосподарської продукції, сільськогосподарських робіт, послуг тощо.

Певну специфіку мають й зовнішні аграрні податкові правовідносини, що виникають з приводу нарахування і сплати сільськогосподарськими товаровиробниками податків та зборів до бюджетів (державних цільових фондів).

Специфічними податковими правовідносинами за участю сільськогосподарських підприємств виступають ті, що пов'язані зі сплатою фіксованого сільськогосподарського податку. Закон України від 17 грудня 1998 р. «Про фіксований сільськогосподарський податок»¹ встановлює, що такий податок сплачується сільськогосподарськими підприємствами замість шести податків і зборів, а його платниками можуть бути тільки названі підприємства. Об'єктом оподаткування для платників фіксованого сільськогосподарського податку є площа сільськогосподарських угідь, переданих сільськогосподарському товаровиробнику у власність чи наданих йому в користування, у тому числі на умовах оренди, а також земель водного фонду, які використовуються рибницькими, рибальськими та риболовецькими господарствами для розведення, вирощування та вилову риби у внутрішніх водоймах (озе-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 5–6. – Ст. 39.

рах, ставках, водосховищах). Сільськогосподарські підприємства самостійно визначають суму фіксованого податку на поточний рік.

Певна особливість притаманна й зовнішнім аграрним правовідносинам з нарахування і сплати сільськогосподарськими підприємствами податку на додану вартість.

Що стосується зовнішніх аграрних деліктних правовідносин, то вони виникають у зв'язку із заподіянням шкоди сільськогосподарським підприємствам третіми особами. Зобов'язання з її відшкодування регламентуються приписами глави 82 ЦК України. Законодавство передбачає певні особливості визначення розміру такої шкоди, заподіяної сільськогосподарському підприємству, про що йдеться у Постанові Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 116 «Про затвердження Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей»¹.

Сутність зовнішніх аграрних правовідносин у сфері державного регулювання сільського господарства є сукупність економіко-правових заходів, спрямованих на встановлення ринкових відносин, роздержавлення, приватизацію, підприємництво, розвиток села та різних форм господарювання з метою поліпшення організації виробництва і доведення до споживача сільськогосподарської продукції². Основними напрямками державного регулювання сільського господарства є такі: а) різноманітний цілеспрямований вплив держави на утворення і діяльність сільськогосподарських підприємств та інших сільськогосподарських виробників і надання їм відповідної державної підтримки; б) ухвалення законів та інших нормативних актів у галузі сільського господарства; в) створення системи і визначення завдань, функцій та компетенції органів, що здійснюють державну регламентацію розвитку цієї галузі³.

Усі розглянуті зовнішні аграрні правовідносини унормовуються переважно нормами основних галузей права. Аграрне ж право надає їм специфіки, через його норми ці правовідносини набувають певної спеціалізації.

¹ ЗП України. – 1996. – № 6. – Ст. 192.

² Аграрне право України [Текст] : підручник / за ред. О. О. Погрібного. – К. : Істина, 2004. – С. 149.

³ Козырь, М. И. Аграрное право России: проблемы становления и развития [Текст] / М. И. Козырь. – С. 99.

Суб'єкти аграрного права

§ 1. Поняття та класифікація суб'єктів аграрних правовідносин

Економічні перетворення, які відбуваються в Україні, вимагають реформування законодавчої та виконавчої гілок влади, перебудови аграрного сектору на основі формування приватної та колективної власності. Здійснення цих перетворень, а також у цілому аграрної реформи викликає необхідність формування відповідних виробників сільськогосподарської продукції (продуктів харчування, сировини, рослинного і тваринного продовольства). Такими виробниками є аграрні підприємці, в основному їх нові види і типи, які раніше практиці господарювання в аграрному секторі були невідомі. Це — приватні виробничі формування, фермерські господарства, орендні підприємства, сільськогосподарські кооперативи, спілки селян, сільськогосподарські товариства і спільні підприємства, міжгосподарські товариства і об'єднання та ін. Вони виступають носіями суб'єктивних прав та обов'язків і наділені спеціальною правосуб'єктністю. Правосуб'єктність надає виробникам аграрного сектору правову можливість брати участь в аграрних правовідносинах, тобто бути їх суб'єктами. Аналіз основних ознак правосуб'єктності підприємців АПК дозволяє навести таке визначення поняття учасників аграрних правовідносин — суб'єктів аграрного права.

Суб'єкти аграрного права — це виробники сільськогосподарської продукції, що володіють відособленим майном, наділені спеціальною правоздатністю і дієздатністю (правосуб'єктністю), господарська діяльність яких здійснюється при використанні землі як основного засобу виробництва для забезпечення населення міста і села необхідними продуктами харчування, сировиною і продовольством рослинного та тваринного походження.

Виробників сільськогосподарської продукції, як правило, законодавство називає підприємствами і підприємцями. В сучасних умовах вони можуть бути засновані на будь-якій формі власності і самостійно

обирати організаційно-правову форму. При цьому аграрному підприємству (підприємцю) притаманні такі основні риси і принципи діяльності:

– основним предметом їх діяльності є виробництво сільськогосподарської продукції. Всі інші види сільськогосподарської діяльності (в тому числі перероблення і реалізація продукції) мають допоміжний характер;

– основним засобом виробництва є передусім земля, а також інші природні ресурси.

Виробництво сільськогосподарської продукції (крім тваринництва) має сезонний характер. З урахуванням цих та інших ознак можна дати таке його визначення.

Аграрне підприємство — це суб'єкт аграрних правовідносин, що самостійно володіє і розпоряджається відокремленим майном, у комплексі якого основним засобом виробництва виступає природне тіло — земля, що використовується ним для виробництва сільськогосподарської продукції (предмета його діяльності), а також переробки сировини рослинного і тваринного походження, виконання інших робіт і надання послуг для задоволення потреб побутового та соціально-культурного характеру як безпосередньо своїх працівників, так і працівників сфери обслуговування.

Основна ознака суб'єктів аграрного права (господарського, цивільного та ін.) — наявність відокремленого майна. Правовою формою такого відокремлення є самостійний баланс, наявність якого дає власнику можливість займатися безпосередньо підприємницькою діяльністю.

Оскільки суб'єкти (підприємці) аграрних правовідносин засновуються на різних формах власності, класифікувати їх слід саме за критерієм форм власності, що лягли в основу їх створення. Звичайно, це не єдиний критерій класифікації, її можна здійснювати за іншими ознаками, наприклад, за сферою і предметом, а також залежно від того, як визначається їх правовий статус, на базі якого закону.

За формами власності суб'єкти аграрного права поділяються на чотири взаємопов'язані групи.

До першої групи слід віднести суб'єктів, заснованих на приватній власності (фермерські господарства тощо).

Другу становлять суб'єкти, засновані на колективній формі власності, тобто спілки селян, сільськогосподарські виробничі кооперативи тощо, а також виробники (підприємці) корпоративного типу: акці-

онерні товариства, асоціації, концерни, товариства з обмеженою відповідальністю, орендні формування та ін.

До третьої групи належать засновані на державній формі власності такі суб'єкти, як державні підприємства (науково-дослідні організації, сільськогосподарські радгоспи-технікуми та ін.).

Четверту групу суб'єктів аграрного права становлять формування, засновані на змішаній формі власності, тобто на декількох формах власності в їх поєднанні: приватної і державної, державної і колективної, приватної, державної і колективної, в тому числі з іноземним інвестором, тощо. До останніх можна віднести, зокрема, суб'єктів сфери сервісу, які можуть бути засновані на будь-якій формі власності (аграрні підприємства агротехнологічного та іншого сервісу, а також фінансово-кредитного, комерційного і страхового сервісу). Наприклад, сервісні підприємства з технологічного обслуговування і виконання ремонтних робіт можуть засновуватися на приватній, державній чи змішаній формах власності.

Залежно від порядку заснування та формування статутного фонду суб'єктів аграрного права можна поділити на унітарні та корпоративні підприємства. Відповідно до ст. 63 ГК України унітарне підприємство може створити одна особа, яка надасть потрібне для цього майно, затвердить статут, створить статутний фонд, трудовий колектив підприємства.

Корпоративне сільськогосподарське підприємство створюється двома і більше особами на основі договору шляхом об'єднання майна, підприємницької та трудової діяльності.

Залежно від організаційно-правових форм суб'єкти аграрного права розмежовуються на дві групи: підприємства кооперативного та підприємства корпоративного типів.

Аграрні підприємства кооперативного і корпоративного типів мають як спільні, так і відмінні риси. Спільними їхніми рисами є те, що це — юридичні особи, які мають спеціальну правоздатність і дієздатність, можуть набувати прав та юридичних обов'язків, бути позивачами і відповідачами в суді. Особливість аграрних підприємств кооперативного типу полягає в тому, що вони передусім об'єднують трудову діяльність, тобто кожен член такого підприємства повинен особисто у ньому працювати. Всі члени такого підприємства мають право брати участь в управлінні діяльністю підприємства (за принципом: «один член кооперативу — один голос»). Від кожного працівника такого під-

приємства залежить застосування заходів заохочення і стягнення. Це і відрізняє підприємство кооперативного типу від підприємства корпоративного типу.

Фізичні та юридичні особи, які беруть участь у діяльності сільськогосподарського товариства, обов'язково повинні зробити особистий майновий внесок у статутний фонд товариства. Внесками учасників можуть бути не тільки грошові кошти, а й будинки, обладнання, цінні папери, право на користування природними ресурсами, а також право на інтелектуальну власність людини. Цим аграрні підприємства корпоративного типу відрізняються від підприємств кооперативного типу.

Суттєвою особливістю правосуб'єктності підприємств корпоративного типу є те, що вони насамперед об'єднують капітал, а не свою трудову участь.

Господарські товариства створюються на основі укладення установчого договору, який має вирішальне значення для учасників такого підприємства у зв'язку з тим, що установчий договір регламентує відносини між учасниками господарського товариства залежно від їх частки у статутному фонді підприємства. Згідно зі ст. 12 Закону України «Про господарські товариства» вони виступають власниками переданого їм майна, учасниками виробленої продукції, одержаних прибутків.

§ 2. Поняття права членства у сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу. Особливості права засновництва та права участі громадян в аграрних підприємствах корпоративного типу. Порядок, умови припинення права членства та права участі громадян у підприємствах кооперативного і корпоративного типів

Юридичними ознаками сільськогосподарських підприємств кооперативного типу, які дають можливість відрізнити їх від інших суб'єктів господарювання, є те, що вони створюються на умовах член-

ства. Їх створення не обумовлюється якимось спеціальним дозволом державних органів. Вони організуються виключно на добровільних засадах в явочно-реєстраційному порядку. Тобто, всі вони створюються на єдиних спільних принципах і правилах ведення кооперативного господарства.

При цьому сільськогосподарський кооператив є класичною формою підприємств кооперативного типу.

У Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» відображено основні положення права членства та правовий статус членів сільськогосподарських кооперативів.

Право членства в сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу — це сукупність (система) правових норм (правил) стосовно реалізації конституційного права громадян стати їх членом, порядку і умов вступу та виходу з їх складу, визначення і реалізації їх правомочностей як поєднання членських прав та обов'язків про припинення членства у цих утвореннях¹.

Право членства в підприємствах кооперативного типу є добровільним, тобто ніхто не може примусити громадянина стати його членом, а також індивідуальним, особистим і не може передаватись іншій особі.

Членами сільськогосподарських кооперативних утворень можуть бути як дієздатні фізичні особи, які досягли 16-річного віку, так і юридичні, які зробили вступний і пайовий внески у розмірах, визначених статутом кооперативного утворення, визнають його принципи і цілі, додержуються вимог цього статуту і мають право ухвального голосу.

Громадянин, який бажає стати членом сільськогосподарського підприємства, своє волевиявлення висловлює шляхом подання заяви. Рішення правління (голови) сільськогосподарського кооперативного підприємства (щодо поданої заяви) підлягає схваленню загальними зборами. Порядок прийняття такого рішення та його схвалення визначається статутом цього утворення.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» в сільськогосподарських кооперативах усіх видів допускається асоційоване членство. Асоційовані члени мають право дорадчого голосу, а також на одержання частки доходу на свій пай.

Члени сільськогосподарських кооперативних підприємств можуть переоформити членство в них на асоційоване членство в порядку, визначеному статутами цих підприємств.

¹ Кооперативне право [Текст] : підручник / за ред. акад., проф. В. І. Семчика. – К., 1998. – С. 90.

У разі ліквідації сільськогосподарського кооперативного підприємства його асоційовані члени мають першочергове право на одержання свого майнового внеску та відповідних часток доходу і повернення їх земельних ділянок у натурі (на місцевості).

Жодних обмежень для фізичних осіб, які досягли 16-річного віку і виявили бажання брати участь у діяльності сільськогосподарського підприємства (кооперативу), Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», як і інше законодавство, не встановлює.

Обов'язковою умовою членства, в основному у виробничих кооперативних сільськогосподарських підприємствах, є участь їх членів у діяльності цих підприємств особистою працею. Цим вони відрізняються від корпоративних утворень, діяльність яких базується на об'єднанні капіталів.

З моменту набуття членства виникають права та обов'язки членів сільськогосподарських кооперативних підприємств, урегульовані нормами кооперативного права та локальними нормативними актами конкретних кооперативних товаровиробників. Ці права, обов'язки та законні інтереси у своїй сукупності і обсязі, системно впорядковані, гарантовані державою і охоронювані законом, визначають правове становище членів кооперативних підприємств, тобто становлять їх правовий статус.

Згідно з чинним законодавством основними правами членів сільськогосподарських кооперативних підприємств є: участь в управлінні справами цих підприємств; право обирати і бути обраним до органів управління. У разі, коли членом таких підприємств є юридична особа, ці права реалізуються їх повноваженим представником. Члени кооперативних підприємств мають право користуватись їх послугами та пільгами; одержувати виплати — частини доходу цих підприємств, що підлягає розподілу між його членами; одержувати частки доходу на пай (додатковий пай); одержувати пай у разі виходу із кооперативного підприємства в порядку і строки, визначені статутом підприємства.

Члени виробничих кооперативних підприємств також наділяються: правом на одержання роботи за покликанням, професією, родом занять і освітою з урахуванням потреб підприємства; правом на відпочинок; правом на соціальне страхування і забезпечення тощо.

Основними обов'язками членів сільськогосподарських кооперативних підприємств є: додержання статусу та інших локальних актів; виконання рішень, вказівок і розпоряджень вищих органів управління, а також роз-

поряджень керівників підрозділів і спеціалістів; сумлінна праця на підприємстві, додержання трудової та технологічної дисципліни.

Управління діяльністю сільськогосподарських підприємств кооперативного типу здійснюється на засадах самоврядування, широкої демократії та активної участі їх членів за принципом «один член — один голос». Це, безумовно, свідчить про те, що всі члени цих підприємств (фізичні і юридичні особи) мають рівні права та обов'язки.

Рішення про прийняття особи в члени кооперативу, як слушно зазначив В. І. Семчик, є актом правозастосування і являє собою юридичний факт, що приводить до виникнення кооперативних правовідносин у системі відповідної кооперації, таких як Всеукраїнське об'єднання кооперативів чи споживчих товариств і спілок¹. Це правило поширюється на всі сільськогосподарські кооперативні підприємства.

Статут як локальний акт сільськогосподарського підприємства кооперативного типу містить норми прямої дії, що породжують суб'єктивні права та юридичні обов'язки з питань членства і діяльності цих підприємств рівною мірою для всіх їх членів.

Саме на основі членства і дії статутів (складного юридичного факту) всередині сільськогосподарських підприємств утворюються різноманітні організаційно-правові, управлінські, трудові, майнові соціальні та інші правовідносини між підприємствами, їх структурними підрозділами та членами цих підприємств, не виходячи за межі. Саме тому ці правовідносини є внутрішніми (внутрішньокооперативними)².

Правовідносини членства характеризуються правомочностями їх суб'єктів щодо порядку вступу до сільськогосподарського кооперативного підприємства та виходу з нього, правом члена брати участь в управлінні підприємством, обирати та бути обраним до органів самоврядування та ін. Трудові правовідносини складаються усередині підприємства з приводу організації, дисципліни, оплати праці, а також дисциплінарної і матеріальної відповідальності членів цього підприємства, охорони праці і здоров'я тощо.

Серед внутрішньокооперативних правовідносин чільне місце посідають майнові правовідносини. Вони складаються між відповідними органами управління сільськогосподарських підприємств кооперативного типу і його членами, а також із кооперативних виплат, користування кооперативним майном, розподілу доходів, одержання пайових внесків.

¹ Кооперативне право [Текст] : підручник. – С. 94.

² Там само. – С. 96.

Право засновництва громадян аграрних (сільськогосподарських) підприємств корпоративного типу є сукупність правових норм ГК, Закону «Про господарські товариства», інших законів та підзаконних актів України, які регламентують правила щодо: укладення установчої угоди, строків та порядку формування господарського товариства, виробництва, перероблення та реалізації сільськогосподарської продукції, порядку здійснення засновниками відповідних засновницьких процедур, встановлення прав та обов'язків засновників, обсягів їх відповідальності, а також процедури реєстрації цих підприємств.

Право участі в аграрних підприємствах (товариствах) корпоративного типу — це сукупність правових норм законів та установчих документів акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю та ін., якими регламентуються їх корпоративні права та обов'язки щодо участі у формуванні статутного фонду, права власності і його частки (паю), розподілу прибутку, участі в управлінні, припинення участі в товаристві, а також правомочностей у разі ліквідації чи реорганізації цих підприємств.

Засновниками та учасниками аграрних (сільськогосподарських) підприємств корпоративного типу можуть бути фізичні і юридичні особи (ст. 3 Закону України «Про господарські товариства»), які можуть бути суб'єктами підприємницької діяльності. Стосовно акціонерних товариств коло засновників визначено ст. 26 Закону «Про господарські товариства». Ця стаття спеціально визначає функції засновників і тим самим відмежовує цих осіб від учасників. Вона визначає засновниками тих осіб, які укладають установчий договір. Згідно з ч. 4 цієї статті засновники повинні виконати низку обов'язкових передбачених законом дій щодо заснування товариства: зробити повідомлення про намір створити акціонерне товариство, підписатися на акції, провести установчі збори і здійснити державну реєстрацію акціонерного товариства.

Основну категорію членів аграрного (сільськогосподарського) підприємства корпоративного типу (товариства) становлять учасники — фізичні та юридичні особи. Вони стають членами товариства за угодою з ним.

У статті 10 названого Закону зазначено, що учасники корпоративного товариства мають право:

– брати участь в управлінні справами цього товариства в порядку, визначеному в установчих документах, за винятком випадків, передбачених цим Законом;

- брати участь у розподілі прибутку корпоративного підприємства (товариства) і одержувати дивіденди;
- вийти в установленому порядку з підприємства (товариства);
- одержувати інформацію про діяльність підприємства (товариства), яке на вимогу учасника зобов'язане надавати йому для ознайомлення річні баланси, звіти про діяльність підприємства, протоколи зборів.

Закон України «Про господарські товариства» регламентує майнову правомочності для учасників і засновників. Зокрема, у ст. 13 відображено, що вкладами учасників та засновників підприємства (товариства) можуть бути будинки, споруди, обладнання та інші матеріальні цінності, цінні папери, грошові кошти, у тому числі в іноземній валюті, земельні ділянки.

Але оскільки в аграрних корпоративних підприємствах основним засобом виробництва є земля, то надання селянам права передавати як вклад земельні ділянки, які належать їм на праві власності або ж передані в користування, а також користування водою та іншими природними ресурсами є вкрай важливими для них.

У разі ліквідації аграрного підприємства корпоративного типу або ж виходу з нього учасника майно, яке передавалося ним підприємству, повертається йому в натурі.

Безумовно, викладені положення щодо правової процедури утворення, діяльності, правомочностей засновників та учасників акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю, інших товариств є загальними і поширюються на суб'єктів підприємницької діяльності в будь-якій сфері, у тому числі в сільському господарстві.

Проте функціонування акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю в сільському господарстві має й свої, тільки їм притаманні особливості.

Основною особливістю є те, що їх діяльність пов'язана з обробіткою землі, виробництвом, переробленням і реалізацією сільськогосподарської продукції та сировини. Крім того, місцем перебування цих суб'єктів підприємницької діяльності, як правило, є сільська місцевість, а засновниками та учасниками (акціонерами) зазначених підприємств корпоративного типу (товариств) виступають селяни.

Предметом формування статутного капіталу аграрних товариств (фонду) є майно сільськогосподарського призначення, земля, води, а також інші природні ресурси. Звичайно, це не виключає мож-

ливості передавати до статутного капіталу цінні папери, гроші та інші цінності як майнового, так і немайнового характеру.

Виробництво сільськогосподарської продукції, сезонний характер праці, оплата можуть здійснюватись у натуральному вигляді, і ці обставини також є однією із особливостей аграрних (сільськогосподарських) підприємств корпоративного типу.

Аграрні (сільськогосподарські) підприємства корпоративного типу слід відрізняти від сільськогосподарських кооперативних підприємств, про які вже йшлося.

Аграрні підприємства кооперативного типу — це юридичні особи-підприємці, в яких статутний фонд створюється шляхом об'єднання селянами-інвесторами свого капіталу з їх участю у ньому з метою одержання прибутку (дивідендів). Їх трудова участь у діяльності господарського товариства не є обов'язковою, але за бажанням вони можуть вступати і в трудові відносини. Їх участь в управлінських відносинах визначається, як правило, розміром їх частки у статутному фонді.

В аграрних кооперативних підприємствах селяни об'єднуються для спільної праці на умовах членства з їх обов'язковою трудовою участю у цих підприємствах.

Корпоративне право учасників припиняється у разі реорганізації цього підприємства (злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення) або ліквідації з додержанням вимог антимонопольного законодавства.

При реорганізації товариства вся сукупність його прав та обов'язків переходить до його правонаступників.

Товариство ліквідується:

а) після закінчення строку, на який воно створювалося, або після досягнення мети, поставленої при його створенні;

б) за рішенням вищого органу товариства;

в) на підставі рішення суду або господарського суду за поданням органів, що контролюють діяльність товариства, в разі систематичного чи грубого порушення ним законодавства;

г) на підставі рішення господарського суду про банкрутство товариства.

Всі сільськогосподарські підприємства припиняють свою діяльність шляхом реорганізації або ліквідації. Реорганізація або ліквідація підприємства проводиться за рішенням власника із додержанням вимог антимонопольного законодавства.

Підприємство реорганізується шляхом злиття з іншим підприємством, приєднання одного підприємства до іншого, поділу підприємства, у разі відокремлення з підприємства одного або декількох нових підприємств, перетворення одного підприємства на інше.

При реорганізації підприємства всі його права та обов'язки переходять до його правонаступників.

Підприємство ліквідується у разі:

- 1) закінчення строку, на який воно створювалося, або досягнення мети, що ставилася при його створенні;
- 2) за рішенням власника або вищого органу управління підприємства;
- 3) на підставі рішення суду або господарського суду;
- 4) на інших підставах, передбачених законодавством України.

Ліквідація підприємства здійснюється ліквідаційною комісією. Ця комісія вміщує в офіційній пресі публікацію про його ліквідацію, оцінює наявне майно, розраховується з кредиторами, складає ліквідаційний баланс.

Якщо ліквідується недержавне сільськогосподарське підприємство, то його грошові кошти розподіляються між членами цього підприємства після розрахунків з найманими працівниками, бюджетом, банківськими установами, власниками облігацій.

§ 3. Аграрна біржа як суб'єкт аграрного права

До суб'єктів аграрного права належать також агробіржі, які засновуються згідно із Законом України «Про державну підтримку сільськогосподарства України» з метою створення сприятливих умов для розвитку сільськогосподарського виробництва, забезпечення товаровиробників матеріально-технічними ресурсами.

Порядок проведення біржових торгів сільськогосподарською продукцією регламентовано згідно із Статутом аграрної біржі, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2005 р. № 1285.

До торгів допускається сільськогосподарська продукція відповідної якості. Замовлення на купівлю-продаж продукції подають на біржу брокери. На основі замовлення формується бюлетень купівлі-продажу продукції.

Коли покупців декілька, брокери проводять конкурентний торг на збільшення ціни товару. Після досягнення узгодження між брокерами воно реєструється й оформлюється як біржовий контракт.

Оплата біржових контрактів проводиться через біржу.

У разі невиконання контракту винна сторона сплачує штраф у встановленому біржовим комітетом розмірі на користь біржі та потерпілої сторони.

Спори, які виникають у процесі виконання Правил біржової торгівлі, вирішуються — залежно від компенсації — дирекцією, біржовим комітетом, біржовим арбітражем, загальними зборами членів біржі.

§ 4. Громадяни як суб'єкти аграрних правовідносин

У суспільні відносини, врегульовані нормами аграрного права, можуть вступати як окремі працівники (фізичні особи), так і колективні утворення (юридичні особи) всіх форм власності і господарювання за умови, що вони мають такі ознаки, передбачені законом, як суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Правовий статус — це правове становище фізичної чи юридичної особи, яке визначається обсягом прав, обов'язків і законних інтересів, гарантованих державою і охоронюваних законом за суб'єктами суспільних відносин, у тому числі аграрних. Отже, правовий статус сільськогосподарського працівника — це правове становище фізичної чи юридичної особи, зайнятої в сільськогосподарському виробництві, яка має системно впорядковану сукупність реальних прав, обов'язків та інтересів, закріплених у чинному законодавстві, гарантованих державою і особистою відповідальністю працівників перед законом, суспільством і трудовим колективом.

Основні права, свободи та інтереси громадян України відображено в Конституції України.

Права, свободи та обов'язки, закріплені в Конституції (ст. 3), становлять основу правового становища всіх громадян України і є єдиними для всіх трудівників держави, у тому числі для сільськогосподарських працівників. Положення цієї статті деталізуються і розвиваються в наступних розділах і статтях Конституції.

У розділі 2 Конституції накреслено систему особистих, соціально-економічних та політичних прав людини. Права і свободи людини про-

голошуються невідчуженими, непорушними, забороняється скасування будь-яких конституційних прав, а також їх звуження (статті 21, 22).

В Основному Законі України закріплено право власності на землю, яке набувається і реалізується громадянами, юридичною особою та державою відповідно до закону. Таким чином, сільськогосподарські виробники вперше в українському конституційному будівництві набули право приватної власності на землю (ст. 14).

З метою розвитку ринкових відносин у статтях 41, 42 Конституції закріплено право людини на приватну власність, а також право на не заборонену законом підприємницьку діяльність. Право приватної власності проголошено непорушним. Встановлено неприпустимість примусового відчуження об'єктів права приватної власності за винятком випадків їх відчуження за рішенням суду.

Відповідно до ст. 43 Конституції кожен громадянин має право на працю, вільний вибір професії та роду трудової діяльності, заробляти працю собі на життя. Забороняється використання примусової праці. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їх здоров'я роботах забороняється. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Конституція передбачає закріплення притаманних усім демократичним конституціям таких прав, як права на страйк, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я, результати своєї інтелектуальної діяльності та ін.

Звичайно, в нинішніх умовах не всі ці права можуть бути реалізовані однаковою мірою громадянами України, в тому числі сільськогосподарськими працівниками. Відсутність потрібної кількості бюджетних коштів і падіння виробництва звужують можливості щодо належного забезпечення прав людини у сферах працевлаштування, організації відпочинку, соціального захисту, будівництва житла, наукових досліджень, охорони здоров'я тощо.

Конституційні права і свободи громадян здійснюються у нерозривній єдності з їх обов'язками. Згідно зі ст. 67 Конституції кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом, а відповідно до ст. 68 Основного Закону кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Закріплені в Конституції права та обов'язки громадян знаходять подальше відображення, розвиток і конкретизацію в трудовому, госпо-

дарському, цивільному, земельному, адміністративному та іншому галузевому законодавстві.

Так, трудовим законодавством усім сільськогосподарським працівникам гарантується: право на вільний вибір виду діяльності; певна тривалість робочого часу і відпочинку; належні умови і охорона праці; право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Кодексом законів про працю України передбачено й обов'язки: виконання встановлених норм виробітку, додержання правил санітарії та безпеки праці, правил внутрішнього трудового розпорядку та ін.

Земельним кодексом та цивільним законодавством конкретизовано правові гарантії приватної власності на землю та майно громадян.

Подальшу деталізацію і розвиток права, обов'язки та законні інтереси, які становлять правовий статус сільськогосподарських працівників, знаходять у локальних правових актах. Так, сільськогосподарські товаровиробники розробляють і приймають свої статuti, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про нормування та оплату праці, укладають колективні договори та ін. Це дає змогу врахувати і нормативно закріпити особливості та специфіку умов праці механізаторів, працівників тваринництва і рослинництва, спеціалістів сільського господарства, керівників сільськогосподарських підприємств, їх виробничих та інших підрозділів, а також інших посадових осіб.

Державно-правове регулювання сільського господарства в Україні

§ 1. Поняття, сутність та принципи державного регулювання сільського господарства в Україні

Державно-правове регулювання сільського господарства являє собою сукупність економіко-правових заходів щодо цілеспрямованого впливу держави на аграрні правовідносини. Сутність державного регулювання полягає у прийнятті нормативно-правових актів, створенні, організації діяльності та визначенні компетенції системи державних органів у галузі сільського господарства.

Перехід до ринкової економіки не означає відмову від державного регулювання (самого регулювання, а не управління) аграрного сектору. В сучасних умовах тільки держава зможе забезпечити найбільш раціональне використання сільськогосподарських земель, рівність усіх форм власності та господарювання, гарантувати розвиток підприємництва, виробництво необхідної та якісної продукції. Важливими механізмами правового регулювання виступають демонополізація в промисловості, що сприятиме розвитку конкуренції та зниженню цін на сільськогосподарську продукцію, приватизація державного майна в АПК. Тільки держава може застосовувати такі економічні важелі, як податкові пільги, дотації, субсидії, пільгове кредитування. До інструментарію державного регулювання сільського господарства також належать державні закупівлі сільськогосподарської продукції з метою забезпечення продовольчої безпеки держави та виконання соціальних функцій, державне фінансування науково-дослідницьких робіт у пріоритетних галузях аграрного виробництва (елітне насінництво, племінне тваринництво тощо), експортні субсидії та ін. Тому на сьогодні йдеться лише про зміну методів цього регулювання.

Державне регулювання економічного і соціального розвитку здійснюється шляхом розроблення та затвердження загальнодержавних

програм економічного, науково-технічного, соціального розвитку, охорони довкілля та застосування переважно економічних методів, методів стимулювання.

Державна регуляторна діяльність у сфері сільського господарства ґрунтується на певних принципах — основоположних ідеях, засадах, яким має відповідати чинна система аграрного законодавства у взаємозв'язках суб'єктів державної влади з суб'єктами сільськогосподарського виробництва. До них належать такі.

1. Принцип законності, який є загальноправовим принципом. На ньому базується вся правова система України, притаманний він й аграрному праву. Цей принцип означає, що держава спрямовує свої зусилля на чітке і безумовне додержання законності в господарській діяльності з боку аграрних товаровиробників, а також з боку державних органів, що здійснюють регуляторну діяльність у сільському господарстві. Так, відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

2. Принцип створення рівних правових і економічних умов для розвитку аграрних товаровиробників усіх форм власності та організаційно-правових форм. Відповідно до законодавства України (ч. 4 ст. 13 Конституції України) держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

3. Принцип свободи підприємницької діяльності. Цей принцип полягає в тому, що всі суб'єкти сільськогосподарського виробництва мають право здійснювати будь-які види діяльності, що не заборонені законом, з метою одержання прибутку. Однак, свобода підприємницької діяльності має певні, визначені законом межі та передбачає не тільки встановлення прав, а й виконання обов'язків (своєчасної сплати податків, виробництва якісної сільськогосподарської продукції, дбайливого ставлення до природних ресурсів, зокрема до землі, тощо), а також визначення статусу органів державної влади у сфері регулювання сільськогосподарської діяльності.

4. Принцип поєднання галузевого і територіального розвитку. Різноманітність кліматичних умов зумовлює виробництво певних сільськогосподарських культур у різних регіонах, і тому виникає потреба в їх переміщенні у ті регіони, де вони не вирощуються. Цим забезпе-

чується встановлення балансу вирощування і споживання, а також постачання у відповідні регіони.

5. Принцип невтручання держави у безпосередню виробничо-господарську діяльність суб'єктів аграрного виробництва. В законодавстві України закріплено, що втручання у господарську діяльність сільськогосподарських підприємств з боку державних органів та їх посадових осіб не допускається. Збитки, заподіяні таким неправомірним втручанням, підлягають відшкодуванню за рахунок винних. Проте ці положення не обмежують права державних органів щодо здійснення контролю за господарською діяльністю аграрних товаровиробників.

6. Принцип аграрного протекціонізму. Через велику значущість та незамінність сільськогосподарської продукції для життєдіяльності людини і суспільства, а також об'єктивну специфіку аграрного виробництва (залежність від природнокліматичних умов, сезонність тощо) та скрутне становище аграрних товаровиробників на сьогодні виникає потреба у державній підтримці аграрного сектору економіки України. Даний принцип закріплено у законодавстві, насамперед у Законі України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України».

Крім наведених, виділяють ще й такі принципи, як сприяння розвитку аграрного ринку, пріоритетного розвитку сільськогосподарського виробництва і АПК в цілому, захисту національного аграрного товаровиробника, розвитку економічної конкуренції та ін. Цей перелік не є вичерпним у зв'язку з розвитком аграрного сектору економіки та системи державного регулювання сільського господарства України.

§ 2. Форми та методи державно-правового регулювання сільського господарства

Форми регулятивної діяльності держави у сільському господарстві пов'язані з правовими формами — правотворчою, правозастосовною та правоохоронною.

Правотворча форма регулятивної діяльності держави виявляється у виданні компетентними органами законодавчої та виконавчої гілок влади відповідних нормативно-правових актів з питань сільського

господарства. Так, Конституція України закріплює повноваження вищих органів державної влади щодо правотворчої діяльності: виключною компетенцією Верховної Ради України є прийняття законів, у тому числі з питань аграрного сектору економіки, затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального розвитку, охорони довкілля (ст. 85) та ін.; визначено також повноваження Президента України та Кабінету Міністрів України (розділи V, VI Конституції).

Сутність правозастосовної форми державного регулювання полягає у прийнятті правових актів індивідуального характеру. Індивідуальність таких приписів виявляється в тому, що їх адресовано певному суб'єкту. Головною вимогою, яка ставиться до таких актів, є їх відповідність законам. Це постанови Кабінету Міністрів України, накази, положення, інструкції міністерств і відомств, спрямовані на реалізацію аграрної реформи, приватизацію землі, майна, забезпечення якості сільськогосподарської продукції, раціональне використання природних ресурсів у процесі аграрного виробництва. За допомогою правозастосовної діяльності деталізуються права та обов'язки учасників аграрних відносин, а також реалізуються правові норми законів.

Правоохоронна діяльність полягає у всебічному захисті всіх суб'єктів аграрного підприємництва, загальнодержавних інтересів; здійсненні органами державного контролю наглядових повноважень; прийнятті рішень про відновлення порушених прав підприємств і організацій; застосуванні засобів щодо запобігання правопорушенням. Виконуючи правоохоронну функцію, органи держави використовують цивільно-правові, адміністративно-правові та кримінально-правові засоби захисту. В здійсненні цієї діяльності важливу роль відіграють органи влади галузевої компетенції, органи, що здійснюють контроль за землекористуванням, ветеринарією, виробничою санітарією, якістю продукції, охороною праці та технікою безпеки, охороною довкілля, правильною експлуатацією машинно-тракторного парку, належним використанням добрив тощо.

Усі названі форми державної регулятивної діяльності є взаємопов'язаними та взаємозумовленими, і тільки їх комплексне використання може забезпечити ефективність державного регулювання у сільському господарстві.

Специфічними є і методи державного регулювання сільського господарства, під якими слід розуміти сукупність однорідних засобів,

прийомів, які систематично застосовуються у процесі державної регулятивної діяльності. Методи державного регулювання сільського господарства різноманітні та динамічні, вони перебувають у постійному розвитку, не лишаються незмінними. Застосування того чи іншого методу визначається характером регульованих відносин та компетенцією суб'єкта регулятивної діяльності. Виділяють адміністративно-правові та економіко-правові методи державного регулювання. До перших можна віднести такі способи регулювання як імперативні вказівки, контроль, заборона тощо, які застосовуються у найважливіших для держави сферах аграрного виробництва і змушують суб'єктів цієї діяльності до певної поведінки (заборона нецільового використання сільськогосподарських земель, зобов'язання сплачувати податки, контроль за якістю сільськогосподарської продукції та ін.). За умов розвитку ринкових аграрних відносин набувають переваги економіко-правові методи державного регулювання, коли держава за допомогою економічних важелів (пільгове оподаткування, кредитування, дотації, авансування, закупівельна ціна тощо) стимулює суб'єктів аграрних відносин до певних дій (наприклад, до виробництва певних видів сільськогосподарської продукції), не застосовуючи при цьому примусові заходи. Економічні методи є найбільш дієвими засобами впливу, оскільки їх застосування дає змогу створити сприятливі економічні умови для досягнення аграрними виробниками їх статутних цілей та стимулювати сільськогосподарське виробництво.

У процесі державного регулювання сільського господарства важливе значення мають також метод дозволу (державні органи надають право сільськогосподарським підприємствам самим вирішувати будь-які питання своєї діяльності в межах закону) та метод рекомендацій (держава не втручається у господарську діяльність підприємств, а лише пропонує той чи інший варіант поведінки, який є бажаним з її точки зору, вибір же остаточного рішення належить самому підприємству. Рекомендаційні норми не мають обов'язкового характеру).

Законом «Про державну підтримку сільського господарства України» запроваджено нові форми державного регулювання сільського господарства: мінімальна та максимальна закупівельні ціни, державні аграрні інтервенції (товарні та фінансові), тимчасове адміністративне регулювання цін, державні заставні закупівлі зерна, кредитна субсидія, бюджетна тваринницька дотація тощо.

§ 3. Система та правове становище органів, що здійснюють державне регулювання сільського господарства

При дослідженні державного регулювання сільського господарства виникає питання щодо ролі органів державної влади у даному процесі. При цьому актуальними є і безпосередня участь органів державної влади у процесі управління АПК, і участь держави як власника сільськогосподарських підприємств, заснованих на державній власності, у сільськогосподарському виробництві, а також непряме регулювання. Останнє полягає у виключенні прямого впливу на безпосередньо аграрне виробництво і ринок, розробленні і нормативному закріпленні певних правил доступу на ринок та проведенні діяльності у сфері аграрного виробництва.

Система органів, що здійснюють державно-правове регулювання сільського господарства, включає два рівні: державні органи загальної компетенції (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України, обласні державні адміністрації) та органи спеціальної компетенції. Центральним спеціалізованим органом державного управління сільським господарством є Міністерство аграрної політики України, правове становище якого визначається Положенням про Міністерство аграрної політики України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 1 листопада 2006 р. № 1541¹. Відповідно до цього акта Мін-агрополітики є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави, державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості та комплексного розвитку сільських територій.

Мінагрополітики відповідно до покладених на нього завдань:

- 1) розробляє основні напрями державної аграрної політики, стратегію та механізм її реалізації;
- 2) розробляє за дорученням Кабінету Міністрів України та з власної ініціативи разом з іншими органами виконавчої влади проекти нормативно-правових актів, що стосуються регулювання відносин у галузях агропромислового виробництва;

¹ Офіц. вісн. України. – 2006. – № 45. – Ст. 2999.

3) розробляє та забезпечує виконання державних цільових та інших програм розвитку галузей агропромислового виробництва, комплексного розвитку сільських територій, удосконалення системи управління агропромисловим комплексом;

4) розробляє і здійснює на регіональному рівні заходи щодо розвитку інфраструктури аграрного та продовольчого ринку (зокрема, аграрних бірж, аукціонів живої худоби та птиці, оптових продовольчих ринків, обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, кредитних спілок, страхових компаній тощо);

5) забезпечує сертифікацію зернових складів на відповідність стандартам якості послуг зі зберігання зерна та продуктів його перероблення, ведення реєстрів складських документів на зерно та зерна, прийнятого на зберігання;

6) бере участь у розробленні і здійсненні заходів щодо формування Аграрним фондом державного продовольчого резерву, оперативно аналізує стан наповнення регіональних запасів продовольства;

7) забезпечує у встановленому законодавством порядку здійснення державного контролю та нагляду: а) за якістю та безпекою сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, їх зберіганням і продажем; б) у сфері закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти;

8) забезпечує відомчу реєстрацію та облік тракторів, самохідних шасі, сільськогосподарської техніки, інших машин і обладнання незалежно від форми власності, що підлягають експлуатації на вулично-дорожній мережі загального користування (крім механічних транспортних засобів, реєстрація та облік яких здійснюються відповідно до законодавства іншими органами);

9) забезпечує у випадках, передбачених законодавством, ліцензування окремих видів господарської діяльності;

10) виконує у встановленому законодавством порядку функції з управління майном, що перебуває у державній власності і належить до сфери його управління;

11) бере участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення;

12) здійснює в межах своїх повноважень державний контроль за якістю сільськогосподарської техніки, інших машин і обладнання, запасних частин, насіння і садивного матеріалу, племінних (генетичних) ресурсів, організовує роботу, спрямовану на розвиток насінництва,

розсадництва, племінної справи у тваринництві, проведення комплексної оцінки (бонітування) худоби та птиці;

13) виступає державним замовником науково-дослідницьких робіт у галузях агропромислового виробництва, фінансує та координує їх проведення, сприяє впровадженню у виробництво сучасних розробок;

14) здійснює у встановленому законодавством порядку державне управління у сфері насінництва та розсадництва, забезпечує формування сортових рослинних ресурсів, державного резервного насінневого фонду, здійснює контроль за його ефективним використанням;

15) забезпечує у встановленому законодавством порядку державне управління племінною справою у тваринництві;

16) здійснює організаційне та методичне забезпечення підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників у навчальних закладах, на підприємствах, в установах і організаціях, що належать до сфери його управління;

17) виконує інші функції, що випливають із покладених на нього завдань.

Рішення Мінагрополітики, прийняті в межах його повноважень, обов'язкові для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форми власності, а також громадянами.

До органів спеціальної компетенції належать також Головне управління агропромислового розвитку обласної, управління агропромислового розвитку Севастопольської міської і районних державних адміністрацій. Правове становище та компетенцію цих суб'єктів визначено в Типовому положенні про Головне управління агропромислового розвитку обласної, управління агропромислового розвитку Севастопольської міської, районних державних адміністрацій, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 967¹. Відповідно до цього нормативного акта Головне управління агропромислового розвитку обласної, управління агропромислового розвитку Севастопольської міської держадміністрацій є структурним підрозділом обласної, Севастопольської міської держадміністрацій, підзвітним та підконтрольним голові відповідної держадміністрації та Мінагрополітики. Основними завданнями управління агропромислового розвитку є:

а) забезпечення реалізації державної аграрної політики, розроблення та виконання регіональних інноваційно-інвестиційних та інших

¹ Офіц. вісн. України. – 2007. – № 55. – Ст. 2224.

програм і прогнозів розвитку галузей агропромислового виробництва;

б) участь у формуванні та реалізації соціальної політики на селі, сталого розвитку регіонального агропродовольчого ринку і сільських територій регіону;

в) організація роботи з питань насінництва і розсадництва, сорто-випробування і захисту рослин, племінної справи, наукового і кадрового забезпечення, стандартизації, карантинного режиму, охорони праці та техніки безпеки.

Відповідно до покладених на нього завдань управління агропромислового розвитку наділяється певним колом повноважень, що закріплені згаданим Типовим положенням.

До органів державного контролю у сільському господарстві можна віднести: Державний комітет із земельних ресурсів, Державну службу з карантину рослин, Державний комітет ветеринарної медицини України; Головну державну інспекцію якості та сертифікації сільськогосподарської продукції, яка є структурним підрозділом Мінагрополітики, Інспекцію державного технічного нагляду обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, Українську державну насінневу інспекцію Мінагрополітики та ін.

§ 4. Основні напрямки державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників

Розбудова в Україні ринкової економіки з притаманною їй різноманітністю форм господарювання неможлива без належного функціонування аграрного сектору виробництва. Аграрний сектор є однією з найважливіших галузей економіки; пріоритетність розвитку сільського господарства і соціальної сфери села зумовлюється виключною значущістю та незамінністю вироблюваної продукції сільського господарства в життєдіяльності людини і суспільства, а також потребою відродження селянства як господаря землі, носія національної культури. Проте у сучасних соціально-економічних умовах для успішного функціонування цієї галузі необхідна державна підтримка.

Аграрне законодавство характеризується наявністю значної кількості законодавчих актів, які визначають основні засади державно-

правового стимулювання аграрного сектору економіки. Серед них: закони України від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», від 17 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 рр.», від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України», від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.». Цей законодавчий блок закріплює концептуальні засади державно-правового стимулювання аграрного виробництва, проте характерними недоліками для нього є відсутність чіткого понятійного апарату, механізму реалізації правових норм та їх декларативність.

Державну підтримку сільського господарства науковці визначають як різноманітну цілеспрямовану діяльність держави: по-перше, з створення і функціонування сільськогосподарських товаровиробників; по-друге, з прийняття відповідних законів та інших нормативних актів; по-третє, зі створення системи і визначення завдань, функцій і компетенції органів, які повинні здійснювати державну підтримку сільського господарства¹.

Першим кроком на шляху правового закріплення основ державного протекціонізму в аграрному секторі стало прийняття 17 жовтня 1990 р. Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Цим Законом визначено зміст і межі пріоритетності соціального розвитку села та АПК, а також комплекс організаційно-економічних і правових заходів щодо забезпечення зазначеної пріоритетності. На жаль, більшість положень цього Закону так і залишилися деклараціями, оскільки не було запроваджено механізму реалізації цих норм на практиці.

Подальшого розвитку державна політика аграрного протекціонізму набула в Законі України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 рр.», де вперше було передбачено обов'язкове страхування ризиків при виробництві сільськогосподарської продукції (врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень у державних сільськогосподарських підприємствах, врожаю зернових культур і цукрових буряків у сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності), вдосконалення механізму кредитування аграрних товаровиробників, закріплено розмір мінімальної частки

¹ Сафонов, І. Правові проблеми державної підтримки сільськогосподарських виробників [Текст] / І. Сафонов // Право України. – 2005. – № 6. – С. 55.

видатків Державного бюджету України на фінансування розвитку сільськогосподарського виробництва (а саме 5 % видатків бюджету).

Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення та закріплює такі види державної підтримки:

1. Цінова підтримка. Цінове регулювання включає встановлення державою мінімальних та максимальних закупівельних цін на окремі види товарів, що є об'єктами цінового регулювання (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, борошно пшеничне, насіння льону та деякі інші види товарів, зазначені у Законі); здійснення Аграрним фондом державних інтервенцій (товарних чи фінансових); тимчасове адміністративне регулювання цін та тимчасову бюджетну дотацію тощо.

2. Страхова підтримка. Державне регулювання страхування сільськогосподарської продукції передбачає встановлення об'єктів, суб'єктів та видів страхування (обов'язкове, добровільне, комплексне, індексне), правовий статус Фонду аграрних страхових субсидій та ін.

3. Кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції (кредитна субсидія) полягає у субсидюванні частини плати (процентів) за використання короткострокових та середньострокових кредитів, наданих банками в національній валюті. Суб'єктом кредитної субсидії можуть бути тільки сільськогосподарські підприємства, що виробляють об'єкти державного цінового регулювання; об'єктом — частка процентів за кредитом, основна сума якого використовується за цільовим призначенням на потреби виробництва окремого об'єкта державного цінового регулювання. Законом встановлено розмір та строки надання кредитної субсидії.

4. Бюджетну підтримку закріплено в Законі у двох видах: а) державні заставні закупівлі зерна як засіб державної підтримки полягають у наданні бюджетної позики виробнику зерна під заставу такого об'єкта, при цьому розмір суми бюджетної позики не може перевищувати 80 % вартості застави, розрахованої виходячи з розміру встановленої мінімальної закупівельної ціни; б) бюджетна тваринницька дотація надається з метою підтримки рівня платоспроможного попиту українських споживачів продукції тваринництва та запобігання виникненню серед-

ньостатистичної збитковості українських виробників такої продукції. Законом встановлено об'єкти та суб'єкти бюджетної дотації.

5. Організаційно-регуляторна підтримка сільськогосподарських товаровиробників полягає у закріпленні в Законі заходів з дерегуляції українського ринку сільськогосподарської продукції та заборони дискримінації прав її власників. Зазначена в Законі дерегуляція спрямована на усунення на аграрному ринку адміністративних, кількісних або якісних обмежень, які можуть запроваджуватися державними органами, органами місцевого самоврядування чи їх посадовими особами. Метою її введення є запобігання створенню штучного дефіциту аграрної продукції та спекулятивному збільшенню цін на продукти першої необхідності на території агроспоживчих регіонів України.

6. Законодавством України передбачено також такий вид підтримки, як податкова підтримка. Основною формою цієї підтримки є введення для сільськогосподарських товаровиробників фіксованого сільськогосподарського податку відповідно до Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок».

У Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.» визначено стратегічні цілі державної аграрної політики: гарантування продовольчої безпеки держави; перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки; збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі.

Таким чином, державна підтримка як напрямок державно-правового регулювання аграрного сектору економіки України охоплює засоби державно-економічного сприяння розвитку сільського господарства шляхом створення належної нормативно-правової бази, а також матеріальної підтримки (в тому числі дотування), фінансово-кредитних засобів, інвестування, забезпечення сприятливого податкового клімату, налагодження організаційно-правових форм реалізації сільськогосподарської продукції на засадах ринкових економічних відносин.

В сучасних умовах у зв'язку із прагненням України вступити до Європейського Союзу, а також інтеграцією у Світову Організацію Торгівлі (СОТ) постає необхідність у вдосконаленні національного аграрного законодавства щодо державної підтримки, оскільки вступ України до СОТ передбачає невідкладне прийняття законів, спрямова-

них на приведення національного законодавства у відповідність із нормами СОТ, якими передбачено заходи підтримки аграрних товаровиробників.

§ 5. Правове регулювання оподаткування у сільському господарстві

Одним із напрямків державного регулювання в аграрному секторі економіки України є оподаткування.

Основоположні правові обов'язки щодо оподаткування закріплено у ч. 1 ст. 67 Конституції України, відповідно до якої кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Цей обов'язок повною мірою стосується й аграрних товаровиробників усіх організаційно-правових форм та форм власності.

Податкове законодавство України охоплює низку законів, що визначають правовий режим конкретних податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджету. Особливе значення серед цих законодавчих актів має Закон України від 25 червня 1991 р. «Про систему оподаткування» з низкою змін і доповнень (в редакції від 18 лютого 1997 р.). Цей Закон визначає принципи побудови системи оподаткування України, податки і збори (обов'язкові платежі) до бюджету та до державних цільових фондів, а також права, обов'язки і відповідальність платників. Усі інші закони України про оподаткування мають відповідати принципам, закріпленим у цьому Законі, а будь-які податки і збори (обов'язкові платежі), які запроваджуються законами України, мають бути включені до нього.

Система оподаткування повинна будуватися за принципами обов'язковості, рівності, економічної обґрунтованості, соціальної справедливості, стабільності, рівнозначності і пропорційності, стимулювання підприємницької виробничої діяльності, поєднання інтересів держави, регіонів, підприємств і громадян та забезпечувати надходження коштів до бюджетів відповідних рівнів і державних цільових фондів.

У системі оподаткування аграрних товаровиробників важливе місце посідають:

– плата за землю — обов'язковий платіж, який справляється з юридичних і фізичних осіб за користування земельними ділянками у вигляді земельного податку або орендної плати, що визначається залеж-

но від грошової оцінки земель. Цей податок встановлено ЗК України і Законом України від 3 липня 1992 р. «Про плату за землю»¹;

– податок на прибуток підприємства, встановлений Законом України від 28 грудня 1994 р. «Про оподаткування прибутку підприємств»² з наступними змінами. Підприємства, основною діяльністю яких є виробництво сільськогосподарської продукції, сплачують податок на прибуток у порядку і розмірах, передбачених цим Законом, за підсумками звітного податкового року. При обчисленні суми податку валові доходи і витрати підприємства-виробника сільськогосподарської продукції, утримані (понесені) протягом звітного податкового року, підлягають індексуванню, виходячи з офіційного індексу інфляції за період від місяця, наступного за місяцем понесення таких витрат (одержання доходів), до кінця звітного податкового року. Сума нарахованого податку зменшується на суму податку на землю, що використовується у сільськогосподарському виробничому обороті (за винятком підприємств, основною діяльністю яких є виробництво та/або продаж продукції квітково-декоративного рослинництва, дикорослих рослин, диких птахів і тварин, хутряних товарів, лікєро-горілчанних виробів, пива, вина, які оподатковуються у загальному порядку);

– податок на додану вартість, встановлений Законом України від 3 квітня 1997 р. «Про податок на додану вартість»³, ст. 8¹ якого закріплює спеціальний режим оподаткування діяльності юридичних та фізичних осіб у сфері сільського та лісового господарства, а також рибальства. Спеціальний режим оподаткування передбачає: а) звільнення сільськогосподарського підприємства від сплати цього податку за ставкою, визначеною даним Законом; б) оподаткування операцій з продажу (поставки) сільськогосподарським підприємством аграрної продукції за такими ставками: 6 % від вартості проданих товарів лісового господарства та рибальства, супутніх їм послуг; 9 % від вартості проданих товарів сільського господарства, супутніх їм послуг. Сума податку, одержана сільськогосподарським підприємством унаслідок застосування таких ставок, повністю залишається у власності підприємства, не підлягає сплаті (стягненню) до бюджету в межах норм цього Закону, не включається до складу валових доходів сільськогосподарського підприємства з метою оподаткування податком на прибуток підприємства;

– інші податки і збори (обов'язкові платежі).

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 38. – Ст. 560.

² Там само. – 1995. – № 4. – Ст. 28.

³ Там само. – 1997. – № 21. – Ст. 156.

За сучасних умов сільськогосподарські товаровиробники перебувають у скрутному економічному становищі і не завжди мають реальну можливість належним чином виконати свої податкові зобов'язання перед державою. З метою корегування податкової політики, захисту вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника, зменшення податкового тиску на нього та враховуючи особливості аграрного виробництва Верховна Рада України 17 грудня 1998 р. прийняла Закон «Про фіксований сільськогосподарський податок»¹, який визначає механізм справляння цього податку, що сплачується сільськогосподарськими товаровиробниками у грошовій формі.

Фіксований сільськогосподарський податок можна розглядати як специфічний засіб державної підтримки аграрних товаровиробників. Його специфічність полягає у такому: 1) спрощено процедуру нарахування та сплати податків — замість сплати низку податків і зборів (податку на прибуток підприємств, плати (податку) за землю, податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, комунального податку, збору за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету, плати за спеціальне водокористування, плати за придбання торгового патенту на здійснення торговельної діяльності) сплачується один фіксований сільськогосподарський податок; 2) платниками фіксованого сільськогосподарського податку є сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм, передбачених законами України, селянські та інші господарства, які займаються виробництвом, переробленням та збутом сільськогосподарської продукції, а також рибницькі, рибальські та риболовецькі господарства, які займаються розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах), в яких сума, одержана від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її перероблення за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 75 % загальної суми валового доходу; 3) сума податку є фіксованою, заздалегідь відомою аграрному виробникові та не залежить від одержаного доходу, оскільки об'єктом оподаткування є площа сільськогосподарських угідь, переданих сільськогосподарському підприємству у власність або наданих йому в користування, в тому числі на умовах оренди. Ставка фіксованого сільськогосподарського податку з одного гектара сільськогосподарських угідь встановлюється у відсотках до їх грошової оцінки,

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 5–6. – Ст. 39.

проведеної за станом на 1 липня 1995 р., відповідно до Методики, затвердженої Кабінетом Міністрів України, в таких розмірах: для ріллі, сіножатей та пасовищ — 0,15; для багаторічних насаджень — 0,09; для земель водного фонду, які використовуються рибницькими, рибальськими та риболовецькими господарствами для розведення, вирощування та вилову риби у внутрішніх водоймах, — 0,45 % грошової оцінки одиниці площі ріллі по областях та Автономній Республіці Крим; 4) враховано сезонність аграрного виробництва, що відображено у закріпленні порядку і розмірів сплати цього податку протягом року. Так, згідно з ч. 2 ст. 5 Закону сплата проводиться у таких розмірах: I і II квартал — по 10 % від річної суми податку, III квартал — 50 %, IV квартал — 30 %. Це положення спрямовано на врахування інтересів аграрних товаровиробників, тому його також можна вважати однією з переваг даного Закону; 5) кошти, одержані в порядку сплати фіксованого сільськогосподарського податку, перераховуються на відповідний рахунок місцевого бюджету за місцем розташування земельної ділянки.

Визначна суспільна сутність фіксованого сільськогосподарського податку полягає у його спрямованості на фінансову податкову підтримку сільськогосподарського товаровиробника, забезпечення стабілізації сільськогосподарського виробництва. Проте Закон має обмежену в часі дію — до 1 січня 2011 р., після чого оподаткування сільськогосподарських товаровиробників здійснюватиметься у загальному порядку, якщо дію Закону не буде пролонговано Верховною Радою України.

Договірні відносини у сфері сільськогосподарського виробництва

§ 1. Поняття та особливості аграрно-договірних зобов'язань

Договір виступає правовою формою регулювання економічних відносин за участю аграрних товаровиробників¹. Така правова форма застосовується при здійсненні господарської та іншої діяльності виробників аграрної продукції у відносинах з державними, кооперативними і приватними партнерами.

Аграрне право не визначає загальні положення про договори. Тому нормативне-правове регулювання договірних відносин в аграрному секторі економіки в сучасних умовах забезпечено значною мірою ЦК України, норми якого поширюються в рівному ступені на договірні відносини в будь-якій сфері, а також ГК України, тобто всі аграрно-правові договори підпорядковуються загальним правилам цивільного та господарського законодавства. Аграрне право в свою чергу визначає особливості їх правового регулювання. Особливості договірних відносин сільськогосподарських підприємств виявляються в кожному структурному елементі договору (суб'єкти, предмет, зміст та ін.)².

Специфіка предмета договірних зобов'язань позначається на змісті конкретного виду договорів, тобто на тих конкретних правах і обов'язках, що передбачаються конкретним договором для кожної з його сторін. Певне юридичне значення для характеристики правової природи і класифікації договірних зобов'язань мають особливості правового становища кожної зі сторін як суб'єкта договірних право-відносин. Також специфіка відносин аграрного виробництва сама по собі та в поєднанні зі специфікою їх законодавчого регулювання зу-

¹ Стативка, А. М. Договори в агропромисловому комплексі України в умовах ринка [Текст] / А. М. Стативка. – Харків : Право, 1997. – С. 238.

² Семчик, В. И. Имущественные правоотношения в сельском хозяйстве [Текст] / В. И. Семчик. – К., 1984. – С. 178.

мовлює особливий підхід до визначення поняття, класифікації, змісту договорів у сільському господарстві.

Класифікація договорів у сільському господарстві за певними ознаками здійснюється по-різному.

Одні дослідники поділяють договори в сільському господарстві на такі групи: загальноцивільстичні договори; договори, специфічні для сільськогосподарського сектору економіки; договори, що регулюють міжгосподарські відносини та трудові відносини в сільськогосподарських підприємствах¹.

Інші автори визначають єдність таких груп договорів:

перша група — з матеріально-технічного, фінансового, електроенергетичного та фінансово-кредитного забезпечення суб'єктів АПК;

друга група — з надання суб'єктам аграрного виробництва різноманітних послуг щодо виробничо-технічного, меліоративного, гідромеліоративного, агрохімічного, транспортного забезпечення їх діяльності;

третю групу договірних зв'язків в аграрному секторі складають договори з реалізації товаровиробниками сільськогосподарської продукції;

до четвертої групи слід віднести договори з наукового забезпечення АПК: із запровадження наукових розробок щодо вирощування нових сортів рослин, розведення нових видів та порід худоби, застосування нових технологій виробництва та ін.²

У спеціальній літературі пропонується така система договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції: договір контрактації сільськогосподарської продукції; договір купівлі-продажу сільськогосподарської продукції; договір комісії; договір міни. Але щодо такої системи побудови договірних зобов'язань мають бути зроблені певні застереження: по-перше, контрактація за ЦК України розглядається як різновид купівлі-продажу; по-друге, за власною природою договір комісії безпосередньо не сприяє реалізації сільськогосподарської продукції, а лише опосередковує її в майбутньому, оскільки за договором комісії одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один чи декілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента.

¹ Аграрное право [Текст] : учебник / под ред. С. А. Боголюбова, Е. Л. Мининой. – М. : Эксмо, 2008. – С. 204.

² Жушман, В. П. Аграрне право та законодавство України (В питаннях та відповідях) [Текст] : навч.-практ. посіб. / В. П. Жушман. – Вид. третє, допов. та переробл. – Х. : ТОВ «Одісей», 2006. – С. 70.

Слід також додатково виділити групу договорів, застосування яких має поширюватися із впровадженням новітніх технологій у сільському господарстві. Такими є договори про використання науково-технічної продукції у сільському господарстві, наприклад, договори на передання (відчуження) прав на сорт, договори на передання (відчуження) майнового права на сорт і передачу права на використання сорту; договори про виконання науково-дослідницьких, дослідно-конструкторських та технологічних робіт у сфері сільського господарства тощо.

Особливе місце у системі аграрно-правових договорів належить біржовим контрактам на реалізацію сільськогосподарської продукції. Вони мають стати інструментом кредитування сільського господарства і чинником забезпечення його стабільності та невинного розвитку.

Велику роль у договірних відносинах в умовах ринкових економічних зв'язків відіграють договірна дисципліна та відповідальність за її порушення. Рівноправність усіх учасників у системі договірних взаємовідносин сільськогосподарських товаровиробників є свого роду економічною і юридичною гарантією ефективної господарсько-підприємницької діяльності.

Стаття 216 ГК України визначає господарську правову відповідальність за договірними зобов'язаннями. Договірній відповідальності притаманна двояка мета. З одного боку, це гарантування захисту порушених прав та законних інтересів контрагентів шляхом відшкодування завданих збитків, що має компенсаційно-відновлюваний характер. З другого боку, договірна відповідальність забезпечує правопорядок у сфері господарювання, належну поведінку суб'єктів шляхом створення економічної зацікавленості, тобто виконує стимулюючу функцію.

Наслідками договірної дисципліни є майнова відповідальність сторін за порушення договірних зобов'язань. Вона являє собою правовідносини, що складаються з приводу порушень договірних зобов'язань і виявляються у несприятливих для винної сторони наслідках, викликаних реалізацією умов договору про відповідальність, договірних санкцій та санкцій, встановлених чинним законодавством. Так, стаття 217 ГК України, закріплює такі види санкцій: відшкодування шкоди, штрафні санкції, оперативно-господарські санкції, адміністративно-господарські санкції. Останні застосовуються за порушення встановлених законодавством правил здійснення господарської діяльності.

За порушення сторонами умов договору на користування електроенергією майнова відповідальність настає на підставі Правил користування електричною енергією, а не норм цивільного законодавства.

§ 2. Договірні відносини у сфері виробничо-технічного, гідромеліоративного та інших видів обслуговування аграрних товаровиробників

Належне виробництво аграрних товаровиробників можливе за умови якісного та своєчасного *виробничо-технічного обслуговування*. Такі послуги надають державні, кооперативні та приватні агросервісні підприємства, а також окремі підприємці за договором підяду.

Залежно від мети та предмета договору обслуговування поділяється на такі види: виробничо-технічне, агрохімічне, гідромеліоративне тощо. Серед них найважливіше місце посідають договори щодо виробничо-технічного обслуговування аграрних товаровиробників районними ремонтно-транспортними підприємствами (РТП), машинно-технологічними станціями (МТС). Цими договорами передбачається виконання таких робіт:

- ремонт тракторів, комбайнів, автомобілів, інших сільськогосподарських машин, двигунів, агрегатів, вузлів та устаткування;
- технічне обслуговування машинно-тракторного парку, автомобілів, устаткування тваринницьких ферм, птахоферм, теплиць та ін.;
- спеціалізовані механізовані роботи;
- монтажні, спеціальні будівельні та пусконаладжувальні роботи;
- перевезення вантажів транспортними засобами виконавця;
- підготовка і перепідготовка механізаторських та інших кадрів.

Залежно від потреби ці види робіт можуть бути як самостійним предметом договору, так і комплексним у сфері виробничо-технічного агросервісу.

Основною правовою формою, яка юридично опосередковує відносини, пов'язані з ремонтом і технічним обслуговуванням сільськогосподарських підприємств, є договір, згідно з яким виконавець здійснює діагностику і ремонт сільськогосподарської техніки.

У договорі визначаються обсяг ремонту (кількість машин, агрегатів), його види, календарні строки здавання в ремонт технічних засобів і його закінчення, загальна вартість цих послуг.

Здавання-приймання в ремонт машин і агрегатів оформляються актом на кожну машину у агрегат, який підписується уповноваженими

представниками замовника і виконавця. В акті зазначаються технічний стан і комплектність машин (агрегатів) та вид ремонту.

Якщо при здаванні техніки в капітальний ремонт буде виявлено потребу в проведенні її поточного ремонту, уповноважені представники сторін мають скласти відомість дефектів, яку слід урахувати при визначенні кошторису ремонтних робіт.

Аграрні товаровиробники беруть зобов'язання підготувати машини та агрегати до ремонту за чинними технічними умовами і, як правило, своїми силами і за свій рахунок доставити їх в агросервісні підприємства або інший пункт ремонту, передбачений договором, і передати її за актом, підписаним уповноваженими представниками, виконавцю. В обумовлений у договорі строк замовники після одержання повідомлення повинні прийняти відремонтовані машини і агрегати, оплатити вартість ремонту і вивезти відремонтовану техніку. Після капітального ремонту тракторів, автомобілів, комбайнів, складного обладнання, двигунів виконавець передає замовнику заповнений паспорт (формуляр) і гарантійний талон; після ремонту інших вузлів і агрегатів, машин і нескладного устаткування — лише гарантійний талон. При виявленні невідповідності відремонтованих машин чи агрегатів стандартам або технічним умовам виконавець забезпечує термінове усунення недоліків за власні кошти. При цьому, сторони повинні скласти про це акт, зазначивши у ньому дефекти та строки усунення недоліків.

Самостійним предметом договору є ремонт і технічне обслуговування внутрішньогосподарських меліоративних мереж. Згідно з ним виконавець зобов'язаний виконати весь комплекс робіт у строки, передбачені проектно-кошторисною документацією та графіком. Він бере на себе зобов'язання очищати водоканали та інші меліоративні мережі, здійснювати їх ремонт, пусконаладжувальні роботи і профілактичне обслуговування гідроспоруд, насосних станцій та свердловин вертикального дренажу, проводити пусконаладжувальні роботи та їх профілактичне обслуговування з дотриманням технічних умов, норм і правил тощо.

До групи договорів у сфері виробничо-технічного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників належать також договори на агрономічне обслуговування, з перевезення, з виконання авіаційно-хімічних робіт підприємствами цивільної авіації, з виконання робіт по терасуванню схилів, будівництву протиерозійних, гідротехнічних споруд і створенню полезахисних лісових насаджень та ін.

Договори на агрохімічне обслуговування укладаються з відповідними спеціалізованими підприємствами, які мають надавати аграрним товаровиробникам послуги в хімічному обслуговуванні:

- роботи з внесення мінеральних добрив на посіви;
- внесення хімікатів по боротьбі з бур'янами на сільськогосподарські площі;
- внесення ядохімікатів по боротьбі з сараною та іншими шкідниками тощо.

Сторонами у такому договорі виступають агрохімічне підприємство (виконавець) та аграрне підприємство (замовник). У договорі зазначається, які саме роботи має здійснювати агрохімічне підприємство (виконавець).

Вимагається чітке і належне додержання Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»¹ та законодавства про охорону землі.

Виробництво сільськогосподарської продукції неможливе без *матеріально-технічного забезпечення* товаровиробників сільськогосподарською технікою, пально-мастильними матеріалами, сільськогосподарським устаткуванням, мінеральними добривами тощо. Таке забезпечення здійснюється через Міністерство аграрної політики та Укراгротехсервіс шляхом оптової торгівлі, в результаті придбання матеріально-технічних засобів та матеріалів на біржах, безпосередньо в підприємствах, які їх виготовляють, та за договорами поставки.

Основною правовою формою, яка опосередковує відносини щодо матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, є договір на поставку продукції виробничо-технічного призначення. Зміст і порядок укладення цього договору мають відповідати вимогам чинного законодавства, зокрема, ЦК України, ГК України, ГПК України, Закону України від 5 червня 2003 р. «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин»², Указу Президента України від 4 жовтня 1994 р. № 566/94 «Про заходи щодо впорядкування розрахунків за договорами, що укладають суб'єкти підприємницької діяльності України»³; а також Положенню про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів)⁴, затвердженому наказом Міністерства економіки та з питань Європейської інтеграції України від 6 вересня 2001 р., та ін.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

² Там само. – 2003. – № 38. – Ст. 315.

³ Уряд. кур'єр. – 1994. – № 154–155. – С. 4.

⁴ Офіц. вісн. України. – 2001. – № 39. – Ст. 1784.

У договорі поставки повинні зазначатися:

- найменування, кількість, номенклатура продукції, якщо є необхідність, то і комплекти машин, устаткування, державний стандарт або технічні умови, які мають бути зареєстровані в органі Держстандарту;
- якість і комплектність продукції;
- строк дії договору;
- ціна продукції, порядок, форми взаєморозрахунків (розрахунки за зовнішньоекономічним контрактом мають здійснюватися відповідно до Уніфікованих правил та звичаїв для документарних акредитивів Міжнародної торговельної палати);
- умови постачання, які здійснюються відповідно до Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів (Правила ІНКОТЕРМС) Міжнародної торговельної палати;
- строки повернення тари багаторазового використання; реквізити сторін (банківські, поштові); за міжнародним контрактом — арбітражні застереження та реквізити;
- інші умови.

У відносинах, пов'язаних з матеріально-технічним забезпеченням аграрних товаровиробників, виділяють також договори лізингу.

Відповідно до законів України від 11 грудня 2003 р. «Про фінансовий лізинг»¹ (ст. 2) та від 5 червня 2003 р. «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин» (ст. 10) у договорі лізингу може передбачатися право викупу лізингоодержувачем об'єкта лізингу (машин, обладнання, транспортних засобів та ін.) при амортизації 60 % його вартості, визначеної в день укладення договору, або ж при повній виплаті суми вартості об'єкта лізингу.

Договори на використання науково-технічної продукції у сільському господарстві. Застосування новітніх енергозберігаючих, еколого-безпечних досягнень і технологій є одним із важливих чинників збільшення обсягів і здешевлення виробництва.

У цілому сучасне суспільне виробництво не може бути ефективним без належного науково-технічного забезпечення. Тому в умовах ринкової економіки дедалі більшого значення набувають договори на створення і використання результатів науково-технічної діяльності. Вони мають багато спільного з авторськими договорами, але й істотно відрізняються від них. Якщо предметом авторських договорів є твори науки, літератури та мистецтва, то предметом науково-технічних —

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 16. – Ст. 68.

результати науково-технічної діяльності, досягнення науки і техніки. Здобутком наукових досліджень є наукові положення, тези, встановлені закономірності, властивості речей або явища, використання котрих складає галузь науково-технічної діяльності, суспільні відносини якої регулюються окремими видами договорів¹.

Саме використання наукових розробок надає можливість аграрним товаровиробникам збільшувати обсяг виробництва, покращувати якість і конкурентоздатність сільськогосподарської продукції. Відносини, що виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками і виробниками нових технологій та науково-технічних новацій, оформлюються договором на створення, передання науково-технічної продукції.

Легальне визначення науково-технічної діяльності міститься у ст. 1 Закону України від 13 грудня 1991 р. «Про наукову і науково-технічну діяльність»² (в редакції Закону від 1 грудня 1998 р.). Вона розглядається як інтелектуальна творча діяльність, що спрямована на одержання і використання нових знань у всіх галузях техніки і технологій і має такі форми (види): науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні, пошукові та проектно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші роботи, пов'язані з доведенням наукових і науково-технічних знань до стадії їх практичного застосування. Отже, науково-технічна діяльність є не тільки науково-дослідною творчістю, а й роботами у сфері дослідно-конструкторської, технологічної та ін., а також перетворенням результатів цієї творчості у безпосередню продуктивну силу.

Класифікація договорів щодо науково-технічної продукції. Предметами договорів щодо науково-технічної продукції може бути як готова продукція, так і та, що не існує на момент укладення договору. В першому випадку йдеться про готовий науково-технічний результат, яким можуть бути проведені дослідження, патентований (чи виведений) сорт рослин, порода тварин тощо. У тій ситуації, коли на момент укладення договору результату не існує, особа, зацікавлена в одержанні продукції (замовник), формує у технічному завданні бажаний (очікуваний) науково-технічний результат.

Відповідно, перша група договорів — це *договори на передачу майнового права на науково-технічний результат та окремих прав,*

¹ Підопригора, О. А. Право інтелектуальної власності в Україні [Текст] : навч. посіб. / О. А. Підопригора, О. О. Підопригора. – К., 1998. – С. 189.

² Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 12. – Ст. 165.

що з нього випливають. У свою чергу договори про передання готової науково-технічної продукції також поділяються на дві групи:

– договори, що опосередковують передання майнового права інтелектуальної власності на науково-технічний результат;

– договори, що опосередковують передання окремих прав, які випливають із права інтелектуальної власності на результат (права на використання, поширення тощо) відповідно до одержаної ліцензії.

Друга група договорів — це *договори на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт*. Метою цієї групи договорів у кінцевому варіанті є не тільки виконання певних робіт, а й досягнення певного результату, сформульованого у завданні замовника, та його передання останньому з наданням тієї сукупності прав на одержаний результат, що визначені договором. У свою чергу договори на виконання робіт відповідно до природи дослідних робіт, які має виконати виконавець, поділяються на:

– договори на виконання науково-дослідних робіт;

– договори на виконання дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Особливість договорів визначається природою тієї чи іншої науково-технічної продукції, що викликало потребу в розмежуванні правового регулювання різних видів науково-технічної продукції за допомогою різних нормативно-правових актів, зокрема, законів України «Про охорону прав на сорти рослин»¹, «Про племінну справу у тваринництві»², «Про насіння і садивний матеріал»³, «Про бджільництво»⁴ та ін.

§ 3. Договірні відносини з реалізації сільськогосподарської продукції. Біржові угоди

Реалізація сільськогосподарської продукції аграрними товаровиробниками здійснюється за допомогою різноманітних договорів. Вони посідають особливе місце у відносинах за участю сільськогосподарських товаровиробників. Законодавство України надало право всім підприємствам, у тому числі сільськогосподарським, вільно обирати види та способи реалізації виробленої продукції.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 21. – Ст. 218.

² Там само. – 1994. – № 2. – Ст. 7.

³ Там само. – 2003. – № 13. – Ст. 92.

⁴ Там само. – 2000. – № 21. – Ст. 157.

У пункті 2 статті 22 ГК України передбачено, що підприємство здійснює реалізацію своєї продукції, інших матеріальних цінностей на основі прямих угод (контрактів), державного замовлення через товарні біржі, мережу власних торговельних підприємств, а також на основі бартерних угод.

Аналіз чинного законодавства, зокрема Закону України від 22 грудня 1995 р. «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб»¹ та Положення Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2008 р. «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти»² свідчить про те, що реалізація виробленої продукції сільськогосподарськими підприємствами здійснюється шляхом державної закупівлі. Вона може здійснюватись і на основі договорів купівлі-продажу, комісії, міни, контрактації.

Так, закупівля сільськогосподарської продукції за державні кошти може здійснюватись шляхом таких процедур: відкритих торгів; торгів з обмеженою участю; двоступеневих торгів; запиту цінових пропозицій (котирувань); закупівлі в одного постачальника. Договір про закупівлю набуває чинності з моменту його підписання замовником та виконавцем — визначеним переможцем закупівлі. Договір укладається тільки в письмовій формі.

За допомогою комісії сільськогосподарське підприємство доручає відповідній торговельній організації продати на комісійних засадах сільськогосподарську продукцію.

За договором контрактації (ст. 713 ЦК України) виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену ним сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору. Слід зазначити, що положення ГК України (статті 272–274) є спеціальними стосовно положень ст. 713 ЦК України, тому вони мають переважне значення в регулюванні відносин із закупівлі сільськогосподарської продукції за договором контрактації. З іншого боку, якщо спеціальним законом окремі питання не врегульовано, мають застосовуватись положення ЦК України.

Сільськогосподарський товаровиробник має право за власним бажанням вчинити бартерну угоду, тобто обміняти з другою стороною цього договору сільськогосподарську продукцію на іншу. Відповідно до п. 1

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 3. – Ст. 9.

² Офіц. вісн. України. – 2008. – № 80. – Ст. 2692.

ст. 715 ЦК України за договором міни (бартеру) кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший.

Біржові угоди щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Однією з основних функцій біржової торгівлі є формування ринкових цін. Діяльність товарних бірж в Україні регламентується Законом України від 10 грудня 1991 р. «Про товарну біржу»¹.

Товарна біржа не займається комерційним посередництвом і не має на меті одержання прибутку.

Типовими правилами біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією², затвердженими наказом Міністерства сільського господарства і продовольства України, Мінекономіки та Мінфіну України від 3 квітня 1996 р., врегульовано правила біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Аграрні товаровиробники мають право на договірній основі реалізувати продукцію за державним контрактом, за спотовими, форвардними, ф'ючерсними контрактами, за опціонами, через біржу, торговий дім та ін.

Особливе місце в системі реалізації сільськогосподарської продукції український законодавець відводить біржовим договорам, розвиток яких покладається на спеціалізовані аграрні біржі. Створення системи спеціалізованих аграрних бірж започатковано Указом Президента України від 18 січня 1995 р. «Про заходи щодо реформування аграрних відносин»³. У ньому було передбачено організацію й проведення на Українській міжбанківській валютній біржі торгів ф'ючерсними та форвардними контрактами під закупівлю сільськогосподарської продукції та продуктів її перероблення із залученням до цього комерційних банків як агентів-брокерів з подальшим проведенням таких торгів на спеціалізованих товарних біржах.

Також до законодавства, яке регулює біржову торгівлю сільськогосподарською продукцією належать: закони України від 10 грудня 1991 р. «Про товарну біржу», від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства»⁴, від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні»⁵, ЦК України, підзаконні нормативні акти, видані на підставі цих законів: Крім того, положення щодо біржових договорів, їх

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 10. – Ст. 139.

² Бізнес. – 1996. – 22 квіт.

³ Уряд. кур'єр. – 1995. – № 11.

⁴ Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 49. – Ст. 527.

⁵ Там само. – 2002. – № 35. – Ст. 258.

видів, прав і обов'язків за цими договорами визначається Законом України від 28 грудня 1994 р. «Про оподаткування прибутку підприємств»¹.

До підзаконних нормативних актів цієї сфери слід віднести також Постанову Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1995 р. № 916 «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку»², в якій містяться положення, що регулюють біржовий ринок сільськогосподарської продукції взагалі та ринок зерна зокрема.

Біржова торгівля складається з декількох взаємопов'язаних компонентів. До них належать: біржові угоди (види угод, порядок їх укладення, відповідальність сторін за такими договорами тощо); порядок утворення та діяльності біржі; вимоги, що ставляться до біржі; правовий статус та вимоги до учасників біржових торгів тощо.

Відповідно до Закону України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства», *аграрна біржа* — це юридична особа, створена згідно із Законом України «Про товарну біржу», яка підпадає під регулювання норм такого Закону і статей 279–282 ГК України та надає послуги суб'єктам господарювання з укладення біржових договорів щодо сільськогосподарської продукції, товарних деривативів, базовим активом яких є сільськогосподарська продукція, іпотечних сертифікатів та іпотечних закладних, а також з проведення розрахунково-клірингової діяльності за ними.

Основні інструменти фондового ринку — форвардний та ф'ючерсний контракти, які є деривативами. Відповідно до п. 1.5 Закону України від 28 грудня 1994 р. «Про оподаткування прибутку підприємств» *дериватив* — це стандартний документ, що засвідчує право та/або зобов'язання придбати або продати цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому.

Форвардний контракт — стандартний документ, який засвідчує зобов'язання особи придбати (продати) товар у визначений час та на визначених умовах у майбутньому з фіксацією цін такого продажу під час укладення форвардного контракту.

Ф'ючерсний контракт на зерно — стандартний документ, який засвідчує зобов'язання придбати (продати) товар у визначений час та на визначених умовах у майбутньому з фіксацією цін на момент виконання зобов'язань сторонами контракту.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 4. – Ст. 28.

² Бюл. законодавства та юрид. практики України. – 1997. – № 6. – С. 171.

Торгівля за *спотовими контрактами* проводиться наявним стандартним товаром, який протягом тижня після укладення угоди поставляється до сертифікованого біржового складу за рахунок продавця. Оплата продукції здійснюється протягом двох днів після укладення угоди.

Опціон (від англ. *option* — вибір) надає можливість одній зі сторін договору обирати спосіб чи обсяг виконання обов'язків за договором або відмовитися від нього. У біржовому праві — це вид угоди, яка передбачає право покупця за таким договором відмовитися від його виконання, як правило, з оплатою премії.

§ 4. Договірні орендні (земельні, майнові) відносини

При здійсненні господарської діяльності аграрні товаровиробники можуть здавати і брати в оренду цілісні майнові комплекси та земельні ділянки. *Оренда цілісних майнових комплексів* державних сільськогосподарських підприємств, їх структурних підрозділів, а також окремого індивідуально визначеного державного і комунального майна регулюється Законом України від 24 квітня 1992 р. «Про оренду державного і комунального майна»¹. Слід звернути увагу на те, що нормами цього Закону можуть регулюватися відносини щодо оренди майна інших форм власності, якщо інше не передбачено законодавством.

У статті 2 зазначеного Закону визначено, що під орендою розуміється засноване на договорі строкове платне користування майном, необхідним орендареві для здійснення підприємницької та іншої діяльності.

Сторонами договору оренди є орендодавець і орендар. При оренді державного і комунального майна орендодавцями є: Фонд державного майна України, його регіональні відділення та державні і комунальні представництва — щодо цілісних майнових комплексів підприємств, їх структурних підрозділів і нерухомого майна, яке є державною власністю; органи, уповноважені Верховною Радою Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування управляти майном — щодо цілісних майнових комплексів підприємств, їх структурних підрозділів та нерухомого майна, яке відповідно належить Автономній Республіці Крим або перебуває в комунальній власності; підприємства — щодо окремого індивідуально-визначеного майна, а з дозволу

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 30. — Ст. 416.

цих орендодавців — також щодо цілісних майнових комплексів структурних підрозділів підприємств (філій, цехів, дільниць) та нерухомого майна.

Орендарями державного і комунального майна можуть бути господарські товариства, створені членами трудового колективу державного підприємства, його структурного підрозділу, інші юридичні та фізичні особи України, фізичні та юридичні особи іноземних держав, міжнародні організації та особи без громадянства. При оренді майна, яке належить до інших форм власності (приватної, змішаної), орендодавцями і орендарями можуть бути будь-які юридичні або фізичні особи.

Особи, які бажають укласти договір оренди майна підприємства, направляють заяву, проект договору та інші необхідні документи орендодавцеві. У разі надходження до орендодавця заяви про оренду цілісного майнового комплексу підприємства, його структурного підрозділу та нерухомого майна, що перебувають у державній власності, або належать Автономній Республіці Крим, або перебувають у комунальній власності, орендодавець у п'ятиденний строк після реєстрації заяви надсилає копії проекту договору та інших матеріалів органі, уповноваженому управляти цим майном. В окремих випадках копії цих документів надсилають і до відповідного органу Антимонопольного комітету України.

Орган, уповноважений управляти відповідним майном державної власності, майном, яке належить Автономній Республіці Крим або перебуває в комунальній власності, та орган Антимонопольного комітету України розглядають надіслані їм копії документів і протягом 15 днів після їх надходження надсилають орендодавцеві свої висновки щодо можливості самої оренди та умов договору. Якщо орендодавець протягом 15 днів не одержав висновків органу, уповноваженого управляти відповідним майном, і висновків органу Антимонопольного комітету, питання про укладення оренди вважається погодженим.

Орендодавець протягом п'яти днів після закінчення строку погодження умов договору оренди з зазначеними органами, а в разі, коли заява про оренду майна не потребує узгодження (щодо індивідуально-визначеного, крім нерухомого, майна), протягом 15 днів після їх надходження повідомляє підприємство про своє рішення (дозвіл або відмову). Тільки після одержання такого рішення державне підприємство

дає згоду на укладення договору оренди державного майна або відмовляє в цьому і повідомляє про це заявника.

Договір оренди припиняється у разі: закінчення строку дії договору; приватизації об'єкта оренди орендарем чи за його участю; банкрутства орендаря; загибелі об'єкта оренди.

Договірні відносини щодо *оренди земельних ділянок* регулюються ЗК України, Законом України від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі»¹. Договір оренди землі — це угода сторін про взаємні зобов'язання, згідно з якими орендодавець за плату передає орендареві у володіння і користування земельну ділянку для господарського використання на обумовлений договором строк.

Оренда землі — це засноване на договорі строкове, платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для здійснення господарської та іншої діяльності.

Об'єктами оренди є земельні ділянки, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб України, територіальних громад, сіл, селищ, міст (комунальної власності), держави. Земельні ділянки можуть бути з насадженнями, будівлями, спорудженнями, водоймами, що розташовані на них, якщо це передбачено договором оренди.

Договір оренди земельної ділянки укладається в письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Невід'ємною частиною договору є план (схема) земельної ділянки. Істотними умовами даного договору є: об'єкт оренди (розмір, місце розташування земельної ділянки; строк дії договору, що не повинен перевищувати 50 років; орендна плата (розмір, форми, строки та порядок внесення платежу); цільове призначення (умови використання і збереження якості землі); умови повернення земельної ділянки орендодавцеві; обмеження та обтяження щодо використання земельної ділянки; сторона, що несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди (його частки); відповідальність сторін. Сторони в договорі оренди можуть зазначати й інші умови (якість земельних ділянок, порядок виконання зобов'язань тощо).

За договором оренди земельних ділянок орендодавець зобов'язаний: передати в користування земельну ділянку, яка повинна відповідати умовам договору оренди; не вчиняти дій, що перешкоджували б орендареві користуватися орендованою ділянкою; попередити орендаря про права третіх осіб на земельну ділянку. Водночас орендодавець має

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 1998. — № 30. — Ст. 280.

право вимагати від орендаря використання орендованої землі за цільовим призначенням; додержання режиму використання водоохоронних зон, захисних смуг, зон санітарної охорони та територій, що охороняються; своєчасного внесення орендної плати.

За згодою орендодавця земельна ділянка (її частина), орендована для несільськогосподарського призначення, може передаватись у володіння і користування іншій особі (суборенда) в разі переходу до цієї особи прав на будівлю, споруду, що розташовані на цій ділянці.

У разі виявлення недоліків орендованої ділянки орендар має право: вимагати зменшення орендної плати, відшкодування витрат на усунення недоліків; одержати певну суму витрачених коштів на усунення недоліків із орендної плати, попередньо повідомивши про це орендодавця; вимагати дострокового розірвання договору.

Договір оренди може бути розірвано за взаємною згодою сторін, за рішенням суду в разі невиконання обов'язків, прийнятих на себе стороною в договорі.

Правове забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції

§ 1. Загальні засади правового забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції

Забезпечення населення України якісними і безпечними харчовими продуктами, а промисловості — продовольчою сировиною є одним із основних завдань нашої держави. Основою виробництва харчових продуктів і продовольчої сировини виступає сільськогосподарська продукція, переважна маса якої виробляється сільськогосподарськими товаровиробниками. Додержання передбачених чинним законодавством вимог щодо безпечності і якості сільськогосподарської продукції та сировини є головним обов'язком їх товаровиробників, постачальників та продавців, а також суб'єктів, які займаються переробленням сільськогосподарської продукції та сировини. Вимоги щодо якості харчових продуктів застосовуються на усіх етапах виробничого процесу та їх просування до конкретних споживачів з додержанням основоположного правила «якісна сільськогосподарська продукція — якісні продукти харчування».

Безпечні та якісні харчові продукти виконують основну життєзабезпечувальну функцію, оскільки вони є головною запорукою життя (існування) людини. Порушення правил щодо безпечності та якості харчових продуктів справляє негативний вплив на збереження і зміцнення здоров'я людини та порушує її конституційні права на забезпечення якісними і безпечними продуктами харчування. Зокрема, відповідно до п. 4 ст. 42 Конституції України держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції. Вимоги щодо забезпечення громадян України якісними і безпечними харчовими продуктами відображено в ст. 48 Основного Закону Украї-

ни, відповідно до якої кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Достатній рівень харчування може бути досягнутий тільки завдяки забезпеченню населення якісними і безпечними харчовими продуктами, котрі, як уже зазначалося, є наслідком виробництва сільськогосподарської продукції в її сирому чи переробленому вигляді.

Слід зазначити, що в аграрно-правовій літературі відсутнє єдине визначення поняття «сільськогосподарська продукція». З цього питання існують різні точки зору, коротка характеристика яких свідчить про таке.

В. І. Федорович розглядає сільськогосподарську продукцію як унікальну за своїми властивостями, відмінну від інших видів продукції у сфері господарювання — як продукт харчування, готовий до безпосереднього вживання, так і незамінну сировину для виробництва харчових продуктів¹. На відміну від цього всю сиру продукцію культурного рослинництва, тваринництва та рибництва, одержувану від сільськогосподарської діяльності, а також продукти її первісного перероблення, здійснюваного безпосереднім її виробником, В. М. Єрмоленко розглядає як сільськогосподарську продукцію².

Поняття «сільськогосподарська продукція», наведені В. І. Федоровичем та В. М. Єрмоленком, мають велике значення у формуванні цієї категорії, застосування якого важливо як у теоретичному аспекті, так і у господарсько-судовій практиці. Однак, на наш погляд, ці поняття мають й певні недоліки. Основним з них є те, що, спираючись на категорію «сільськогосподарська діяльність», яка, на думку дослідників, полягає у виробництві (вирощуванні) сільськогосподарської продукції, її переробленні та реалізації, досить важко визначити, яка продукція все ж таки належить до сільськогосподарської. Тут не враховано такі важливі чинники, що характеризують вироблювану продукцію як сільськогосподарську, як біологічні процеси її вирощування, зв'язок її виробництва із землею, сезонність, кліматичні умови тощо.

Зазначимо, що в спеціальній літературі висловлено й інші точки зору з приводу категорії «сільськогосподарська продукція». Зокрема, В. Ю. Уркевич формулює назване поняття як продукцію (рослинниць-

¹ Федорович, В. І. Про співвідношення земельного та аграрного права [Текст] / В. І. Федорович // Стан та перспективи розвитку аграрного права: матер. міжнар. наук-теор. конф., присвяченої 80-річчю В. З. Янчука. — Київ, 26–27 трав. 2005 р. / за ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. — К.: Магістр — XXI ст., 2005. — С. 192.

² Єрмоленко, В. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія [Текст] / В. Єрмоленко // Підприємництво, госп-во і право. — 2006. — № 6. — С. 62.

ку, тваринницьку та рибницьку), що виробляється (вирощується) внаслідок дії біологічних процесів її вирощування, має природне походження від землі та (або) від живих біологічних організмів¹.

З наведеного визначення можна виокремити такі специфічні особливості сільськогосподарської продукції: 1) це продукція рослинного, тваринного або ж рибницького походження; 2) її виробництво (вирощування) пов'язано з дією біологічних процесів; 3) вона має природне походження від землі та (або) від живих біологічних організмів. Проте, як видається, слід було б звернути увагу й на такі обставини, як сезонний характер виробництва сільськогосподарської продукції та залежність її виробництва від кліматичних умов.

Закон України від 23 грудня 1997 р. «Про безпечність та якість харчових продуктів» (в редакції Закону України від 6 вересня 2005 р.)² містить легальне визначення поняття «сільськогосподарська продукція», розглядаючи її як сільськогосподарські харчові продукти тваринного і рослинного походження, що призначені для споживання людиною у сирому або переробленому стані як інгредієнти для їжі.

Нарівні з питанням визначення поняття сільськогосподарської продукції не менш важливим є питання, що торкаються безпеки та якості харчових продуктів і визначення цих правових категорій. Так, визначення поняття якості наведене в Міжнародному стандарті ISO 9001.87, за яким якість — це сукупність властивостей, характеристик продукції чи послуги, які надають можливість задовольнити обумовлені потреби, що передбачаються відповідно вимогами стандартів серії 900. Система якості повинна функціонувати таким чином, щоб забезпечити упевненість у тому, що протягом певного часу після її використання не виявляться шкідливі для здоров'я, життя людини наслідки та інші недоліки.

Серед національних нормативних актів, що стосуються безпечності та якості харчових продуктів і продовольчої сировини визначальним є Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів», згідно зі ст. 1 якого безпечність харчового продукту являє собою стан харчового продукту, що є результатом діяльності з виробництва та обігу, яка здійснюється з додержанням вимог, встановлених санітарними заходами та (або) технічними регламентами, та забезпечує впевненість у тому, що харчовий продукт не завдає шкоди здоров'ю людини (споживача), якщо він спожитий за призначенням. У цій самій статті За-

¹ Уркевич, В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин [Текст] : монографія / В. Ю. Уркевич. – Х. : Харк. юрид., 2007. – С. 157, 158.

² Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 50. – Ст. 533.

кону наводиться й визначення поняття якості харчового продукту як ступеня його досконалості властивостей та характерних рис, які здатні задовольнити потреби (вимоги) та побажання тих, хто споживає або використовує цей харчовий продукт.

Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» встановлює правові засади забезпечення безпечності та якості харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів для здоров'я населення, регулює відносини між органами виконавчої влади, виробниками, продавцями (постачальниками) та споживачами харчових продуктів, визначає повноваження державних органів, що забезпечують розроблення, затвердження та впровадження санітарних і ветеринарних заходів щодо безпечності та якості харчових продуктів і сировини. Також Закон визначає права та обов'язки санітарно-ветеринарних служб, порядок проведення ними відповідних експертиз та заходів контролю за виробництвом харчових продуктів, додержання виробниками заходів, технологій, порядку зберігання, транспортування та здійснення інших дій, спрямованих на захист здоров'я людей. У ньому передбачені державний контроль та нагляд з недопущення виробництва та реалізації небезпечних та неякісних харчових продуктів, які не відповідають вимогам Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» та інших нормативних актів, що регулюють відносини з виробництва та реалізації харчових продуктів. У розділах VII та VIII цього Закону встановлено правила міжнародної торгівлі, зокрема порядок імпорту харчових продуктів. Забороняється імпорт харчових продуктів, які є небезпечними, непридатними для споживання, неправильно марковані чи є такими, що не відповідають технічним регламентам або санітарним заходам. Регламентоване міжнародне співробітництво України у сфері безпечності та якості харчових продуктів.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» законодавство про безпечність та якість харчових продуктів складається з цього Закону та інших актів законодавства, що видаються відповідно до нього.

Чинне законодавство та нормативно-технічні документи насамперед передбачають вимоги до вирощування та виробництва продуктів харчування, сільськогосподарської продукції (рослинницької, тваринницької, рибницької) та сировини. На зазначеному нормативному рівні встановлено також конкретні вимоги до екологічної безпеки вирощуваної в Україні, а також імпортованої сільськогосподарської продукції, сировини та харчових продуктів. Ґрунтовність таких вимог

обумовлена застосуванням хімічних засобів захисту і стимулювання росту рослин, впровадженням у країнах-імпортерах засобів генної інженерії, використанням різних (іноді заборонених в окремих країнах) стимуляторів росту рослин.

Так, Законом України від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати»¹ врегульовано відносини, пов'язані з державною реєстрацією, виробництвом, закупівлею, транспортуванням, зберіганням, торгівлею та безпечним для здоров'я людини і навколишнього природного середовища застосуванням пестицидів і агрохімікатів. Названим Законом визначено права і обов'язки підприємств, установ, організацій та громадян, а також повноваження органів державної виконавчої влади і посадових осіб у відповідній сфері суспільних відносин.

У Законі України «Про пестициди і агрохімікати» закріплено вимоги до безпечності та якості сільськогосподарської продукції і харчових продуктів. Зокрема, визначено, що сільськогосподарська продукція і харчові продукти, при виробництві, зберіганні і транспортуванні яких використовувалися пестициди та агрохімікати, мусять відповідати санітарно-гігієнічним нормам, що має бути підтверджено сертифікатом відповідності. Рішення про порядок використання сільськогосподарської продукції і харчових продуктів, що не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам, приймають органи Державного санітарного нагляду і державної ветеринарної медицини. Сільськогосподарська продукція, сировина і харчові продукти, що не можуть бути використані, підлягають вилученню, утилізації та знищенню.

Одне з чільних місць у системі забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції, продовольчої сировини та харчових продуктів посідає Закон України від 12 травня 1991 р. «Про захист прав споживачів» (в редакції Закону від 1 грудня 2005 р.²). Цей Закон регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів різних форм власності, встановлює права споживачів, а також визначає механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів.

З метою подолання негативних процесів у вітчизняному АПК, забезпечення стабільності його розвитку та гарантування продовольчої безпеки держави здійснюються заходи щодо вдосконалення системи контролю за якістю сільськогосподарської продукції та продовольства,

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 14. – Ст. 91.

² Там само. – 2006. – № 7. – Ст. 84.

завершення розроблення та впровадження гармонізованих до міжнародних вимог стандартів на сільськогосподарську продукцію та продовольство для нарощування експортного потенціалу України і підвищення якості продуктів харчування на внутрішньому ринку.

Інтеграція України до євроспільноти вимагає вирішення значних за обсягом завдань щодо подальшої гармонізації національного законодавства, у тому числі у сфері безпечності та якості сільськогосподарської продукції. Членство в ЄС та СОТ вимагає врахування в національному законодавстві України відповідних директив та регламентів, що встановлюють вимоги до продукції, а також не менше ніж 80 % чинних європейських стандартів.

Відповідно до Програми інтеграції України до Європейського Союзу, схваленої Указом Президента України від 14 вересня 2000 р. № 1072/2000, заходами щодо зближення національного та європейського законодавства з питань сільськогосподарської продукції та підвищення екологічної безпеки харчових виробів є підготовка нормативних документів і стандартів на сільськогосподарську продукцію, прийняття норм та правил проведення сертифікації сільськогосподарської продукції, уніфікованих з нормами країн ЄС, створення постійно діючої системи взаємного обміну інформацією про небезпечні товари та послуги, вдосконалення інформації, яка надається споживачеві. Реалізація названих заходів й дозволить створити в Україні систему забезпечення якості сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, що відповідатиме європейським стандартам.

§ 2. Участь держави у забезпеченні безпечності та якості сільськогосподарської продукції і харчових продуктів. Права, обов'язки та відповідальність суб'єктів у сфері забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції

Держава в особі своїх виконавчих, спеціальних контролюючих та інших органів, що становлять певну систему, здійснює заходи щодо забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції,

продовольчої сировини та харчових продуктів з метою захисту життя і здоров'я населення від шкідливих чинників, що можуть бути в них присутні.

Відповідно до розділу II Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» до системи державних органів, які в межах їх компетенції забезпечують розроблення, затвердження та впровадження правових і санітарних заходів, а також контроль та нагляд за їх виконанням, входять: Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади з питань охорони здоров'я, Державна санітарно-епідеміологічна служба України, Державна служба ветеринарної медицини України; центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики, центральний орган виконавчої влади з питань технічного регулювання та споживчої політики.

За допомогою системи названих державних органів Україна забезпечує безпечність та якість харчових продуктів з метою захисту життя і здоров'я населення від шкідливих чинників, які можуть бути присутніми у харчових продуктах, шляхом: а) встановлення обов'язкових параметрів безпечності для харчових продуктів; б) встановлення мінімальних специфікацій якості харчових продуктів у технічних регламентах; в) встановлення санітарних заходів і ветеринарно-санітарних вимог для потужностей (об'єктів) та осіб, які зайняті у процесі виробництва, продажу (постачання), зберігання (експонування) харчових продуктів; г) забезпечення безпечності нових харчових продуктів для споживання людьми до початку їх обігу в Україні; ґ) встановлення стандартів для харчових продуктів з метою їх ідентифікації; д) забезпечення наявності у харчових продуктах для спеціального дієтичного споживання, функціональних харчових продуктах і дієтичних добавках заявлених особливих характеристик та їх безпечності для споживання людьми, зокрема особами, які мають особливі дієтичні потреби; е) інформування та підвищення обізнаності виробників, продавців (постачальників) і споживачів стосовно безпечності харчових продуктів та належної виробничої практики; є) встановлення вимог щодо знань та умінь відповідального персоналу виробників, продавців (постачальників); ж) встановлення вимог щодо стану здоров'я відповідального персоналу виробників, продавців (постачальників); з) участі у роботі відповідних міжнародних організацій, які встановлюють санітарні заходи та стандарти харчових продуктів на регіональному і світовому рівнях; и) здійснення державного контролю на потужностях (об'єктах), де ви-

робляються та переробляються продукти, що становлять значний ризик для здоров'я і життя людей; і) здійснення державного нагляду з метою перевірки виконання виробниками та продавцями (постачальниками) об'єктів санітарних заходів; к) виявлення порушень законодавства та здійснення необхідних заходів щодо притягнення до відповідальності осіб, які не виконують його положень. Відповідно до цих напрямків Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» визначає компетенцію відповідних державних органів.

Спеціальним державним органом, що забезпечує здійснення заходів з додержання якості сільськогосподарської продукції, який входить до складу Міністерства аграрної політики України, є Державна інспекція з контролю якості сільськогосподарської продукції та моніторингу її ринку, яка діє на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. № 1429¹. Відповідно до Положення про Державну інспекцію з контролю якості сільськогосподарської продукції та моніторингу її ринку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 2004 р. № 65², зазначена інспекція є урядовим органом державного управління, що діє у складі Міністерства аграрної політики України і підпорядковується йому. Основними завданнями Державної інспекції з контролю якості сільськогосподарської продукції та моніторингу її ринку є такі: 1) участь у межах компетенції в реалізації державної політики у сфері державного контролю якості сільськогосподарської продукції, зокрема зерна та продуктів його перероблення, проведення моніторингу ринку сільськогосподарської продукції; 2) участь в організації контролю за формуванням державних та регіональних ресурсів сільськогосподарської продукції, її якості, сприяння здійсненню заходів щодо державної підтримки товаровиробників; 3) здійснення державного контролю за додержанням вимог стандартів, технічних умов, інших нормативних документів, пов'язаних з якістю, безпекою, сертифікацією сільськогосподарської продукції під час її заготівлі, зберігання, перероблення, реалізації та здійснення експортно-імпортних операцій.

Відповідно до названих завдань Державна інспекція з контролю якості сільськогосподарської продукції та моніторингу її ринку: забезпечує виконання нормативно-правових актів з питань контролю безпечності та якості сільськогосподарської продукції; координує роботу

¹ Офіц. вісн. України. – 2003. – № 37. – Ст. 1985.

² Там само. – 2004. – № 3. – Ст. 126.

з додержання нормативно-правових актів на підприємствах незалежно від форми власності та господарювання, здійснення державного контролю якості сільськогосподарської продукції, додержання технічних умов, вимог технічних регламентів, державних стандартів та інших нормативно-технічних документів під час її виробництва, зберігання та реалізації, ведення технологічних процесів; разом з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування бере участь в організації контролю за формуванням державних та регіональних ресурсів сільськогосподарської продукції, проводить моніторинг її ринку, аналізує стан і додержання статистичної звітності щодо кількісно-якісного збереження зерна та продуктів його перероблення; забезпечує контроль та координацію роботи з визначення показників якості сільськогосподарської продукції, зокрема зерна та продуктів його перероблення, з виданням сертифікатів якості, які є обов'язковими під час здійснення експортно-імпортних операцій та відвантаження її в пункти накопичення для подальшого експорту та (або) за спеціальним призначенням переміщення по території України; координує в межах своїх повноважень державний контроль за додержанням закупівельними, переробними, торговельними підприємствами і організаціями незалежно від форм власності та господарювання правил торгівлі, реалізації і зберігання плодоовочевої продукції, готує експертні висновки із спірних на плодоовочевому ринку питань; проводить моніторинг та здійснює прогнозування кон'юнктури ринку сільськогосподарської продукції, бере участь в організації маркетингу і вносить відповідні пропозиції Міністерству аграрної політики України; здійснює захист прав суб'єктів ринку та споживачів щодо забезпечення їх якісною сільськогосподарською продукцією, зокрема зерном та продуктами його перероблення, контролює її відповідність вимогам державних стандартів, технічним умовам та виконує інші повноваження.

Чинне законодавство України передбачає певні права та обов'язки виробників, постачальників і продавців щодо забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції. Зокрема, за ст. 19 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» особи, які займаються виробництвом та обігом харчових продуктів, мають право: одержувати необхідну, доступну та достовірну інформацію від відповідних органів виконавчої влади про результати державного контролю та державного нагляду за виробництвом та обігом їх харчових продуктів; одержувати від постачальників сільськогосподарської продук-

ції, харчових продуктів, харчових добавок, ароматизаторів та матеріалів для виробництва (перероблення) харчових продуктів декларацію виробника; оскаржувати результати лабораторних досліджень, якщо ці результати відрізняються від результатів, одержаних виробником з використанням таких самих або ідентичних методів аналізу, та проводити арбітражні дослідження в уповноваженій та акредитованій арбітражній лабораторії; оскаржувати будь-які рішення відповідних інспекторів, що стосуються їх господарської діяльності, відповідно до законодавства; звертатися за захистом своїх прав до суду; вимагати відшкодування збитків, заподіяних внаслідок постачання їм непридатних до споживання, неправильно маркованих або небезпечних об'єктів, за умови їх використання та зберігання відповідно до інструкцій, наданих їх постачальником, та ін.

Особам, які займаються діяльністю з виробництва або введення в обіг харчових продуктів, забороняється виробляти та (або) вводити в обіг небезпечні, непридатні до споживання або неправильно марковані харчові продукти. Також на зазначених осіб покладаються такі зобов'язання: виконувати вимоги Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів»; застосовувати санітарні заходи та належну практику виробництва, системи НАССР¹ та (або) інші системи забезпечення безпечності та якості під час виробництва та обігу харчових продуктів; забезпечувати використання у харчових продуктах дозволених інгредієнтів, які використовуються у дозволених межах, є безпечними та належної якості; забезпечувати наявність достатньої та надійної інформації щодо поживної цінності, складу, належних умов зберігання, застережень та приготування харчових продуктів; надавати декларацію виробника у передбачених випадках; забезпечувати належні умови зберігання та (або) експонування харчових продуктів; запобігати продажу небезпечних, непридатних до споживання та неправильно маркованих харчових продуктів; добровільно вилучати харчові продукти, які вони виробили або вводять у обіг, у разі виявлення факту, що такі харчові продукти небезпечні, непридатні до споживання або неправильно марковані; забезпечувати безперешкодний доступ відповідного інспектора, який здійснює державний контроль або державний нагляд, до потужностей (об'єктів) з виробництва або обігу харчових продуктів протягом звичайного часу роботи, дозволяти відбір зразків об'єктів санітарних заходів, а також інших матеріалів

¹ Hazard Analysis and Critical Control Point.

і речовин на зазначених потужностях (об'єктах) та надавати за вимогою відповідного інспектора документи, необхідні для цієї мети; компенсувати відповідно до закону шкоду, заподіяну споживачам унаслідок споживання непридатних до споживання або неправильно маркованих харчових продуктів та споживання харчових продуктів, які були визнані небезпечними, за умови їх зберігання, приготування та (або) споживання згідно з інструкціями, наданими виробником та (або) продавцем, та ін.

Виробники, постачальники та продавці сільськогосподарської продукції за порушення вимог Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» несуть цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Зокрема, заходи такої відповідальності передбачено ст. 23 Закону України «Про захист прав споживачів», згідно з якою суб'єкти господарювання несуть відповідальність, наприклад, за виготовлення або реалізацію продукції, що не відповідає вимогам нормативних документів; за реалізацію продукції, що підлягає обов'язковій сертифікації в Україні, але у документах, згідно з якими її передано на реалізацію, відсутні реєстраційні номери сертифіката відповідності або свідоцтва про визнання відповідності та (або) декларації про відповідність, у розмірі п'ятдесяти відсотків вартості виготовленої або одержаної для реалізації партії товару, виконаної роботи, наданої послуги, але не менше десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; за реалізацію продукції, забороненої відповідним державним органом для виготовлення та реалізації (виконання, надання), у розмірі п'ятисот відсотків вартості одержаної для реалізації партії товару, виконаної роботи, наданої послуги, але не менше ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Повноваження щодо застосування заходів такої відповідальності має спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері захисту прав споживачів.

Правове становище фермерського господарства

§ 1. Поняття та юридичні ознаки фермерського господарства

Фермерське господарство є однією з найважливіших організаційно-правових форм ведення сільськогосподарського виробництва громадянами. Наявність зазначених суб'єктів аграрних правовідносин слід пов'язувати з виникненням та розвитком інституту приватної власності на землю, а також реформуванням майнових відносин на селі.

Закон України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство» закріпив визначення поняття «фермерське господарство». За статтею 1 цього Закону фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробленням та реалізацією з метою одержання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства¹.

Фермерське господарство має такі ознаки:

- це форма аграрного підприємства, яка здійснюється за власним бажанням громадян, тобто за самостійною ініціативою, на власний ризик, систематично, що дає можливість одержувати доходи;
- фермерське господарство має статус юридичної особи;
- право на створення фермерського господарства має тільки дієздатний громадянин України, ця діяльність здійснюється тільки громадянином України, який досяг 18-річного віку;
- засновниками фермерського господарства можуть бути як один, так і декілька громадян України;
- це сімейно-трудове об'єднання, до складу якого входять подружжя, батьки, діти, що досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення цього господарства, пов'язане з особистою працею;

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 363.

– трудові відносини у фермерських господарствах виникають як на основі членства, так і на засадах трудової участі найманих працівників (на підставі трудового договору, контракту);

– для членів фермерського господарства їх особиста праця повинна бути головною для них суспільно корисною формою праці;

– для членів фермерського господарства діяльність за своїм головним змістом є процесом використання земельних ділянок як основного засобу виробництва;

– майно фермерського господарства належить йому на праві власності;

– головою фермерського господарства є його засновник або інша визначена в Статуті особа.

Громадяни, що створили фермерське господарство, мають право облаштувати постійне місце проживання в тій частині наданої для ведення фермерського господарства земельної ділянки, з якої забезпечується зручний доступ до всіх виробничих об'єктів господарства. Якщо постійне місце проживання членів фермерського господарства знаходиться за межами населених пунктів, то вони мають право на створення відокремленої фермерської садиби, якій надається поштова адреса.

Відокремленою фермерською садибою є земельна ділянка разом з розташованими на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями, яка знаходиться за межами населеного пункту.

При створенні фермерського господарства його члени мають на меті брати активну участь у формуванні продовольчого фонду держави шляхом реалізації продукції споживачам, забезпечення добробуту сім'ї фермера на основі їх трудової участі у виробничо-господарській діяльності. Будучи економічно самостійним, фермерське господарство визначає напрямки своєї діяльності, спеціалізацію, обсяг виробництва, організовує виробництво сільськогосподарської продукції та її реалізацію.

До основних завдань фермерського господарства слід віднести:

– виробництво, перероблення і збут сільськогосподарської продукції;

– участь у розвитку інфраструктури місцевості, де розташоване фермерське господарство;

– раціональне використання переданої йому земельної ділянки у власність або наданої на умовах договору оренди у користування.

Фермерське господарство є рівноправною формою господарювання поряд з державними, кооперативними, приватноорендними та іншими підприємствами і організаціями. Виробничо-економічні відносини цього господарства із зазначеними підприємствами та окремими фізичними особами будуються на основі договорів.

Фермерське господарство та інші сільськогосподарські товаровиробники мають право створювати обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи, спілки, інші об'єднання, а також бути засновниками (учасниками) господарських товариств.

Держава гарантує додержання і захист майнових та інших прав і законних інтересів фермерського господарства. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють контроль за діяльністю фермерського господарства у випадках, передбачених законом. Незаконне втручання в господарську діяльність фермерського господарства органів державної влади, органів місцевого господарювання, їх посадових осіб забороняється. Збитки, заподіяні фермерському господарству неправомірним втручанням у його діяльність, підлягають відшкодуванню. Спори про відшкодування збитків вирішуються судом.

§ 2. Порядок створення фермерського господарства, його склад і державна реєстрація

Закон України «Про фермерське господарство» (статті 5 та 6) встановлює простий явочний спосіб створення такого господарства, тобто громадянин добровільно приймає рішення про створення фермерського господарства, йому не треба одержувати дозвіл на це.

Право на створення фермерського господарства здійснюється за таких правових умов:

- засновником фермерського господарства може бути лише громадянин України;
- громадянин має досягти 18-річного віку і бути дієздатним;
- громадянин мусить виявити власне бажання створити фермерське господарство;

– громадянин, який бажає створити фермерське господарство, повинен пройти професійний відбір, якщо не має необхідної для ведення такого господарства земельної ділянки. Порядок проходження професійного відбору врегульовано спеціальним положенням про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики України і Міністерства праці та соціальної політики України від 17 грудня 2003 р.¹

Професійний відбір громадян, які виявили бажання створити фермерське господарство, проводить районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств, склад якої формується і затверджується районною (міською) радою. До складу професійної комісії з питань створення фермерських господарств включаються представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, представники Асоціації фермерів та приватних землевласників і громадських організацій. Висновок зазначеної комісії про наявність у громадянина достатнього досвіду роботи у сільському господарстві або необхідної сільськогосподарської кваліфікації є умовою для державної реєстрації фермерського господарства і надання (передання) громадянину у власність або оренду земельних ділянок для ведення фермерського господарства із земель державної і комунальної власності відповідно до ЗК України.

Після одержання державного акта на право власності на земельну ділянку або укладення договору оренди земельної ділянки та його державної реєстрації фермерське господарство підлягає державній реєстрації. Державна реєстрація фермерського господарства здійснюється у виконавчому комітеті міської, районної у місті ради або в районній, районних міст Києва і Севастополя державних адміністраціях за місцем проживання особи або місцезнаходженням земельної ділянки.

Для державної реєстрації фермерського господарства голова фермерського господарства чи уповноважена ним особа особисто або поштою (рекомендованим листом) подає до органу державної реєстрації:

- засновницькі документи (Статут фермерського господарства);
- реєстраційну картку встановленого зразка, яка є заявою про державну реєстрацію фермерського господарства;
- копію документа, що засвідчує наявність у громадянина на праві власності чи оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення;

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 4. – Ст. 206.

– документ, що посвідчує внесення плати за державну реєстрацію фермерського господарства.

Для реєстрації фермерського господарства забороняється вимагати інші документи або відомості, ніж перелічені в ч. 3 ст. 8 Закону України «Про фермерське господарство».

Державна реєстрація фермерського господарства проводиться за наявності всіх необхідних документів протягом не більше п'яти робочих днів. Органи державної реєстрації зобов'язані протягом цього строку внести дані з реєстраційної картки до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності та видати Свідоцтво про державну реєстрацію фермерського господарства. Свідоцтво про державну реєстрацію фермерського господарства та копія документа, що підтверджує взяття його на облік у державному податковому органі, є підставою для відкриття рахунків у будь-яких банках України та інших держав за вибором суб'єкта підприємницької діяльності і за згодою цих банків у порядку, що встановлюється Національним банком України.

Після державної реєстрації фермерське господарство одержує печатку зі своїм найменуванням і адресою, відкриває поточні та вкладні (депозитні) рахунки в установах банку і вступає у відносини з підприємствами, установами та організаціями, визнається органами державної влади та органами місцевого самоврядування як самостійний товаровиробник при плануванні економічного і соціального розвитку регіону.

Саме з моменту державної реєстрації фермерське господарство є юридичною особою, набуває правоздатності та дієздатності.

Фермерське господарство — це сімейно-трудове господарство. У ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство» визначено коло фізичних осіб, які можуть бути членами фермерського господарства. Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визначають і додержуються положень Статуту фермерського господарства. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом).

Трудову функцію члени фермерського господарства виконують на підставі членських відносин. Інші особи працюють в такому господарстві за трудовим договором (контрактом). Якщо ж член сім'ї чи родич засновника фермерського господарства працює в господарстві за тру-

довим договором (контрактом), то для набуття членства у ньому він повинен припинити дію трудового договору (контракту).

Фермерське господарство може бути створене й однією особою. Якщо ж фермерське господарство створюється одним із членів сім'ї, то інші члени сім'ї, а також родичі можуть набути членство в цьому господарстві лише після внесення відповідних змін до його Статуту. Зміни до Статуту підлягають державній реєстрації у встановленому законом порядку.

§ 3. Земельні правовідносини у фермерському господарстві

Правовою передумовою створення фермерського господарства є наявність у його засновника земельної ділянки із цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про фермерське господарство» та ст. 31 ЗК України землі фермерського господарства можуть складатися із:

- земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі;
- земельних ділянок, що належать громадянам — членам фермерського господарства на праві приватної власності;
- земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди.

Чинним законодавством закріплено, що суб'єктами приватної власності на землі у фермерських господарствах можуть бути як самі фермерські господарства як юридичні особи, так і громадяни України — члени фермерських господарств. Фермерські господарства як юридичні особи можуть використовувати відповідні земельні ділянки із земель сільськогосподарського призначення і на умовах оренди. Такі ділянки також входять до складу земель фермерського господарства.

Фермерське господарство як юридична особа використовує земельну ділянку, набуту ним у встановленому законом порядку в приватну власність, а також може використовувати земельну ділянку, передану йому в оренду. Щодо земельних ділянок, які знаходяться у власності членів фермерського господарства, то права володіння та користування ними також здійснює фермерське господарство. Передання земель-

ної ділянки членом фермерського господарства самому господарству як юридичній особі не припиняє права власності громадянина на цю ділянку, але тимчасово, на час перебування у членах даного фермерського господарства, позбавляє його права володіти та користуватися земельною ділянкою. Відповідно фермерське господарство набуває права володіння та користування зазначеною земельною ділянкою на той самий період на підставі закону. Воно також набуває статусу платника земельного податку за земельну ділянку, яка належить члену фермерського господарства. Укладення договору оренди земельної ділянки чи іншого правочину між фермерським господарством та його членом як власником земельної ділянки законодавством не вимагається¹.

Члени фермерського господарства мають право на одержання безоплатно у власність із земель державної і комунальної власності земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю). Їм передаються безоплатно у приватну власність із раніше наданих їм у користування земельні ділянки у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради. Земельні ділянки, на яких розташовано житлові будинки, господарські будівлі та споруди фермерського господарства, передаються безоплатно в приватну власність у рахунок земельної ділянки (паю).

Чинним законодавством передбачено, що члени фермерського господарства, які до 1 січня 2002 р. одержали в постійне користування або оренду земельну ділянку для фермерського господарства, мають переважне право на придбання (викуп) земельних ділянок до 100 га сільськогосподарських угідь, у тому числі до 50 га ріллі, у власність з розстроченням платежу до 20 років.

У разі, коли фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, земельна ділянка поділу не підлягає, якщо внаслідок її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка, менша за мінімальний розмір, встановлений для даного регіону.

На фермерське господарство, його членів покладаються такі обов'язки: використовувати земельні ділянки тільки за їх цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; сплачувати податки та збори; не порушувати права власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; не допускати зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; надавати

¹ Див.: Науково-практичний коментар до Закону України «Про фермерське господарство» [Текст] / за ред. проф. М. В. Шульги. – К., 2004. – С. 35.

відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування інформацію про стан і використання земель та інших природних ресурсів; додержуватися санітарних, екологічних та інших вимог щодо якості продукції; додержуватися правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітів; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Відповідно до вимог чинного законодавства фермерське господарство має право використовувати для потреб господарства загальнопоширені корисні копалини (пісок, глину, гравій, торф), лісові угіддя, водні об'єкти та прісні підземні води, що знаходяться на земельній ділянці фермерського господарства.

§ 4. Правовий режим майна фермерського господарства

Згідно зі ст. 190 ЦК України майном як об'єктом права власності та інших цивільних прав вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Термін «майно» застосовується в різних аспектах. По-перше, під майном розуміють річ чи сукупність речей в реальному, натуральному їх стані. По-друге, цим терміном визначають сукупність прав, які належать конкретній особі. По-третє, сукупність майнових прав та обов'язків також позначається терміном «майно».

Як майно фермерського господарства найчастіше виступають різноманітні речі, котрі мають властивість задовольняти головним чином виробничі потреби самого господарства та його членів. Вони можуть створюватися працею членів фермерського господарства, тобто бути результатом їх діяльності (вироблена продукція, побудовані будівлі і споруди та ін.), або ж виступати як природні ресурси в натуральному (природному) вигляді, наприклад, добути корисні копалини місцевого значення, торф, лісові насадження, водні об'єкти тощо¹.

За статтею 19 Закону України «Про фермерське господарство» до складу майна такого господарства (складеного капіталу) можуть входити: будівлі, споруди, облаштування, матеріальні цінності, цінні папери, продукція, вироблена господарством в результаті господарської

¹ Див.: Науково-практичний коментар до Закону України «Про фермерське господарство» [Текст] / за ред. проф. М. В. Шульги. – С. 44.

діяльності, одержані доходи, інше майно, набуте на підставах, не заборонених законом, право користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну власність), грошові кошти, які передаються членами фермерського господарства до його складеного капіталу.

Майно фермерського господарства належить йому на праві власності.

У власності фермерського господарства може перебувати будь-яке майно, а саме: земельні ділянки, житлові будинки, господарські будівлі і споруди, засоби виробництва тощо, яке необхідне для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і набуття якого у власність не заборонено законом.

Фермерське господарство має право відчужувати та набувати майно на підставі цивільно-правових угод.

Володіння, користування та розпорядження майном фермерського господарства здійснюються відповідно до його Статуту, якщо інше не передбачено угодою між членами фермерського господарства.

Член фермерського господарства має право на одержання частки майна фермерського господарства в разі його ліквідації або припинення членства у фермерському господарстві. Розмір частки та порядок її одержання визначаються Статутом фермерського господарства.

Майнові спори між фермерським господарством та його членами вирішуються судом.

Фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах майна, яке є власністю фермерського господарства. Голова фермерського господарства відповідає за порушення господарством кредитно-розрахункової і податкової дисципліни, санітарних і ветеринарних норм, правил, вимог щодо якості продукції та інших нормативно-правових актів, що регулюють здійснення господарської діяльності.

Фермерському господарству як цілісному майновому комплексу належать майно, передане до складеного капіталу, не розподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання. За рішенням членів господарства відповідно до закону фермерське господарство як цілісний майновий комплекс може бути відчужене на підставі цивільно-правових угод громадянами України, які мають право на створення

фермерського господарства, або юридичним особам України для здійснення товарного сільськогосподарського виробництва. Громадяни, котрі придбали майно фермерського господарства як цілісного майнового комплексу на підставі цивільно-правової угоди, подають у встановленому порядку Статут фермерського господарства на державну реєстрацію¹.

Фермерське господарство як цілісний майновий комплекс (або його частина) успадковується відповідно до вимог цивільного законодавства України.

§ 5. Правове регулювання господарської діяльності фермерського господарства

У ринковій економіці господарювання здійснюється на умовах самокупності та самофінансування. Тому фермерське господарство свою господарську діяльність здійснює в умовах самокупності. Всі витрати господарство покриває за рахунок власних доходів та інших джерел, не заборонених законодавством. Господарство самостійно визначає напрямки своєї діяльності, спеціалізацію, організовує виробництво сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізацію, на власний розсуд та ризик підбирає партнерів, у тому числі іноземних. Воно має право вступати в договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Спори, що виникають під час виконання договорів, укладених фермерським господарством, вирішуються відповідно до законодавства.

Фермерське господарство здійснює бухгалтерський облік результатів своєї діяльності, подає відповідним органам фінансову і статистичну звітність.

Господарство зобов'язане додержуватися встановлених згідно із законодавством екологічних, ветеринарно-санітарних правил і норм щодо якості виробленої продукції та інших вимог. Реалізація сільськогосподарської продукції, що виробляється фермерським господарством, на вітчизняному ринку та її поставки на експорт, а також розрахунки

¹ Див.: Аграрне право України [Текст] / за ред. проф. О. О. Погрібного. – С. 298.

з українськими та іноземними партнерами здійснюються відповідно до законодавства України.

Фермерські господарства разом з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками мають право створювати обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи, спілки, інші об'єднання, а також бути засновниками (учасниками) господарських товариств. Створені за участю фермерських господарств обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи не є прибутковими.

З метою здійснення ефективної господарської діяльності фермерське господарство на підставі укладеного договору має право одержати в банківській установі довгострокові та короткострокові кредити. Кредитування господарства здійснюється під заставу майна. Відповідно до положень Закону України від 5 червня 2003 р. «Про іпотеку» кредит може бути наданий під заставу земельних ділянок господарства, поручительство та інші види забезпечення зобов'язань¹.

Під заставу майна можуть прийматися саме фермерське господарство як цілісний майновий комплекс, окремі товарно-матеріальні цінності або речі, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки. Відсотки за використання кредитів, наданих фермерському господарству, можуть сплачуватися із коштів Українського державного фонду підтримки фермерських господарств, якщо на їх поновлення в Державному бюджеті України передбачено відповідні фінансові ресурси. Фермерське господарство несе повну відповідальність за додержання умов кредитних договорів і розрахункової дисципліни².

На свій вибір фермерське господарство має право відкрити в банківській установі поточні та депозитні рахунки. Господарство самостійно розпоряджається власними коштами, визначає розмір ліміту залишку готівки, на поточні витрати, що знаходяться в його касі.

За згодою господарства за рішенням суду та у випадках, передбачених чинним законодавством, крім платежів до бюджету, може здійснюватися списання коштів із поточних та депозитних рахунків фермерського господарства.

Фермерське господарство сплачує податки. Його оподаткування має свої особливості. Відповідно до чинного законодавства³ прибуток

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 313.

² Аграрне право України [Текст] / за ред. проф. О. О. Погрібного. – С. 301.

³ Закон України від 28 грудня 1994 р. «Про оподаткування прибутку підприємства» (в ред. Закону від 22 травня 1997 р.) [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 27. – Ст. 181.

новостворених фермерських господарств, який одержано від їх господарської діяльності, звільняється від оподаткування строком на вісім років, а у трудонедостатніх населених пунктах — на п'ять років.

Відповідно до положень Закону України від 3 липня 1992 р. «Про плату за землю»¹ (в редакції Закону від 19 вересня 1996 р.) фермерські господарства звільняються від плати за землю протягом трьох років, а в трудонедостатніх населених пунктах — п'яти років з часу передавання земельної ділянки у власність новостворених фермерських господарств.

На період дії Закону України від 17 грудня 1998 р. «Про фіксований сільськогосподарський податок»² фермерське господарство може бути платником фіксованого сільськогосподарського податку. Останній справляється з одиниці земельної площі. Він складається з низки податків і зборів, перелік яких закріплено у ст. 1 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок».

Згідно з чинним законодавством фермерське господарство здійснює страхування майна, власником якого воно є³.

Відповідно до вимог чинного законодавства держава гарантує додержання і захист майнових та інших прав і законних інтересів фермерського господарства. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють контроль за діяльністю фермерського господарства. Незаконне втручання в господарську діяльність фермерського господарства органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб забороняється. За чинним законодавством збитки, заподіяні фермерському господарству неправомірним втручанням в його діяльність, підлягають відшкодуванню.

У фермерському господарстві трудові відносини виникають на основі праці його членів. Господарство також має право залучати до роботи в ньому інших громадян за трудовим договором, якщо цього вимагає виробнича потреба. Трудові відносини членів фермерського господарства регулюються Статутом господарства. Трудові відносини громадян, які залучені до роботи в ньому за трудовим договором, регулюються законодавством про працю. З такими громадянами укладається трудовий договір у письмовій формі. Як членам фермерського

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 45. – Ст. 238.

² Там само. – 1999. – № 5–6. – Ст. 39.

³ Закон України від 7 бер. 1996 р. «Про страхування» [Текст] / в ред. Закону від 4 жовт. 2001р.). – 2002. – № 7. – Ст. 50 та ін.

господарства, так і громадянам, що працюють у ньому за трудовим договором, видається трудова книжка. Ведення трудових книжок у фермерському господарстві здійснюється згідно з вимогами чинного законодавства про працю.

На голову фермерського господарства покладається обов'язок щодо створення безпечних умов праці як членам господарства, так і громадянам, які працюють за трудовим договором. Голова фермерського господарства забезпечує додержання вимог техніки безпеки, пожежної безпеки, виробничої гігієни та санітарії.

Розмір оплати праці і тривалість щорічної відпустки громадян, які працюють у фермерському господарстві за трудовим договором, не повинні бути меншими за закріпленими законодавством розмір мінімальної заробітної плати і тривалість щорічної відпустки.

Члени фермерського господарства і громадяни, які працюють у ньому за трудовим договором, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і пенсійному забезпеченню в порядку, встановленому чинним законодавством¹. Фермерське господарство підлягає обов'язковій реєстрації як платник внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в органах Пенсійного фонду України, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України.

У фермерському господарстві час роботи членів господарства і осіб, які працюють у ньому за трудовим договором, зараховується до загальнообов'язкового і безперервного стажу роботи на підставі записів у трудовій книжці та відомостей, що підтверджують сплату вне-

¹ Закон України від 5 листоп. 1991 р. «Про пенсійне забезпечення» [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 3. – Ст. 10; Закон України від 26 черв. 1997 р. «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» [Текст] // Там само. – 1997. – № 37. – Ст. 237; Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вер. 1999 р. [Текст] // Там само. – 1999. – № 46–47. – Ст. 403; Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 бер. 2000 р. [Текст] // Там само. – 2000. – № 22. – Ст. 171; Закон України від 18 січ. 2001 р. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами зумовленими народженням та похованням» [Текст] // Там само. – 2001. – № 14. – Ст. 71.

сків на соціальне страхування. Призначені пенсії виплачуються працівникам фермерського господарства у повному розмірі без урахування одержуваного заробітку.

За шкоду, заподіяну членам і громадянам, які працюють у фермерському господарстві за трудовим договором, каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ними своїх трудових обов'язків, господарство несе матеріальну відповідальність. Трудові спори у фермерському господарстві вирішуються в судовому порядку.

§ 6. Підстави та порядок припинення діяльності фермерського господарства

Діяльність фермерського господарства припиняється у разі:

- реорганізації фермерського господарства;
- ліквідації фермерського господарства;
- визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом);
- якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства.

Діяльність фермерських господарств як юридичних осіб може бути припинена шляхом реорганізації чи ліквідації. Реорганізація чи ліквідація — способи припинення діяльності юридичних осіб. При реорганізації завжди присутній правонаступник, до якого переходять права та обов'язки фермерського господарства, що реорганізується. У разі ж ліквідації юридичної особи такого правонаступництва не відбувається.

Реорганізація фермерського господарства відбувається за рішенням самого господарства і може здійснюватися у формі приєднання, злиття, поділу, виділення та перетворення¹.

Визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом) означає його неспроможність задовольнити претензії кредиторів і виконати свої зобов'язання перед бюджетом (державою).

¹ Див.: Науково-практичний коментар до Закону України «Про фермерське господарство» [Текст] / за ред. проф. М. В. Шульги. – С. 82.

Рішення про припинення діяльності фермерського господарства приймаються:

– власником у разі реорганізації або ліквідації фермерського господарства — відповідно до закону та Статуту фермерського господарства;

– у разі, якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства у порядку, встановленому законом;

– у разі банкрутства фермерського господарства — відповідно до закону.

Спори про припинення діяльності фермерського господарства вирішуються судом.

Кошти, одержані від продажу майна фермерського господарства, спрямовуються на задоволення вимог кредиторів у порядку, встановленому Законом України від 14 травня 1992 р. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»¹.

Майно, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, розподіляється між членами фермерського господарства відповідно до його Статуту.

Спори щодо розподілу майна фермерського господарства, яке припинило свою діяльність, вирішуються судом.

У разі припинення діяльності фермерського господарства до закінчення строку надання господарству податкових пільг господарство сплачує до бюджету за весь період його діяльності суму податку, обчислену в розмірі, встановленому для фермерського господарства.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 31. – Ст. 440.

Правове становище державних та комунальних сільськогосподарських підприємств

§ 1. Поняття і особливості правового становища державних та комунальних сільськогосподарських підприємств

В умовах ринкових відносин в інтересах всього суспільства під контролем держави завжди має знаходитися діяльність спеціалізованих сільськогосподарських підприємств. Держава повинна не тільки контролювати, а й сприяти розвитку їх діяльності. Від того, на якому етапі розвитку перебувають племінне тваринництво (створення племінних тварин, виведення нових порід сільськогосподарської худоби) та рослинництво (виведення та вирощування елітних сортів сільськогосподарських культур), залежать збільшення обсягів виробництва продукції рослинного та тваринного походження, підвищення її конкурентоспроможності на внутрішньому і світовому ринках. У цьому разі держава виступає гарантом прав виробників та споживачів конкретної сільськогосподарської продукції. Держава і в подальшому повинна сприяти розвитку таких підприємств в аграрному секторі економіки, оскільки головним завданням цих підприємств є забезпечення продовольчої безпеки та незалежності країни.

На основі державної власності функціонують такі державні сільськогосподарські підприємства: сільськогосподарські науково-дослідні установи; дослідні господарства навчальних та наукових закладів; державні сортовипробувальні станції та сортоділянки; племенні спецгоспи та конезаводи; господарства, які займаються вирощуванням лікарських рослин та елітних сортів насіння, тощо. На початок 2009 р. в Україні налічувалося приблизно 964 сільсько-

господарських підприємств¹, заснованих на державній формі власності, із них 360 підпорядковані Українській академії аграрних наук (УААН)², інші — Міністерству аграрної політики України. Державні сільськогосподарські підприємства безпосередньо підпорядковуються Міністерству аграрної політики України або УААН. Діяльність державних сільськогосподарських підприємств в основному регулюється ГК України.

Незначна кількість державних сільськогосподарських підприємств належить до відома Державного управління у справах та Міністерству оборони України, але вони не знаходяться у цивільному обігу та їх діяльність регламентується відомчими актами та наказами відповідних відомств.

Державне (комунальне) унітарне сільськогосподарське підприємство — це самостійний суб'єкт господарювання, який створюється за рішенням компетентного органу державної влади або органу місцевого самоврядування для задоволення суспільних потреб у продуктах рослинного та тваринного походження шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-технічної, торговельної, іншої діяльності в порядку, передбаченому законодавством України.

Державне (комунальне) сільськогосподарське підприємство діє на основі державної (комунальної) власності, має статус юридичної особи, здійснює виробничу (вироблює продукти харчування, продовольство та сировину тваринного і рослинного походження) та підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку.

Згідно зі ст. 63 ГК України унітарне підприємство створюється одним засновником, який надає потрібне для цього майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, якого сам призначає, керує підприємством, формує його трудовий колектив, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства.

Ознаками державного сільськогосподарського підприємства є:

1) це самостійний суб'єкт господарювання в аграрному секторі економіки, який має статус юридичної особи — має самостійний

¹ www.ukrstat.gov.ua

² Звіт про діяльність Української академії аграрних наук України за 2008 рік [Текст] / упоряд. В. В. Адамчук та ін. — К. : Укр. акад. аграр. наук, 2008.

баланс, поточний та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом;

2) створюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частки державного майна;

3) майно державного сільськогосподарського підприємства перебуває в державній власності і закріплюється за ним на праві господарського відання або оперативного управління;

4) діє на основі статуту, який затверджується власником майна суб'єкта господарювання чи його представником. У статуті містяться відомості про найменування і місцезнаходження підприємства, мету і предмет його діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків та збитків, органи управління та контролю, їх компетенцію, умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання;

5) це спеціалізовані сільськогосподарські підприємства (вони, як правило, володіють спеціальною правосуб'єктністю — спеціалізуються на виробництві однорідної продукції). Діяльність таких підприємств може бути спрямована не тільки на вирощування, перероблення та реалізацію сільськогосподарської продукції, а й на впровадження національних і регіональних виробничих, науково-технічних програм щодо розвитку АПК в цілому;

6) безпосереднє керівництво державним сільськогосподарським підприємством здійснює директор, з яким власник укладає контрактну форму трудового договору;

7) реорганізація і ліквідація такого підприємства провадяться за рішенням власника.

У галузях народного господарства, в яких законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам; основним (понад 50 %) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава; за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів; переважаючим (понад 50 %) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним; приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом, створюються казенні підприємства.

Казенне сільськогосподарське підприємство створюється за рішенням Кабінету Міністрів України, в якому визначаються обсяг

і характер основної діяльності підприємства, а також орган, до сфери управління якого входить підприємство, що створюється. Реорганізація і ліквідація казенного підприємства провадяться відповідно до вимог ГК України за рішенням органу, до компетенції якого належить створення такого підприємства.

У статті 62 ГК України закріплено право державного підприємства здійснювати виробничу, науково-дослідну, торговельну та іншу діяльність у порядку, встановленому законодавством, та згідно з цілями, передбаченими статутом підприємства.

Державні та комунальні сільськогосподарські підприємства, виходячи зі своїх повноважень, самостійно розроблюють стратегію та напрямки своєї господарської діяльності, самостійно обирають партнерів, укладають угоди та ін. У той же час свою діяльність підприємства організовують згідно з нормами чинного законодавства.

Основними завданнями державного сільськогосподарського підприємства є систематичне виробництво товарної продукції рослинництва та тваринництва, її перероблення та реалізація, що дає змогу задовольнити інтереси трудового колективу, населення України.

З метою перероблення продукції рослинництва та тваринництва, а також ефективного використання трудових ресурсів, підвищення прибутковості державні сільськогосподарські підприємства можуть створювати за згодою власника підсобні виробництва та промисли. Метою діяльності підсобних виробництв та промислів є виробництво продуктів харчування, товарів народного споживання, продукції виробничо-технічного призначення, заняття роздрібною торгівлею, виконання ремонтних та будівельних робіт, надання інших послуг юридичним та фізичним особам. Підсобні виробництва та промисли належать до додаткових галузей виробництва державних сільськогосподарських підприємств, що зумовлено їх сезонним характером. Вони можуть бути створені у вигляді структурних підрозділів: виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, лабораторій тощо.

Господарська діяльність державних та комунальних сільськогосподарських підприємств включає не тільки діяльність з виробництва та перероблення сільськогосподарської продукції рослинного та тваринного походження, але й реалізацію цієї продукції.

У процесі реалізації сільськогосподарської продукції слід виділити таку ознаку господарської діяльності державних сільськогосподарських

підприємств, як самостійність. Згідно зі ст. 62 ГК підприємство — це самостійний суб'єкт господарювання. Стаття 17 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» закріплює положення, за яким право власності на свою продукцію мають як колективні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, так і державні сільськогосподарські підприємства. У пункті 3 статті 67 ГК встановлено, що підприємство має право самостійно реалізовувати всю продукцію, яка не увійшла в державне замовлення або державне завдання, на території України і за її межами, якщо інше не передбачено законом. Державні сільськогосподарські підприємства зобов'язані приймати та виконувати доведені до них в установленому законодавством порядку державні замовлення та державні завдання, а також враховувати їх при формуванні виробничої програми, визначенні перспектив свого економічного і соціального розвитку та виборі контрагентів. Закон гарантує державним сільськогосподарським підприємствам право вільного вибору партнерів за централізованими формами заготівель та прямих зв'язків на договірних засадах.

У статті 67 ГК України визначено, що відносини підприємства з іншими підприємствами, організаціями в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Підприємства вільні у виборі предмета договору, визначенні зобов'язань, інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству. Сільськогосподарська продукція реалізується як за договорами купівлі-продажу, поставки, контрактації, комісії, так і шляхом продажу на ринках, біржах. Державні сільськогосподарські підприємства реалізують свою продукцію за цінами і тарифами, які вони встановлюють самостійно або за договорами.

Під господарською діяльністю державного (комунального) сільськогосподарського підприємства слід розуміти врегульовані нормами аграрного та інших галузей права суспільні відносини, спрямовані на самостійне, систематичне виробництво на умовах самофінансування та самоокупності необхідної державі продукції рослинного та тваринного походження (продуктів харчування, сировини промислового призначення), її перероблення та реалізацію, а також виробництво інших матеріальних цінностей з метою одержання прибутку¹.

¹ Курман, Т. В. Правовое обеспечение деятельности государственных специализированных сельскохозяйственных предприятий [Текст] / Т. В. Курман. – С. 208.

§ 2. Характеристика правового режиму майна державних та комунальних сільськогосподарських підприємств

Залежно від правових засад володіння майном визначається його правовим режимом. Під правовим режимом державного та комунального майна розуміють установлені правовими засобами порядок і умови придбання (привласнення) майна, здійснення зазначеними суб'єктами правомочностей володіння, управління майном, а також його правову охорону.

Таким чином, правовий режим майна державних та комунальних суб'єктів господарювання — це встановлені нормативними актами правила, можливості, межі «панування» над належним їм майном.

У статті 139 ГК України встановлено, що майно являє собою сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображуються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. При класифікації видів майна слід звернути увагу на поділ майна на нерухоме і рухоме. До нерухомого майна належать земельні ділянки, ділянки надр, відокремлені водні об'єкти і все, що пов'язане із землею: ліси, багаторічні насадження, будівлі, споруди.

Законодавством визначаються основні джерела формування майна суб'єктів господарської діяльності. Так, згідно зі ст. 140 ГК воно може формуватися за рахунок таких джерел: грошових та матеріальних внесків засновників; доходів, одержаних від реалізації продукції (робіт, послуг); доходів від цінних паперів; капітальних вкладень і дотацій з бюджетів; надходжень від продажу (здавання в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать їм; придбання майна інших суб'єктів; кредитів банків та інших організацій та установ, безоплатних та благодійних внесків, пожертвувань організацій і громадян; інших джерел, не заборонених законом.

Для державних сільськогосподарських підприємств джерелами формування майна є також посіви та насадження сільськогосподарських культур, розведення продуктивної і робочої худоби, птиці, бжолосім'ї; зведення в установленому порядку виробничих, культурно побутових та інших будівель та споруд; використання наявних на земельних ділянках загальнопоширених корисних копалин, лісових угідь і водних об'єктів.

За цільовим призначенням і правовим режимом майно, що використовується в процесі сільськогосподарського виробництва, поділяється на основні і оборотні кошти, а також інші цінності (спеціальні фонди, грошові кошти), вартість яких відбивається на самостійному балансі підприємства.

Основними фондами виробничого і невиробничого призначення є будинки, споруди, машини та устаткування, обладнання, інструменти, виробничий інвентар і знаряддя та інше майно тривалого використання, що віднесено законодавством до основних фондів.

До основних виробничих фондів належать земельні ділянки, капітальні витрати на покращення стану земель, споруди, верстати, машини, транспортні засоби, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження та деякі інші матеріальні цінності. До оборотних виробничих фондів входять предмети праці, які повністю споживаються в кожному виробничому циклі, змінюючи чи втрачаючи при цьому натурально-речову форму, і повністю переносять свою вартість, як правило, в одному виробничому циклі, на вироблену продукцію (сировина, напівфабрикати, матеріали, пальне).

Не належать до основних фондів і обліковуються як оборотні засоби: предмети зі строком служби менше одного року, незалежно від їх вартості, а також предмети вартістю до 15 неоподаткованих мінімумів за одиницю, з ціною придбання незалежно від строку служби, за винятком сільськогосподарських машин і знарядь, будівельного механізованого інструменту, робочої і продуктивної худоби, які є основними засобами незалежно від їх вартості.

Основні невиробничі фонди становлять житлові будинки, санаторії, пансіонати, лікарняні установи та інші об'єкти соціально-культурного та оздоровчого призначення.

Законом України від 29 лютого 2001 р. «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна»¹ введено мораторій на застосування примусової реалізації об'єктів нерухомого майна та інших основних засобів виробництва, що забезпечують ведення державними підприємствами господарської діяльності. Цей Закон спрямовано на забезпечення економічної безпеки держави, недопущення руйнування цілісних майнових комплексів державних підприємств. Тому на основні засоби виробництва та на інше нерухоме майно державних сільськогосподарських підприємств не може бути накладено арешт або

¹ Відом. Верхов. Ради України – 2002. – № 10. – Ст. 77.

погашення податкового боргу до бюджетних установ усіх рівнів та цільових державних фондів за рахунок примусової реалізації майна цих підприємств.

Майно державного (комунального) комерційного сільськогосподарського підприємства закріплене за ним на праві господарського відання, є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів цього майна. Обмеження правомочностей полягає в тому, що державне (комунальне) комерційне сільськогосподарське підприємство не має права відчужувати, заставляти майнові об'єкти, що належать до основних фондів, здавати в оренду цілісні майнові комплекси структурних одиниць і підрозділів без попередньої згоди органу, до сфери управління якого воно входить.

Відповідно до ст. 5. Закону України від 21 вересня 2006 р. «Про управління об'єктами державної власності»¹ та постанови Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007р. № 803² затверджено Порядок відчуження об'єктів державної власності. Цими нормативними актами внесено суттєві зміни до механізму відчуження об'єктів державної власності. Відчуження майна здійснюється безпосередньо сільськогосподарськими підприємствами, що є суб'єктами господарювання, на балансі яких перебуває майно, лише після надання на це згоди відповідного суб'єкта управління майном, який є представником власника (держави) — Міністерством аграрної політики України або УААН, залежно від підпорядкування підприємства. Рішення про надання згоди на відчуження нерухомого майна приймається Мінагрополітики або Президією УААН лише за погодженням з Фондом державного майна.

Одним із суттєвих документів для одержання дозволу на відчуження нерухомого майна державного сільськогосподарського підприємства є «техніко-економічне обґрунтування доцільності відчуження майна та напрямів використання коштів», в якому обов'язково визначається вплив відчуження майна на цілісність майнового комплексу, провадження виробничої та іншої діяльності. Крім подання «техніко-економічного обґрунтування доцільності відчуження майна та напрямів використання

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 46. – Ст. 456.

² Офіц. вісн. України. – 2007. – № 43. – Ст. 1714.

коштів» потрібно надати такі документи: 1) відомості про об'єкти основних фондів (засобів), які пропонуються до вітчуження; 2) акт інвентаризації основних фондів (засобів); 3) акт технічного стану майна, складений на дату оцінювання та затверджений керівником підприємства; 4) висновок про вартість майна, погоджений державним органом приватизації за місцем знаходження суб'єкта господарювання та звіт про оцінювання майна; 5) відомості про наявність обтяжень чи обмежень стосовно розпорядження майном, яке пропонується до вітчуження.

У разі доцільності вітчуження майна суб'єкт управління у тридцятиденний строк з дати надходження зазначених документів, подає їх до Фонду державного майна України, який може затребувати додаткові документи, необхідні для прийняття рішення (технічні паспорти, витяги з реєстрів, висновки спеціалізованих організацій, договори тощо). Протягом 30 робочих днів з дати надходження необхідних документів Фонд державного майна України приймає рішення про погодження чи відмову у відчуженні відповідного майна державного сільськогосподарського підприємства.

Продаж нерухомого майна державних сільськогосподарських підприємств, віднесених до відання УААН або Мінагрополітики, здійснюється лише на аукціоні або за конкурсом. За погодженням із суб'єктом управління та Фондом державного майна України воно також може бути продано через біржі.

Під час продажу майна через біржі, на аукціоні державне сільськогосподарське підприємство забезпечує укладання договору про продаж майна, що перебуває у державній власності з Фондом державного майна України.

Керівник державного сільськогосподарського підприємства подає до Фонду державного майна України достовірну інформацію щодо цільового використання коштів, одержаних від реалізації майна. Кошти, одержані державними сільськогосподарськими підприємствами в результаті відчуження основних засобів, спрямовуються в першу чергу на інвестування його виробничої діяльності (будівництво нових об'єктів нерухомості, придбання нової сільськогосподарської техніки та знаряддя до неї тощо).

Право господарського відання відрізняється від права власності також тим, що ліквідація чи реорганізація підприємства здійснюється тільки за рішенням власника майна.

На праві оперативного управління володіють, користуються та розпоряджаються майном казенне (некомерційне) сільськогосподарське підприємство та установи. Під цим правом визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується та розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, установлених власником майна (уповноваженим ним органом). Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за казенним (некомерційним) сільськогосподарським підприємством, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також таке, що не використовується, або використовується ним не за призначенням.

Згідно до ч. 4 ст. 77 ГК України джерелами формування майна казенного підприємства є: державне майно, передане підприємству відповідно до рішення про його створення; кошти та інше майно, одержані від реалізації продукції (робіт, послуг) підприємства; цільові кошти, виділені з Державного бюджету України; кредити банків; частина доходів підприємства, одержаних ним за результатами господарської діяльності, передбаченої статутом; інші джерела, не заборонені законом.

Здійснюючи право оперативного управління казенне (некомерційне) сільськогосподарське підприємство володіє і користується зазначеним майном. Розпоряджатися ж майном, що належить до основних фондів, воно має право лише з дозволу органу, уповноваженого управляти відповідним державним майном. Казенне сільськогосподарське підприємство, як і державна установа, відповідає за своїми зобов'язаннями коштами та іншим майном, що є в його розпорядженні, крім основних фондів. У разі недостатньої кількості в нього таких коштів та майна держава в особі своїх органів, до сфери управління яких входить підприємство, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного сільськогосподарського підприємства. Порядок розподілу та використання прибутку казенного (некомерційного) сільськогосподарського підприємства визначається його статутом.

Захист прав сільськогосподарських підприємств, які господарюють на праві господарського відання або оперативного управління,

здійснюється відповідно до положень, які застосовуються щодо захисту права власності.

Отже, державні сільськогосподарські підприємства та відповідні установи наділені правом господарського відання, правом оперативного управління, одержують певну сукупність прав та обов'язків, яка дає змогу їм здійснювати функції власника. При цьому власником майна державних сільськогосподарських підприємств залишається держава.

§ 3. Правове становище керівника та повноваження трудового колективу державного (комунального) сільськогосподарського підприємства

З метою забезпечення високоприбуткової діяльності і збереження закріпленого за підприємством державного майна, безпосереднє поточне управління державним сільськогосподарським підприємством здійснює його керівник (директор).

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2008 р. № 777 «Про порядок проведення конкурсного відбору керівників державних суб'єктів господарювання»¹ визначається процедура конкурсного відбору керівників державних підприємств. Для проведення конкурсного відбору Мінагрополітики або УААН утворює постійну діючу комісію і призначає її голову. Обов'язковою умовою проведення конкурсного відбору є його відкритість. Представники засобів масової інформації мають право бути присутніми на засіданнях комісії під час розкриття пакетів документів, поданих претендентами, їх розгляду та оголошення переможця. Претенденти, допущені до участі у конкурсному відборі, є його учасниками. Учасники конкурсного відбору подають пропозиції щодо управління підприємствами. Конкурсна пропозиція, що розробляється на підставі фактичних показників фінансово-грошової діяльності, повинна містити проект програми діяльності підприємства на середньострокову перспективу. Одним з основних критеріїв визначення переможця конкурсного відбору є показники фінансово-господарської діяльності підприємства, зокрема обсяг чистого прибутку,

¹ Офіц. вісн. України. – 2008. – № 68. – Ст. 2266.

спрямованість конкурсної пропозиції на ефективне використання його виробничого потенціалу.

Відповідно до ст. 65 ГК України та постанови Кабінету Міністрів України від 19 березня 1993 р. «Про застосування контрактної форми трудового договору з керівником підприємства, що є у державній власності»¹ керівника державного сільськогосподарського підприємства призначає (обирає) власник або уповноважений ним орган, шляхом підписання з ним договору (контракту) і призначення його на посаду. Рішення комісії з питань проведення конкурсного відбору керівників державних підприємств є підставою для укладання контракту між органом управління та переможцем конкурсного відбору. За статтею 21 КЗпП України контракт є особливою формою трудового договору, в якому строк його дії, права та обов'язки і відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору можуть встановлюватися угодою сторін.

Контракт підписується керівником уповноваженого органу та особою, яка призначається на посаду керівника підприємства, і набуває чинності з моменту його підписання сторонами. Положення контракту можуть бути змінені тільки за згодою сторін.

У контракті передбачаються: строки його дії; результати виробничо-господарської діяльності підприємства, досягнення яких має забезпечити керівник; права, обов'язки та відповідальність сторін; умови організації та оплати праці; соціально-побутові та інші умови, необхідні керівникові для виконання зобов'язань, які беруться ним з урахуванням галузевої особливості та фінансового стану підприємства, включаючи обов'язкове підвищення кваліфікації або перепідготовки протягом строку дії контракту; підстави для розірвання контракту.

Умови оплати праці керівника державного сільськогосподарського підприємства визначаються у контракті і повинні встановлюватися у прямій залежності від результатів виробничо-господарської діяльності підприємства. У контракті можуть бути визначені умови підвищення або зниження зумовленого розміру оплати праці, встановлення надбавок, премій, винагород за підсумками роботи.

За угодою сторін у контракті можуть бути визначені інші умови, необхідні для виконання прийнятих на себе зобов'язань: забезпечення керівника підприємства та членів його сім'ї службовою жилою площею або оплата за оренду житлового приміщення на строк дії контракту;

¹ Офіц. вісн. України. – 1999. – № 13. – Ст. 514.

у разі переїзду керівника на роботу в іншу місцевість визначаються гарантії та компенсації, що виплачуються у розмірах, передбачених чинним законодавством. Умови контракту не можуть погіршувати становище керівника державного підприємства, визначене чинним трудовим законодавством.

Контрактом передбачається, що керівник державного сільськогосподарського підприємства має такі права: діяти від імені підприємства, представляти його на всіх підприємствах, в установах та організаціях; укладати договори, в тому числі трудові; видавати доручення; відкривати рахунки в установах банків, розрахунковий та інші рахунки; користуватися правом розпорядження коштів підприємства; в межах своєї компетенції видавати накази, давати вказівки, обов'язкові для виконання всіма працівниками підприємства; затверджувати штатний розклад підприємства. Керівник (директор) є повноважним представником підприємства під час реалізації повноважень, функцій, обов'язків підприємства передбачених законодавством та статутом.

Керівник (директор) державного сільськогосподарського підприємства зобов'язаний забезпечити складання фінансового річного плану діяльності підприємства та своєчасно надати його на затвердження уповноваженому органу. Щокварталу керівник подає звіт про результати виконання показників, передбачених контрактом. У разі їх невиконання надаються письмові пояснення щодо причин їх невиконання. Орган управління майном має право вимагати від керівника достроковий звіт про його дії, якщо останній припустився невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків щодо управління підприємством та розпорядження його майном.

Для директора державного сільськогосподарського підприємства можуть бути передбачено додаткові обов'язки, зокрема: 1) забезпечення раціонального та ефективного використання землі, підвищення показників врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності у тваринництві; 2) забезпечення прибутковості сільськогосподарського виробництва шляхом запровадження новітніх технологій та ін.

Контракт з керівником державного сільськогосподарського підприємства може бути розірвано на підставах, передбачених чинним законодавством або контрактом.

Рішення з соціально-економічних питань, що стосуються діяльності державного сільськогосподарського підприємства, виробляються і приймаються директором за участю трудового колективу.

Повноваження трудового колективу щодо його участі в управлінні підприємством встановлюються статутом або іншими установочними документами. До компетенції зборів трудового колективу може бути віднесено: а) обрання ради трудового колективу і встановлення її функцій; б) визначення і затвердження порядку надання працівникам підприємства соціальних пільг; в) участь у моральному і матеріальному стимулюванні праці; г) розгляд і вирішення відповідно до статуту підприємства питання щодо самоврядування трудового колективу та ін.

Правове становище сільськогосподарського кооперативу

§ 1. Поняття та основні ознаки сільськогосподарських кооперативів

У сучасних умовах кооперацію не можна розглядати просто як продукт попередньої історії, результат співпраці невеликих приватних господарів (селян, торговців, ремісників). Сьогодні кооперативи являють собою одну із необхідних форм функціонування і розвитку сучасних виробничих сил.

У світі існує об'єднання кооперативів — Міжнародний кооперативний альянс, який діє на підставі Статуту 1966 р. Згідно з цим документом будь-яка асоціація осіб або товариств буде визнана кооперативом за умови, якщо вона ставить за мету покращення економічного і соціального становища своїх членів шляхом використання підприємства, заснованого на взаємодопомозі¹.

Відповідно до сучасних тенденцій розвитку юридичної науки питанням розвитку кооперативів приділяється значна увага. Усталене поняття «кооператив» указує на особливості цієї форми об'єднання громадян. Кооперативом визнається самостійне, самоврядне об'єднання громадян, які на основі добровільності, відкритості членства і взаємодопомоги з додержанням кооперативних принципів об'єднуються для спільної господарської чи іншої статутної діяльності з метою поліпшення свого економічного і соціального стану (для споживчих та обслуговуючих кооперативів) або одержання прибутку (для виробничих кооперативів)².

Серед виробничих кооперативів виділяються сільськогосподарські, які мають певні специфічні ознаки. До таких ознак переважна більшість

¹ Крашенинников, А. И. Международный кооперативный альянс [Текст] / А. И. Крашенинников. — М. : Экономика, 1980. — С. 193.

² Кооперативне право [Текст] : підруч. для кооперат., економ., юрид. вищ. навч. заклад. і фак. / за ред. чл.-кор. НАН України В. І. Семчика. — К. : ІнЮре. — 1998. — С. 106, 107.

дослідників відносить передусім використання землі як основного засобу виробництва, ведення сільськогосподарської діяльності, його розташування в сільській місцевості, а також задоволення потреб переважно сільського населення, наявність внутрішньогосподарських відносин, участь у кооперативній діяльності без нанесення збитку власному господарству. Головною ознакою сільськогосподарського кооперативу є ведення сільськогосподарської діяльності.

Сільськогосподарська діяльність у сучасних умовах набуває дедалі ширшого значення і включає не тільки виробництво сільськогосподарської продукції та сировини, а також їх перероблення і збування.

Отже, до сільськогосподарського кооперативу можна віднести кооператив, який займається виробництвом, переробленням, реалізацією (збуванням) сільськогосподарської продукції та (або) обслуговуванням сільськогосподарського виробництва.

Наведене дозволяє зробити висновок про те, що *сільськогосподарський кооператив* — це добровільне об'єднання осіб на підставі членства для спільного ведення сільськогосподарської діяльності, засноване на принципах рівноправності членів, обов'язкової участі їх у діяльності такого об'єднання, використання майна, що створено, як правило, за рахунок внесків членів і належить об'єднанню на праві власності для задоволення матеріальних та інших потреб його членів.

Процес виробництва в сільськогосподарських кооперативах передбачає участь людини як носія робочої сили не тільки в колективній праці, а й під час створення виробничих фондів кооперативу шляхом грошової або іншої форми. Якраз тут відбуваються безпосереднє поєднання робочої сили із засобами виробництва, єдність праці та власності.

Відомо, що силоміць проведене об'єднання дрібних приватних власників наприкінці 20-х років ХХ ст. було позбавлено кооперативного характеру, що призвело до звуження сфери кооперативної економіки.

Закон України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію»¹ регулює сучасний стан кооперативних утворень на селі. Зокрема, дається визначення сільськогосподарського кооперативу — це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу.

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 1997. — № 39. — Ст. 261.

Це визначення можна доповнити такими сутнісними ознаками кооперативної організації: мета об'єднання громадян у сільськогосподарський кооператив, принципи рівноправності членів кооперативу, демократичності управління та обов'язкової участі членів кооперативу в його діяльності.

§ 2. Види сільськогосподарських кооперативів. Принципи їх діяльності. Кооперативні підприємства та об'єднання

Сільськогосподарські кооперативи слід класифікувати і систематизувати за окремими ознаками. В основі класифікації кооперативів лежить їх поділ на дві великі групи (типи) — виробничі і споживчі (обслуговуючі).

До виробничих кооперативів належать усі види кооперативів незалежно від сфери діяльності. Основна їх мета — одержання прибутку (доходу). Сільськогосподарський виробничий кооператив — це юридична особа, утворена шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва. Таким чином, серед ознак сільськогосподарського виробничого кооперативу можна назвати специфічний вид діяльності — виробництво сільськогосподарської продукції, обов'язкову трудову участь членів у його діяльності, а звідси — й участь у ньому тільки фізичних осіб.

У приписах Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» міститься положення про те, що виробничі кооперативи здійснюють господарську діяльність на засадах підприємництва з метою одержання доходу. Як відомо, поняття та принципи підприємництва закріплені в ЦК України та ГК України. Звичайно, діяльність кооперативів не зводиться лише до підприємницької. Різномічні відносини, в яких бере участь кооператив дає підстави стверджувати, що він здійснює саме господарську діяльність, яка сама по собі є ширшою за підприємницьку, бо включає, окрім останньої, й низку організаційно-управлінських моментів¹.

¹ Аграрне законодавство України: проблеми ефективності [Текст] / за ред. В. І. Семчика. — К. : Наук. думка, 1998. — С. 34.

Названий Закон України не називає жодного підвиду сільськогосподарського виробничого кооперативу, що навряд чи є виправданим.

Що стосується сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, то це кооператив, створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності. Саме таке визначення закріплено у ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію». Оскільки діяльність таких кооперативів спрямована на обслуговування сільськогосподарського та іншого виробництва учасників кооперації, надання комплексу послуг, пов'язаних із виробництвом, переробленням та збутом продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва та рибальства, то й їх членами перш за все повинні бути виробники сільськогосподарської продукції. Серед ознак такого кооперативу можна назвати: особливий вид діяльності (обслуговування сільськогосподарського виробництва переважно його членів); безпосередню участь товаровиробників сільськогосподарської продукції (як юридичних, так і фізичних осіб); обов'язкову участь у господарській діяльності.

Залежно від виду діяльності обслуговуючі кооперативи поділяються на переробні, заготівельно-збувальні, постачальницькі, сервісні та ін., тобто цей примірний перелік не є вичерпним, можливе існування й інших видів таких кооперативів. У разі поєднання декількох видів діяльності утворюються багатофункціональні кооперативи.

В умовах відродження кооперативного руху в Україні набувають актуальності підстави поділу кооперативів на види за такими ознаками: рід діяльності; предмет діяльності; спосіб утворення; рівень усупільнення майна; правовий режим земель; функціональна спрямованість; територія діяльності; ступінь включення в господарський обіг; участь у різних фазах суспільного виробництва; галузь народного господарства; підстави об'єднання; підгалузєва ознака; конкретно-родова ознака; соціальний склад; сфера діяльності; мета діяльності і об'єкти власності; вид продукції, що виробляється; місце в організаційно-господарській структурі; рівень спеціалізації; джерела забезпечення матеріальними ресурсами тощо.

Принципи кооперативної діяльності закріплено в ст. 3 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», відповідно до якої до них належать: добровільність членства фізичних і юридичних осіб в кооперативі та безперешкодний вихід із нього; обов'язкова трудова участь

членів у діяльності виробничого кооперативу; обов'язкова участь членів у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу; відкритість і доступність членів для тих, хто визнає статут кооперативу, бажає користуватися послугами цього кооперативу та у разі потреби погоджується брати участь у його фінансуванні на умовах, встановлених статутом кооперативу; демократичний характер управління, рівні права у прийнятті рішень за правилом «один член кооперативу — один голос»; обмеження виплат часток доходу на паї; розподіл доходу між членами кооперативу відповідно до їх участі в діяльності кооперативу; контроль членів кооперативу за його роботою в порядку, передбаченому статутом кооперативу. Слід відзначити, що наведені принципи діяльності кооперативів відповідають загальноновизнаним кооперативним принципам, встановленим Міжнародним кооперативним альянсом.

Відповідно до положень чинного законодавства України кооперативи можуть створювати кооперативні об'єднання та підприємства. Об'єднання кооперативів створюються на добровільних засадах для здійснення будь-якої не забороненої законодавством діяльності за галузевою або територіальною ознакою. Об'єднання мають статус юридичної особи, створюються на умовах, передбачених для створення кооперативів. Об'єднання не мають права втручатися у господарську діяльність засновників, не відповідають за зобов'язаннями членів об'єднання, а члени об'єднання не відповідають за зобов'язаннями об'єднання, якщо інше не передбачено статутом. Реєстрація об'єднань здійснюється в такому самому порядку, що і реєстрація кооперативів.

Можуть створюватися такі види об'єднань: договірні об'єднання, що створюються кооперативами на підставі договорів; об'єднання, що створюються на засадах членства з делегуванням їм кооперативами централізованих функцій з питань господарської діяльності, управління і контролю; об'єднання, що створюються на засадах членства, з делегованими функціями господарської діяльності і управління та правом прийняття рекомендацій; змішані об'єднання, що здійснюють господарські і управлінські функції частково на засадах членства і делегованих повноважень, а частково — на договірних засадах; кооперативи кооперативів¹.

Кооперативи, що увійшли до об'єднання, зберігають статус юридичної особи та повну господарську самостійність і можуть добровільно вийти з них за рішенням загальних зборів членів кооперативу.

¹ Кооперативне право [Текст] : підручник / за ред. В. І. Семчика. – С. 110.

Формування органів управління об'єднань, утворення і поповнення майнових фондів здійснюються у порядку, передбаченому установчими документами.

Для виконання статутних завдань кооперативи та їх об'єднання можуть створювати підприємства різних видів та організаційно-правових форм. Такі підприємства функціонують відповідно до їх статутів, затверджених кооперативами (об'єднаннями) — засновниками. Загальні принципи діяльності таких підприємств встановлено чинним законодавством України.

§ 3. Право власності сільськогосподарських кооперативів. Неподільний та пайовий фонди

Згідно зі ст. 20 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» майно належить сільськогосподарському кооперативу на праві власності. Право власності сільськогосподарського кооперативу — це сукупність правових норм, покликаних регулювати відносини щодо володіння, користування та розпорядження власним майном на свій розсуд.

Що стосується прав засновників (членів) на майно сільськогосподарського кооперативу, то більшість дослідників стверджують, що між самим кооперативом і його засновниками (членами) виникають певні зобов'язальні відносини¹. У засновників (членів) сільськогосподарського кооперативу виникає право на пай (майновий або земельний). Але це не право власності як один із видів речевих прав, а право вимоги як один із видів зобов'язального права. Право вимоги означає, що особа (фізична чи юридична), котрій як частка у власності юридичної особи належить пай, має право одержати його в натурі або компенсацію за нього в разі виходу зі складу кооперативу чи під час його ліквідації. Пай не має речевих ознак. Він вимірюється лише у вартісному вираженні, а тому не може бути об'єктом права власності².

¹ Семчик, В. І. Право власності за Конституцією України [Текст] / В. І. Семчик. — К. : Ін. Юре, 1997. — С. 13.

² Він же. Право власності: проблеми розвитку [Текст] / В. І. Семчик // Бюл. законодавства і юрид. практики України. — 1998. — № 2. — С. 68, 69.

Як і інші види зобов'язальних прав, зміст права на пай складає певний комплекс прав та обов'язків, що їх мають сільськогосподарський кооператив та його члени. Так, член сільськогосподарського кооперативу у зв'язку із внесенням майна має право брати участь в управлінні майновими об'єктами кооперативу, вимагати розподілу частини доходу кооперативу на паї, вимагати повернення паю (майна, яке припадає на пай) у разі виходу із кооперативу. На члена кооперативу покладено обов'язок, який ґрунтується на інституті членства, щодо внесення майнового внеску¹. Що стосується самого сільськогосподарського кооперативу, то він має аналогічні обов'язки відносно члена кооперативу.

Право на пай нерозривно пов'язано з правом членства в сільськогосподарському кооперативі. Моментом виникнення права на пай є момент прийняття особи до сільськогосподарського кооперативу як його члена (тобто виникнення членства) та передання майна (пайового внеску) кооперативу. Весь час існування членських відносин існує й право на пай. Воно припиняється разом з припиненням членства (вибуттям члена зі складу кооперативу) — з моменту одержання особою свого майна. Право на пай припиняється також у разі ліквідації самого сільськогосподарського кооперативу.

У статті 20 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» міститься перелік майнових об'єктів, що можуть належати кооперативу на праві власності: будівлі, споруди, гроші, майнові внески його членів, виготовлена ним продукція, доходи, одержані кооперативом, а також інше майно, придбане на підставах, не заборонених законом.

Чинне законодавство зобов'язує сільськогосподарські кооперативи за рахунок власного майна формувати відповідні майнові фонди. Найбільше врегульовано порядок формування неподільного і пайового фондів, які мають специфічний правовий режим.

Неподільний фонд формується за рахунок вступних внесків членів кооперативу, відрахувань з доходу та іншого майна кооперативу, за винятком землі, і повинен використовуватися для загальнокооперативних цілей, він не може бути поділений між членами кооперативу. Цей фонд має вартісне вираження.

Пайовий фонд кооперативу становлять майно, яке внесли члени кооперативу при вступі до організації, та кооперативні виплати,

¹ Аграрная реформа в Российской Федерации: правовые проблемы и решения [Текст] / отв. ред. З. С. Беляева и О. А. Самончик. – М. : ИГП РАН, 1998. – С. 83.

нараховані на наявні паї. Пайовий фонд кооперативу і пай конкретного члена кооперативу не є незмінними сталими величинами, вони змінюються залежно від різних чинників, а тому паї потребують обліку.

Облік паїв членів кооперативу здійснюється в пайових книжках, пайових посвідченнях, картках пайовиків, інших документах, які засвідчують рух паїв, а також у реєстрах аналітичного та синтетичного обліку¹.

Пайовий і неподільний фонди кооперативу існують протягом усього часу функціонування цього об'єднання, регламентуються статутом підприємства, а також положеннями про відповідні фонди.

Крім того, майно кооперативів поділяється на основні та обігові фонди, виробничі запаси та незавершене виробництво, сировину, матеріали у виробництві, готову продукцію, гроші; щодо спрямування коштів підприємства — на фонд накопичення і фонд споживання; з урахуванням цільового призначення фондів — на статутний фонд, резервний фонд, резерв сумнівних боргів тощо. Це не виключає існування спеціальних натуральних фондів — оплати праці, насінневих, фуражних та ін.

Земля кооперативу складається із земельних ділянок, наданих кооперативу в користування або придбаних ним у власність (ст. 22 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Вона є особливим природним об'єктом (природним тілом), посідає домінуюче місце у складі єдиного природного комплексу.

Сільськогосподарський кооператив як власник несе відповідальність за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном, а члени кооперативу відповідають за зобов'язаннями кооперативу тільки в межах свого пайового внеску.

§ 4. Створення, реорганізація та ліквідація сільськогосподарських кооперативів (об'єднань)

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачає порядок створення і державної реєстрації сільськогосподарського кооперативу (розд. 2). Громадяни України та юридичні особи, зареєст-

¹ Аграрне законодавство України: проблеми ефективності [Текст]. – С. 34.

ровані в Україні, на добровільних засадах можуть створювати кооперативи. Іноземні громадяни, особи без громадянства, зважаючи на приписи земельного законодавства що стосуються заборони бути у них на праві власності земель сільськогосподарського призначення, не можуть бути засновниками такого роду об'єднань. Число засновників (членів) кооперативу не може бути меншим ніж три особи.

Рішення про створення кооперативу, його найменування, формування органів управління приймається його установчими зборами. Статут кооперативу затверджується установчими зборами і є основним правовим документом, що регулює його діяльність. У статуті сільськогосподарського кооперативу відповідно до ст. 7 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» визначаються: найменування кооперативу та його місцезнаходження; предмет і мета діяльності; порядок вступу до кооперативу і виходу із нього; порядок визначення розміру та порядок внесення вступного внеску і паю; склад засновників кооперативу; права і обов'язки членів кооперативу; органи управління, порядок їх формування і компетенція; формування неподільного та інших фондів; форми трудової участі та оплати праці членів виробничого кооперативу та форми господарської участі членів обслуговуючого кооперативу; розподіл доходів кооперативу; співвідношення між кооперативними виплатами і виплатами на паї; умови реорганізації та ліквідації кооперативу. До статуту можуть включатися й інші положення, пов'язані з особливостями діяльності кооперативу, що не суперечать законодавству України.

Після створення кооперативу і затвердження його статуту здійснюється державна реєстрація кооперативу в порядку, передбаченому для державної реєстрації інших суб'єктів господарювання, встановленому Законом України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців»¹. Сільськогосподарський кооператив вважається створеним і набуває прав юридичної особи з дня його державної реєстрації.

Відносини між сільськогосподарським кооперативом та його засновниками є членськими, порядок їх виникнення і припинення регулюється локальними нормативними актами самого кооперативу.

Для ведення справ кооперативу створюються органи управління кооперативу. Їх види і компетенція визначаються статутом кооперативу.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.

Діяльність сільськогосподарських кооперативів (об'єднань) припиняється шляхом їх реорганізації або ліквідації. Питанням реорганізації та ліквідації сільськогосподарських кооперативів та їх об'єднань присвячено положення розд. XI Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію».

Кооператив (об'єднання) може реорганізуватися (шляхом злиття, приєднання, виділення, розподілу, перетворення) в підприємства інших форм господарювання за рішенням загальних зборів його членів (засновників) у порядку, визначеному статутом. З моменту реорганізації кооператив (об'єднання) припиняє свою діяльність. Всі його права і обов'язки переходять до правонаступника.

Кооператив (об'єднання) ліквідується:

- кооператив — за рішенням загальних зборів членів кооперативу;
- об'єднання — за рішенням зборів уповноважених представників кооперативів;
- за рішенням суду (господарського суду).

Кооператив (об'єднання) ліквідується комісією з припинення кооперативу чи їх об'єднання (ліквідаційною комісією), призначеною органом, що прийняв рішення про ліквідацію.

З дня призначення ліквідаційної комісії до неї переходять повноваження з управління кооперативом (об'єднанням). Ліквідація вважається завершеною, а кооператив (об'єднання) — таким, що припинив свою діяльність, з моменту внесення до державного реєстру запису про його припинення.

Правове становище сільськогосподарських товариств

§ 1. Поняття та основні ознаки сільськогосподарських товариств. Порядок їх створення та принципи діяльності

Сільськогосподарські товариства створюються та функціонують на основі приписів ЦК України, ГК України, Закону України від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства»¹, а акціонерні товариства — також Закону України від 17 вересня 2008 р. «Про акціонерні товариства»².

Згідно ст. 79 ГК України господарськими товариствами визнаються підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та (або) громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. Засновниками і учасниками господарських товариств можуть бути суб'єкти господарювання³, інші учасники господарських відносин, а також громадяни, які не є суб'єктами господарювання.

Господарські товариства класифікуються за способами їх формування, функціонування статутного капіталу і обсягами відповідальності учасників за зобов'язаннями товариства. На основі першої підстави законодавство розрізняє акціонерні і неакціонерні товариства. За другим критерієм розрізняють товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні і командитні товариства. Слід погодитися із тим, що у сільському господарстві завдяки

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 49 – Ст. 682.

² Офіц. вісн. України. – 2008. – № 81. – Ст. 2727.

³ Зазначимо, що згідно з ч. 1 ст. 55 ГК України суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

здійсненню аграрної реформи значну частину всіх сільськогосподарських підприємств становлять акціонерні товариства відкритого і закритого типів¹, а також товариства з обмеженою відповідальністю. Це зумовлено двома основними причинами: по-перше, специфікою реформування державних та колективних сільськогосподарських підприємств; по-друге, особливостями здійснення господарської діяльності в аграрному секторі економіки України².

За офіційними даними станом на 1 липня 2008 р. в Україні загальна кількість суб'єктів господарювання у сфері сільського господарства становила 88 435, з них 18 551 аграрних господарських товариств, серед яких найбільш поширені аграрні акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю.

Сільськогосподарське акціонерне товариство визначається як господарське товариство, котре здійснює діяльність у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізації, виконання робіт та надання послуг, статутний капітал якого поділено на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерне товариство не відповідає за зобов'язаннями акціонерів. Акціонери не відповідають за зобов'язаннями акціонерного товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, тільки у межах належних їм акцій.

За загальним правилом акціонерне товариство може бути створене шляхом заснування або злиття, поділу, виділу чи перетворення підприємницького (підприємницьких) товариства, державного (державних), комунального (комунальних) та інших підприємств у акціонерне товариство. Проте особливістю заснування аграрних акціонерних товариств є те, що більшість з них створювалися шляхом реорганізації колгоспів і радгоспів і у теперішній час утворюються у зв'язку з реструктуризацією недержавних сільськогосподарських підприємств. Такі сільськогосподарські акціонерні товариства сформували власні статутні капітали за рахунок об'єднання майнових і земельних часток (паїв) своїх засновників — колишніх працівників

¹ У главі 8 ЦК України не міститься розмежування акціонерних товариств на товариства закритого і відкритого типів, але в практиці господарювання такі типи акціонерних товариств мають місце. До того ж, відкриті та закриті акціонерні товариства передбачені ст. 81 ГК України.

² Аграрне право України [Текст] : підручник / за ред. О. О. Погрібного. – С. 248.

і пенсіонерів реорганізованих господарств, які вони одержали внаслідок реорганізації останніх¹.

Засновниками сільськогосподарського акціонерного товариства можуть бути держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, а також фізичні та (або) юридичні особи, що прийняли рішення про його заснування. Засновниками акціонерного товариства можуть бути одна, дві чи більше осіб. Між засновниками може укладатися засновницький договір, у якому визначаються порядок провадження спільної діяльності щодо створення акціонерного товариства, кількість, тип і клас акцій, що підлягають придбанню кожним засновником, номінальна вартість і вартість придбання цих акцій, строк і форма оплати вартості акцій, строк дії договору. Такий договір не є установчим документом акціонерного товариства і діє до дати реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій.

Законодавство України, зокрема Закон України «Про акціонерні товариства» (ст. 9) виділяє такі етапи створення сільськогосподарського акціонерного товариства: 1) прийняття зборами засновників рішення про створення акціонерного товариства та про закрите (приватне) розміщення акцій; 2) подання заяви та всіх необхідних документів на реєстрацію випуску акцій до Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку; 3) реєстрація Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку випуску акцій та видання тимчасового свідоцтва про реєстрацію випуску акцій; 4) присвоєння акціям міжнародного ідентифікаційного номера цінних паперів; 5) укладення з депозитарієм цінних паперів договору про обслуговування емісії акцій або з реєстратором іменних цінних паперів договору про ведення реєстру власників іменних цінних паперів; 6) закрите (приватне) розміщення акцій серед засновників товариства; 7) оплата засновниками повної номінальної вартості акцій; 8) затвердження установчими зборами товариства результатів закритого (приватного) розміщення акцій серед засновників товариства, затвердження статуту товариства, а також прийняття інших рішень, передбачених законом; 9) реєстрація товариства та його статуту в органах державної реєстрації; 10) подання Державній комісії

¹ Аграрне право України [Текст] : підручник / за ред. О. О. Погрібною. – С. 249.

з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій; 11) реєстрація Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій; 12) одержання свідоцтва про державну реєстрацію випуску акцій; 13) видання засновникам товариства документів, що підтверджують право власності на акції.

Відповідно до ст. 81 ГК України загальна номінальна вартість випущених акцій повинна дорівнювати розміру статутного (складеного) капіталу (фонду) аграрного акціонерного товариства, який не може бути меншим суми еквівалентної 1250 мінімальним заробітним платам, виходячи зі ставки мінімальної заробітної плати, що діє на момент створення такого товариства.

Установчим документом, на підставі якого функціонують аграрні акціонерні товариства, є їх статут. Статут таких товариств повинен містити відомості про: повне та скорочене найменування товариства українською мовою; тип товариства; розмір статутного капіталу; розмір резервного капіталу; номінальну вартість і загальну кількість акцій; кількість кожного типу розміщених товариством акцій, у тому числі кількість кожного класу привілейованих акцій, а також наслідки невиконання зобов'язань з викупу акцій; умови та порядок конвертації привілейованих акцій певного класу в прості акції товариства чи у привілейовані акції іншого класу у випадках, якщо товариством передбачено випуск привілейованих акцій; права акціонерів — власників привілейованих акцій кожного класу; наявність переважного права акціонерів приватного товариства на придбання акцій цього товариства, які пропонуються їх власником до продажу третій особі, та порядок його реалізації; порядок повідомлення акціонерів про виплату дивідендів; порядок скликання та проведення загальних зборів; компетенцію загальних зборів; спосіб повідомлення акціонерів про зміни у порядку денному загальних зборів; склад органів товариства та їх компетенцію, порядок утворення, обрання і відкликання їх членів та прийняття ними рішень, а також порядок зміни складу органів товариства та їх компетенції; порядок внесення змін до статуту; порядок припинення товариства. Статут може містити й інші положення, що не суперечать законодавству.

Слід погодитися з тим, що сільськогосподарські акціонерні товариства мають певну специфіку, їм притаманні певні специфічні ознаки,

а саме: а) в господарстві може бути як збільшення статутного капіталу і відповідно внеску кожного засновника або учасника при систематичному розширеному відтворюванні господарства, так і зменшення статутного капіталу і частки майнових внесків за наявності об'єктивних чинників зниження урожаїв і виходу продукції тваринництва та відсутності резервних фондів. До цих об'єктивних чинників належать нестабільність сільськогосподарського виробництва, коливання прибутковості підприємств, що викликає необхідність у створенні резервних фондів, які залежать від спеціалізації і природно-кліматичних умов кожного конкретного господарства; б) у складі сільськогосподарських акціонерних товариств серед їх засновників є багато пенсіонерів, а у зв'язку з впровадженням нової техніки і технологій кількісний склад працівників зменшується, що зобов'язує товариство повертати засновникам і учасникам, які виходять з його складу, вартість їх внесків; в) оскільки сільськогосподарські акціонерні товариства є переважно об'єднанням фізичних осіб, які зайняті в трудовому процесі та утворюють прибуток, їх засновники більше зацікавлені у створенні моделі акціонерних товариств закритого типу, за якої не відбувається вилучення частини прибутку на користь сторонніх інвесторів; г) працівники сільськогосподарських акціонерних товариств, як правило, мають подвійний правовий статус: вони — акціонери, вони — особи, трудові відносини яких з товариством засновані на трудовому договорі і регулюються трудовим законодавством¹.

Сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю можна визначити як господарське товариство, що здійснює діяльність у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізації, виконання робіт та надання послуг та має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки власним майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої внески, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх внесків. І навпаки, ті учасники товариства, які не повністю внесли внески, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини внеску кожного з учасників.

¹ Аграрное право [Текст] : учеб. для вузов / под ред. Г. Е. Быстрова и М. И. Козыря. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Юристъ, 1998. – С. 164–165.

Засновниками та учасниками сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю можуть бути підприємства, установи, організації, а також громадяни, крім випадків, передбачених законодавчими актами України. При цьому максимальна кількість учасників сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю може сягати 10 осіб.

Значну кількість сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю створено в ході реформування сільськогосподарських підприємств, наслідком чого стало те, що статутний фонд таких товариств був утворений шляхом об'єднання майнових і земельних внесків (паїв) громадян, колишніх членів колгоспів та інших сільськогосподарських підприємств.

Аграрне товариство з обмеженою відповідальністю створюється та функціонує на підставі статуту. Установчі документи повинні містити відомості про вид товариства, предмет і цілі його діяльності, склад засновників та учасників, найменування та місцезнаходження, розмір та порядок утворення статутного (складеного) капіталу, відомості про розмір часток кожного з учасників, розмір, склад та порядок внесення ними внесків, розмір і порядок формування резервного фонду, порядок передання (переходу) часток у статутному фонді, порядок розподілу прибутків та збитків, склад і компетенцію органів товариства та порядок прийняття ними рішень, включаючи перелік питань, за якими необхідна кваліфікована більшість голосів, порядок внесення змін до установчих документів та порядок ліквідації і реорганізації товариства.

У товаристві з обмеженою відповідальністю створюється статутний (складений) капітал (фонд), розмір якого повинен становити не менше суми, еквівалентної одній мінімальній заробітній платі, виходячи із ставки мінімальної заробітної плати, діючої на момент створення товариства з обмеженою відповідальністю. При цьому до моменту реєстрації товариства кожен з учасників зобов'язаний внести до статутного (складеного) капіталу не менше 50 відсотків зазначеного в установчих документах внеску, а іншу частину — протягом першого року діяльності товариства.

Порядок створення сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю передбачає прийняття зборами засновників рішення про створення товариства, затвердження установчими зборами статуту товариства, а також прийняття інших рішень, передбачених законом, формування статутного (складеного) капіталу (його частини) товариства, реєстрацію товариства органами державної реєстрації.

Державна реєстрація сільськогосподарських товариств провадиться у виконавчому комітеті міської, районної у місті ради або в районній державній адміністрації за місцезнаходженням або місцем проживання засновника (засновників) даного товариства. Правила та порядок проведення державної реєстрації названих суб'єктів аграрного господарювання визначено Законом України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців»¹.

§ 2. Характеристика системи органів управління сільськогосподарських товариств, їх компетенція. Господарська діяльність сільськогосподарських товариств

Різноманітна діяльність сільськогосподарських товариств потребує функціонування системи органів їх управління, до характеристики якої ми й переходимо.

Вищим органом управління аграрного акціонерного товариства є загальні збори, які зобов'язані скликатися щороку не пізніше 30 квітня наступного за звітним року.

Загальні збори можуть вирішувати будь-які питання діяльності акціонерного товариства. До виключної компетенції загальних зборів належать: визначення основних напрямків діяльності акціонерного товариства; внесення змін до статуту товариства; прийняття рішення про анулювання викуплених акцій; прийняття рішення про зміну типу товариства; прийняття рішення про розміщення акцій; прийняття рішення про збільшення та зменшення статутного капіталу товариства; затвердження положень про загальні збори, наглядову раду, виконавчий орган та ревізійну комісію (ревізора) товариства, а також внесення змін до них; затвердження інших внутрішніх документів товариства; затвердження річного звіту товариства; розподіл прибутку і збитків товариства; прийняття рішення про викуп товариством розміщених ним акцій та форму існування акцій; затвердження розміру річних дивідендів; прийняття рішень з питань порядку проведення загальних зборів; обрання членів наглядової ради; затвердження умов цивільно-правових або трудових договорів, що укладатимуться з ними; встановлення роз-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.

міру їх винагороди; обрання особи, яка уповноважується на підписання цивільно-правових договорів з членами наглядової ради; обрання голови та членів ревізійної комісії (ревізора); прийняття рішення про дострокове припинення їх повноважень; затвердження висновків ревізійної комісії (ревізора); прийняття рішення про дострокове припинення їх повноважень; прийняття рішення про виділення та припинення товариства, ліквідацію товариства; обрання ліквідаційної комісії; затвердження порядку та строків ліквідації, порядку розподілу між акціонерами майна, що залишається після задоволення вимог кредиторів, і затвердження ліквідаційного балансу та ін. Наведені повноваження з вирішення питань, що належать до виключної компетенції загальних зборів, не можуть бути передані іншим органам товариства. У загальних зборах аграрного акціонерного товариства можуть брати участь особи, включені до переліку акціонерів, які мають право на таку участь, або їх представники.

Органом сільськогосподарського акціонерного товариства, що здійснює захист прав акціонерів товариства і контролює та регулює діяльність виконавчого органу, є наглядова рада акціонерного товариства. При цьому створення наглядової ради в акціонерних товариствах з кількістю акціонерів — власників простих акцій 10 осіб і більше є обов'язковим.

До компетенції наглядової ради належить вирішення питань, передбачених Законом України «Про акціонерні товариства», статутом, а також переданих на вирішення наглядової ради загальними зборами. До виключної компетенції наглядової ради входять: затвердження в межах своєї компетенції положень, якими регулюються питання, пов'язані з діяльністю товариства; підготовка порядку денного загальних зборів; прийняття рішення про дату їх проведення та включення пропозицій до порядку денного, крім скликання акціонерами позачергових загальних зборів; прийняття рішення про проведення чергових та позачергових загальних зборів на вимогу акціонерів або за пропозицією виконавчого органу; прийняття рішення про анулювання акцій чи продаж раніше викуплених товариством акцій; прийняття рішення про розміщення товариством інших цінних паперів, крім акцій; затвердження ринкової вартості майна; обрання та відкликання повноважень голови і членів виконавчого органу; затвердження умов цивільно-правових, трудових договорів, які укладатимуться з членами виконавчого органу; встановлення розміру їх винагороди; прийняття

рішення про відсторонення голови виконавчого органу від виконання його повноважень та обрання особи, яка тимчасово здійснюватиме повноваження голови виконавчого органу; обрання та припинення повноважень голови і членів інших органів товариства; обрання реєстраційної комісії; визначення дати складення переліку осіб, які мають право на одержання дивідендів, порядку та строків виплати дивідендів; визначення дати складення переліку акціонерів, які повинні бути повідомлені про проведення загальних зборів та мають право на участь у загальних зборах; прийняття рішення про вчинення значних правочинів та ін. Питання, що належать до виключної компетенції наглядової ради акціонерного товариства, не можуть вирішуватися іншими органами товариства, крім загальних зборів.

Поточною діяльністю сільськогосподарського акціонерного товариства управляє його виконавчий орган, який може бути колегіальним (правління, дирекція) або одноособовим (директор, генеральний директор). Виконавчий орган акціонерного товариства підзвітний загальним зборам і наглядовій раді, організовує виконання їх рішень. До компетенції виконавчого органу належить вирішення всіх питань, пов'язаних з керівництвом поточною діяльністю товариства, крім питань, що входять до виключної компетенції загальних зборів та наглядової ради.

Подібною до цього є система органів управління аграрних товариств з обмеженою відповідальністю. Зокрема, вищим органом товариства з обмеженою відповідальністю є загальні збори його учасників. Вони складаються з учасників товариства або призначених ними представників. Учасники мають кількість голосів, пропорційну розміру їх часток у статутному (складеному) капіталі.

До компетенції зборів учасників товариства з обмеженою відповідальністю належать: визначення основних напрямків діяльності товариства і затвердження його планів та звітів про їх виконання; внесення змін до статуту товариства, у тому числі зміна розміру його статутного капіталу; утворення і відкликання виконавчого та інших органів товариства; затвердження річних результатів діяльності товариства, включаючи його дочірні підприємства; затвердження звітів і висновків ревізійної комісії, порядку розподілу прибутку, строку та порядку виплати частки прибутку (дивідендів), визначення порядку покриття збитків; створення, реорганізація та ліквідація дочірніх підприємств, філій та представництв; затвердження їх статутів та поло-

жень; винесення рішень про притягнення до майнової відповідальності посадових осіб органів управління товариства; затвердження правил процедури та інших внутрішніх документів товариства; визначення організаційної структури товариства; визначення умов оплати праці посадових осіб товариства, його дочірніх підприємств, філій та представництв; затвердження договорів (угод), укладених на суму, що перевищує вказану в статуті товариства; прийняття рішення про припинення діяльності товариства; призначення ліквідаційної комісії; затвердження ліквідаційного балансу; встановлення розміру, форми і порядку внесення учасниками додаткових внесків; вирішення питання про придбання товариством частки учасника; виключення учасника з товариства; визначення форм контролю за діяльністю виконавчого органу, створення та визначення повноважень відповідних контрольних органів.

У сільськогосподарському товаристві з обмеженою відповідальністю створюється виконавчий орган: колегіальний (дирекція) або одноособовий (директор). Дирекцію очолює генеральний директор. Дирекція (директор) вирішує усі питання діяльності товариства, за винятком тих, що належать до виключної компетенції загальних зборів учасників. Загальні збори учасників товариства можуть винести рішення про передавання частини повноважень, що належать їм, до компетенції дирекції (директора). Дирекція (директор) підзвітна загальним зборам учасників і організує виконання їх рішень. Дирекція (директор) не має права приймати рішення, обов'язкові для учасників товариства.

Контроль за діяльністю дирекції (директора) сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю здійснює ревізійна комісія, що утворюється загальними зборами учасників товариства з їх числа, в кількості, передбаченій установчими документами, але не менше трьох осіб. Члени дирекції (директор) не можуть бути членами ревізійної комісії. Діяльність дирекції (директора) товариства перевіряється ревізійною комісією за дорученням зборів, з власної ініціативи або на вимогу учасників товариства. Ревізійна комісія має право вимагати від посадових осіб товариства подання їй усіх необхідних матеріалів, бухгалтерських чи інших документів та особистих пояснень. Ревізійна комісія має право ставити питання про скликання позачергових загальних зборів учасників, якщо виникла загроза істотним інтересам товариства або виявлено зловживання посадовими особами товариства.

Що стосується здійснення господарської діяльності сільсько-господарських товариств, то вона регулюється приписами господарського законодавства України відносно порядку та правил її провадження. Господарська діяльність аграрних господарських товариств провадиться у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність, зокрема, на виробництво сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізацію, надання послуг у сфері сільськогосподарського виробництва. Особливості провадження виробничо-господарської діяльності аграрних товариств у сфері сільського господарства розглянуто у наступних розділах цього підручника.

§ 3. Припинення діяльності сільськогосподарських товариств

Діяльність сільськогосподарських товариств припиняється шляхом їх реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. Підставами для ліквідації аграрних господарських товариств можуть бути: ініціатива власника (власників) чи уповноважених ним органів, рішення інших осіб-засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників; закінчення строку, на який вони створювалися, чи у разі досягнення мети, заради якої їх було створено; визнання їх в установленому порядку банкрутами; скасування їх державної рєстрації у випадках, передбачених законом.

Сільськогосподарські товариства ліквідуються ліквідаційною комісією, яка утворюється власником (власниками) їх майна чи його (їх) представниками (органами). Ліквідацію може бути також покладено на орган управління господарського товариства, що ліквідується.

Орган (особа), який прийняв рішення про ліквідацію аграрного господарського товариства, встановлює порядок та визначає строки проведення ліквідації, а також строк для заяви претензій кредиторами, який не може бути меншим ніж два місяці з дня оголошення про ліквідацію.

Ліквідаційна комісія або інший орган, який проводить ліквідацію господарського товариства, вміщує в друкованих органах відповідно до закону повідомлення про його ліквідацію та порядок і строки заяви

кредиторами претензій, а явних (відомих) кредиторів повідомляє персонально у письмовій формі. Одночасно ліквідаційна комісія вживає необхідних заходів щодо стягнення дебіторської заборгованості господарського товариства, яке ліквідується, та виявлення вимог кредиторів з письмовим повідомленням кожного з них про ліквідацію товариства.

Претензії кредиторів до господарського товариства, що ліквідується, задовольняються з майна цього суб'єкта. Черговість задоволення таких претензій визначено ст. 112 ЦК України, Законом України «Про акціонерні товариства», а у разі ліквідації товариства в процедурі банкрутства — Законом України від 14 травня 1992 р. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»¹.

Претензії, що не задоволені через відсутність майна, претензії, які не визнані ліквідаційною комісією, якщо їх заявники у місячний строк після одержання повідомлення про повне або часткове відхилення претензії не звернуться до суду з відповідним позовом, а також претензії, у задоволенні яких за рішенням суду кредиторів відмовлено, вважаються погашеними. Майно, що залишилося після задоволення претензій кредиторів, використовується за вказівкою власника. У разі недостатності майна акціонерного товариства, що ліквідується, для розподілу між усіма кредиторами (акціонерами) майно розподіляється між ними пропорційно сумах вимог (кількості належних їм акцій) кожного кредитора (акціонера).

Ліквідація господарського товариства вважається завершеною, а товариство — таким, що припинилося, з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації припинення товариства в результаті його ліквідації.

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 31. — Ст. 440.

Правове регулювання ведення громадянами особистого селянського господарства

§ 1. Поняття та юридичні ознаки особистого селянського господарства

Відповідно до ст.1 Закону України від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство»¹ особисте селянське господарство — це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних або родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, перероблення і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого сільського господарства, у тому числі й у сфері сільського (зеленого) туризму.

Особистому селянському господарству притаманні такі ознаки:

– це форма господарського виробництва аграрної продукції, що є основою господарської діяльності, пов'язаної з виробництвом, одержанням як додаткового прибутку (до заробітної плати працюючих, пенсій для пенсіонерів), так і основного прибутку громадянами, які не зайняті в суспільному виробництві;

– має трудовий характер, де використовується особиста праця громадян, що ведуть особисте селянське господарство, та праця членів їх сімей;

– це сукупність майна, яке належить громадянам на праві власності, спільної часткової або спільної сумісної власності;

– це аграрний товаровиробник, якого можна використовувати на коопераційних засадах для виробництва аграрної продукції рослинного і тваринного походження;

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 29. – Ст. 232.

– це джерело задоволення культурно-побутових потреб громадян у сфері сільського (зеленого) туризму.

Особистому селянському господарству як формі аграрного виробництва властиві економічні та соціальні функції. До економічних функцій цього господарства слід віднести: одержання за рахунок високої якості робіт більшої кількості продукції з одиниці площі або голови продуктивної худоби; більш оперативну реалізацію малими партіями свіжої продукції, що швидко псується; підвищення якості земельних ділянок; утилізацію виробничих і побутових відходів, які не можуть використовуватися у великому сільськогосподарському виробництві; можливість значного використання в інтересах суспільства трудових ресурсів, не зайнятих у суспільному виробництві; заощадження витрат на виробниче будівництво за рахунок використання дрібних господарських будівель; виробництво продукції, яку неможливо за існуючими технологіями виготовляти в умовах великого виробництва, та ін.

До соціальних функцій належать: формування господарського бережливого ставлення до земель, довілля; виховання любові до сільськогосподарської праці, трудове виховання та професійна орієнтація молоді, формування професійних якостей сучасного підприємця (ініціативність, самостійність, навички економічного і дбайливого ведення господарства).

Суб'єктами права на ведення особистого селянського господарства є фізичні особи, не пов'язані трудовими та членськими відносинами із сільськогосподарськими та іншими підприємствами, а також ті фізичні особи, які перебувають у таких відносинах. Особисте селянське господарство ведуть працівники сільського господарства, інші громадяни, які здійснюють господарсько-трудова діяльність в особистому господарстві у вільний від основної праці в суспільному виробництві час.

Члени особистих селянських господарств можуть належати до категорії зайнятого населення в тому разі, якщо робота в господарстві є для його членів основною і розрахунковий місячний дохід на кожного із них дорівнює розміру мінімальної заробітної плати або перевищує його. Кабінет Міністрів України встановлює порядок визначення розрахункового місячного доходу на одного члена особистого селянського господарства¹.

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2003 р. № 2031 «Про затвердження Порядку визначення розрахункового місячного доходу на одного члена особистого селянського господарства» [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 52, ч. 1. – Ст. 2803.

Громадяни, які ведуть особисте селянське господарство, діють самостійно і на свій ризик у межах чинного законодавства. Діяльність членів особистого селянського господарства по веденню такого господарства не належить до підприємницької діяльності.

Законом України «Про особисте селянське господарство» закріплено права та обов'язки членів особистого селянського господарства. Так, згідно зі ст. 7 цього Закону члени особистого селянського господарства мають право: самостійно господарювати на землі; укладати особисто або через уповноважену особу будь-які угоди, що не суперечать законодавству; реалізувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам; самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва; відкривати рахунки в установах банків та одержувати кредити в установленому законодавством порядку; бути членами кредитної спілки та користуватися її послугами; одержувати в установленому законом порядку трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії; надавати послуги з використанням майна особистого селянського господарства; використовувати в установленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі відповідно до закону; на відшкодування збитків у випадках передбачених законом; вільно розпоряджатися належним майном, виробленою сільськогосподарською продукцією та продуктами її перероблення; одержувати дорадчі послуги; брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для одержання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм; об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності, надання взаємодопомоги та захисту спільних інтересів; проводити в установленому законом порядку зовнішньоекономічну діяльність.

Обов'язками членів особистого селянського господарства є: додержання вимог земельного законодавства та законодавства про охорону довкілля; забезпечення використання земельної ділянки за цільовим призначенням; підвищення родючості ґрунтів та зберігання інших корисних властивостей землі; непорушення прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; додержання правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних серві-

тутів та охоронних зон; своєчасна оплата земельного податку або орендної плати; додержання діючих нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних та інших вимог відповідно до законодавства; надання сільським, селищним, міським радам необхідних даних щодо їх обліку.

Законом можуть бути встановлені також інші права та обов'язки членів особистого селянського господарства.

Згідно зі ст. 9 Закону «Про особисте селянське господарство» члени особистих селянських господарств підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та пенсійному забезпеченню. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування членів особистих селянських господарств здійснюється в порядку, встановленому чинним законодавством. Пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств та сплата ними збору до Пенсійного фонду України здійснюються відповідно до законодавства про пенсійне забезпечення та загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Особисті селянські господарства підлягають обліку. Облік здійснюють сільські, селищні, міські ради за місцем розташування земельної ділянки громадян, які ведуть особисте селянське господарство, в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади з питань статистики.

§ 2. Право на земельну ділянку особистого селянського господарства

Особисте селянське господарство є формою здійснення господарської діяльності, пов'язаної з виробництвом сільськогосподарської продукції на земельній ділянці.

Відповідно до ст. 5 Закону «Про особисте селянське господарство» для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2 га, передані фізичним особам у власність або оренду. Розмір земельної ділянки особистого селянського господарства може бути збільшено у разі одержання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її спадкування членами особистого селянського господарства. Земельні ділянки особистого селянського господарства можуть бути власністю однієї особи, спільною

сумісною власністю подружжя та спільною частковою власністю членів особистого селянського господарства.

Членам особистого селянського господарства земельні частки (паї) можуть виділятися в натурі (на місцевості) єдиним масивом у спільну часткову власність та спільну сумісну власність (подружжя).

У разі виходу з особистого селянського господарства кожен його член має право на виділення належної йому земельної ділянки в натурі (на місцевості).

Згідно з п.п. 1–2 ст. 35 ЗК України, суб'єктами права власності чи права користування земельними ділянками для ведення особистого селянського господарства можуть бути громадяни України, а також іноземні громадяни та особи без громадянства. При цьому громадяни України можуть одержати земельні ділянки для вказаного цільового призначення як на праві власності, так і на праві оренди. Водночас іноземні громадяни та особи без громадянства можуть мати земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства лише на умовах оренди, оскільки ЗК України забороняє цим особам набувати у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Слід зазначити, що у процесі набуття та реалізації прав на землю фізичними особами суб'єктом права на земельну ділянку особистого селянського господарства можуть бути лише фізичні особи, а не сім'я, двір чи група громадян¹. Земельна ділянка для ведення особистого селянського господарства на праві власності може належати громадянину України одноособово або декільком громадянам України (на праві спільної часткової або сумісної власності). Спільна часткова власність на земельну ділянку виникає у громадян України: при добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок; при придбанні у власність земельної ділянки двома чи більше особами за цивільно-правовими угодами; при прийнятті спадщини на земельну ділянку двома або більше особами; при виділенні членам селянського господарства земельних часток (паїв) на місцевості єдиним масивом; за рішенням суду. Спільна сумісна власність на земельну ділянку виникає у подружжя за умови, що земельну ділянку було набуто у період шлюбу.

Відповідно до закону членам особистого селянського господарства можуть виділятися земельні частки (паї) в натурі (на місцевості) єди-

¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [Текст] / за ред. канд. юрид. наук, доц. Носіка В. В. – К. : Кондор, 2004. – С. 39.

ним масивом у спільну часткову власність та спільну сумісну власність (подружжя).

Правові та організаційні засади виділення власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок у натурі (на місцевості) визначаються Законом України від 5 червня 2003 р. «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)¹.

Члени особистого селянського господарства при виході з господарства мають право одержати належну їм земельну ділянку в натурі (на місцевості). Земельна ділянка виділяється члену особистого селянського господарства згідно з нормами ЗК України.

При спадкуванні земельної ділянки, яка належала спадкодавцю на праві приватної власності, фізична особа-спадкоємець, яка не є громадянином України, має право одержати таку земельну ділянку на умовах договору оренди. Правове регулювання оренди земельних ділянок як громадянами України, так й іноземними громадянами, особами без громадянства здійснюється згідно з нормами Закону України від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі»².

Для ведення особистого селянського господарства надаються земельні ділянки у розмірах, визначених ЗК України та іншими законодавчими актами. При цьому розмір земельної ділянки залежить від того, передається така ділянка у власність або надається у користування на умовах оренди. У разі передання земельної ділянки у власність для ведення особистого селянського господарства розмір земельної ділянки не може перевищувати максимальні норми, закріплені у чинному ЗК України³.

Громадяни України, які реалізували своє право на безоплатну приватизацію земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства в розмірі менше 2 га, мають право на збільшення земельної ділянки в межах норм, установлених ст. 121 ЗК України для ведення особистого селянського господарства.

У чинному ЗК України не передбачено максимальні розміри земельних ділянок, що можуть бути надані в оренду для ведення особистого селянського господарства. Тому в разі надання земельної ді-

¹ Офіц. вісн. України. – 2003. – № 26. – Ст. 1252.

² Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 46–47. – Ст. 280.

³ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [Текст] / за ред. канд. юрид. наук, доц. В. В. Носіка. – С. 42.

лянки для ведення особистого селянського господарства в оренду розмір такої ділянки не обмежується максимальними розмірами, передбаченими для права власності, і визначається у договорі оренди земельної ділянки¹.

§ 3. Правовий режим майна особистого селянського господарства

Згідно зі статтею 6 Закону України «Про особисте селянське господарство» до майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, належать жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'ї, багаторічні насадження, вироблена сільськогосподарська продукція, продукти її перероблення та інше майно, набуте у власність членами господарства в установленому законодавством порядку.

У статті 6 даного Закону наведено приблизний перелік майна, яке може бути використане для ведення особистого селянського господарства: а) рухоме майно — це сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'ї, вироблена сільськогосподарська продукція та ін.; б) нерухоме майно — це жилі будинки, господарські будівлі, споруди, багаторічні насадження.

До нерухомого майна осіб, які ведуть особисте селянське господарство, як правило, входить житловий будинок — будівля капітального типу, споруджена з додержанням вимог, установлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання. Власник житлового будинку має право використовувати помешкання для власного проживання членів своєї сім'ї, інших осіб і не має права використовувати його для промислового виробництва.

Своєрідною основою майна особистого селянського господарства є садиба. Тому поняття «житловий будинок», закріплене ст. 6 Закону «Про особисте селянське господарство» слід відрізнити від поняття

¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [Текст] / за ред. канд. юрид. наук, доц. В. В. Носіка. – С. 43–44.

«садиба»¹. Відповідно до ст. 381 ЦК України садиба являє собою земельну ділянку разом із розташованими на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями. Специфіка правового статусу садиби полягає у тому, що в разі відчуження житлового будинку відчужується і вся садиба, якщо інше не встановлено договором або чинним законодавством².

Особливим видом майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, є сільськогосподарські та свійські тварини та птиця. Відповідно до ст. 180 ЦК України тварини є особливим об'єктом цивільних прав. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків, передбачених законом. Правила поводження з тваринами встановлюються законом³.

Закон «Про особисте селянське господарство» не містить вичерпного переліку майна, яке може використовуватись громадянами при веденні такого господарства. Згідно із положеннями ст. 325 ЦК України у власності особистого селянського господарства може бути будь-яке майно, за винятком окремих видів майна, які відповідно до чинного законодавства не можуть йому належати. Особисте селянське господарство може також мати будь-яке майно на праві користування, одержане внаслідок укладення договорів оренди, позички, прокату.

Майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства може бути: а) власністю однієї особи; б) спільною частковою власністю членів особистого селянського господарства; в) спільною сумісною власністю осіб, які ведуть особисте селянське господарство.

Згідно із положенням ст. 41 Конституції України ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

У статті 346 ЦК України закріплено, що право власності на майно для ведення особистого селянського господарства може припинитися у разі: відчуження власником свого майна; відмови власника від права власності; припинення права власності на майно, яке за законом не може належати даній особі; знищення майна; викупу земельної ділян-

¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [Текст] / за ред. канд. юрид. наук, доц. В. В. Носіка. – С. 45.

² Аграрне право України [Текст] / за ред. проф. О. О. Погрібного. – С. 308.

³ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [Текст] / за ред. канд. юрид. наук, доц. В. В. Носіка. – С. 45.

ки у зв'язку із суспільною необхідністю; викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; звернення стягнення на майно за зобов'язанням власника; реквізиції; конфіскації; смерті власника. Право власності може бути припинене і в інших випадках, установлених законодавством.

Право спільної часткової власності реалізується членами особистого селянського господарства як співвласниками за їх згодою. Співвласники можуть домовитися про порядок володіння та користування майном, що є їх спільною частковою власністю. Кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності. У разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами на її купівлю.

Співвласник має право на виділення в натурі частини із майна, що є у спільній частковій власності. У разі, коли виділення в натурі частки із спільного майна не допускається згідно із законодавством або є неможливим, співвласник, який бажає виділення, має право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його частки. Майно, що перебуває у спільній частковій власності, може бути поділене в натурі за домовленістю осіб, які ведуть особисте селянське господарство.

Згідно зі статтею 368 ЦК України спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності є спільною сумісною власністю. У спільній сумісній власності перебувають майно, набуте подружжям за час шлюбу, а також майно, набуте в результаті спільної праці, та спільні грошові кошти членів сім'ї, якщо інше не встановлено договором або законом.

Члени особистого селянського господарства як співвласники майна володіють і користуються ним спільно, якщо інше не встановлене домовленістю між ними. Розпорядження майном, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за згодою всіх співвласників. Співвласники мають право уповноважити одного з них на вчинення правочинів щодо розпорядження спільним майном.

Особи, які спільно ведуть особисте селянське господарство, мають право на виділення у натурі частки із майна, що є у спільній сумісній власності, а також на поділ майна, яке перебуває в їх спільній сумісній власності. У разі виділення частки їх майна, що є у спільній сумісній

власності, або поділу такого майна вважається, що частки кожного із співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними, якщо інше не встановлено домовленістю між ними, законом або рішенням суду.

Звернення стягнення на майно члена особистого селянського господарства допускається тільки на підставі рішення суду¹.

§ 4. Державна підтримка особистих селянських господарств

Відповідно до ст. 1 Закону України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років»² фізичні особи, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, переробленням власновиробленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією є сільськогосподарськими товаровиробниками. Отже, дія нормативно-правових актів, які передбачають заходи державної підтримки сільськогосподарських виробників, поширюється на особисті селянські господарства.

Державна підтримка, що гарантується особам, які ведуть особисте селянське господарство, характеризується такими ознаками:

- а) закріплюється у загальнодержавних і регіональних програмах;
- б) здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів;
- в) порядок надання визначається законом³.

Згідно зі статтею 10 Закону України «Про особисте селянське господарство» державна підтримка особистих селянських господарств здійснюється відповідно до загальнодержавних і регіональних програм за рахунок державного і місцевого бюджетів у порядку, встановленому законом.

Кабінет Міністрів України відповідно до загальнодержавних програм щорічно при підготуванні проекту Державного бюджету України передбачає необхідні кошти на підтримку особистих селянських господарств.

Органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень сприяють особистим селянським

¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [Текст] / за ред. канд. юрид. наук, доц. В. В. Носіка. – С. 52.

² Офіц. вісн. України. – 2001. – № 7. – Ст. 264.

³ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [Текст] / за ред. канд. юрид. наук, доц. В. В. Носіка. – С. 118.

господарствам: в організації в сільській місцевості кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для надання послуг із заготівлі, зберігання, перероблення та збуту сільськогосподарської продукції, спільного використання технічних і транспортних засобів та соціально-побутового обслуговування, забезпечення кормами і молодняком худоби та птиці; в організації діяльності з надання інженерно-технічних, ветеринарних, агрономічних, зоотехнічних та інших послуг, а також послуг із забезпечення сортовим насінням, садивним матеріалом, племінною та продуктивною худобою, гібридами та просами птиці, сільськогосподарською технікою та обладнанням; у виділенні земельних ділянок єдиним масивом; в одержанні кредитів для будівництва житла, господарських будівель і споруд, придбання сільськогосподарської техніки та обладнання; в організації у сільській місцевості фахової підготовки та перепідготовки членів особистого селянського господарства.

Важливим заходом державної підтримки громадян, що ведуть особисте селянське господарство, ст. 10 Закону визначає виділення земельних ділянок єдиним масивом. Сутність такої підтримки полягає у тому, що:

а) законодавством України закріплюється принцип безоплатної приватизації земельних ділянок, виділених на місцевості згідно з Сертифікатом на право на земельну частку (пай);

б) центральні органи державної влади у нормативно-правових актах встановлюють мінімальний розмір плати за виготовлення технічної документації щодо виділення земельної ділянки на місцевості і видання Державного акта на право приватної власності на землю;

в) окремим категоріям громадян у законодавчому порядку можуть встановлюватися пільги щодо повного чи часткового звільнення від витрат, пов'язаних з виділенням земельних ділянок у натурі (на місцевості)¹.

Правовим підґрунтям зазначеної норми є ЗК України, Закон України від 5 червня 2003 р. «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»² та ін.

¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [Текст] / за ред. канд. юрид. наук, доц. В. В. Носіка. – С. 136–137.

² Уряд. кур'єр. – 1999. – 8 груд.

§ 5. Припинення ведення особистого селянського господарства

Відповідно до ст.11 Закону України «Про особисте селянське господарство» ведення особистого селянського господарства припиняється у разі:

рішення членів особистого селянського господарства про припинення його діяльності;

якщо не залишилось жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення;

припинення прав на земельну ділянку згідно із ЗК України.

У разі припинення ведення особистого селянського господарства сільська, селищна, міська рада за місцем розташування земельної ділянки, наданої для цих цілей, вилучає його з обліку особистих селянських господарств.

Передусім діяльність особистих селянських господарств може припинитися на умові добровільності. У такому разі фізична особа індивідуально або члени господарства не мають бажання вести його на відведеній для цієї мети земельній ділянці. При добровільному припиненні особистого селянського господарства фізична особа або члени такого трудового об'єднання приймають рішення про те, що вони не займатимуться виробництвом, переробленням та реалізацією сільськогосподарської продукції; наданням послуг у сфері сільського (зеленого) туризму з використанням майна такого господарства.

У разі, якщо особисте селянське господарство веде одна фізична особа, діяльність такого господарства припиняється на підставі рішення цієї особи. Якщо особисте селянське господарство здійснює свою діяльність на основі членства фізичних осіб у такому господарстві, то рішення про припинення діяльності останнього приймають усі члени господарства. Якщо ж один з членів особистого селянського господарства не погоджується з припиненням діяльності селянського господарства і бажає самостійно продовжувати діяльність в такому господарстві, то при позитивному вирішенні питання щодо переоформлення земельної ділянки на таку особу всі інші фізичні особи припиняють членство в особистому селянському господарстві. Остаточне рішення про припинення ведення особистого селянського господарства приймає особа, яка одержала земельну ділянку для ведення такого господарства.

Підставою припинення ведення особистого селянського господарства є також такий юридичний факт, як смерть особи чи осіб, що займалися веденням особистого селянського господарства. У разі смерті особи ведення особистого селянського господарства припиняється за таких умов: а) якщо не залишилося жодного члена господарства, який бажає продовжувати вести таке господарство; б) якщо спадкоємці не виявляють бажання займатися веденням особистого селянського господарства.

Оскільки особисте селянське господарство виникає тоді, коли особа у встановленому чинним законодавством порядку набула у власність чи користування земельну ділянку сільськогосподарського призначення, то припинення прав на таку ділянку з необхідністю потребує вчинення юридичних дій, пов'язаних з припиненням такого господарства. Юридичні підстави припинення прав на земельну ділянку передбачено ст. 140 ЗК України. У статті 141 ЗК України закріплено підстави припинення права користування земельною ділянкою¹.

Спори, що виникають у зв'язку з припиненням особистого селянського господарства, вирішуються в судовому порядку.

¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [Текст] / за ред. канд. юрид. наук, доц. В. В. Носіка. – С. 155–156.

Правове регулювання виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників

§ 1. Поняття, сутність, принципи виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного господарювання та її правове регулювання. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств

Виробничо-господарська діяльність аграрних товаровиробників — це врегульовані нормами аграрного права суспільні відносини, спрямовані на самостійне та систематичне виробництво сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження (продуктів харчування, продовольства і сировини промислового призначення), її перероблення, збереження та реалізацію, а також виробництво інших матеріальних цінностей у підсобних виробництвах і промислах з метою одержання прибутку. Виробничо-господарська діяльність є базовим, комплексним інститутом аграрного права і спрямована на реалізацію спеціальної правосуб'єктності аграрних товаровиробників, — на розвиток основних (рослинництво, тваринництво), додаткових (садівництво, овочівництво, птахівництво, бджільництво) і допоміжних (перероблення сировини та продовольства, підсобні промисли, торгівля) галузей сільського господарства, тобто на здійснення цілей, передбачених статутами суб'єктів аграрного господарювання.

Законодавство України закріплює певні принципи виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників усіх форм власності та організаційних форм, серед яких — свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом (право самостійно визначати напрямки сільськогосподарського виробництва, його структуру і обсяг,

обирати спеціалізацію, укладати договори, розпоряджатися виробленою продукцією та одержаними доходами тощо). Зазначені правомочності відображено у законах України «Про сільськогосподарську кооперацію» (ст. 28), «Про фермерське господарство» (ст. 24), «Про господарські товариства» (ст. 1). Це також невтручання держави у безпосередню господарську діяльність аграрних товаровиробників (п. 4 ст. 23 ГК України), захист національного товаровиробника, державна підтримка аграрних виробників, забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів аграрного господарювання та ін.

Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських підприємств безпосередньо пов'язана з використанням земель сільськогосподарського призначення, а самі землі виступають як основний засіб виробництва. Тому при обранні напрямків та видів діяльності аграрні товаровиробники мають виходити не тільки з власних економічних можливостей, а й із місцевих умов — кліматичних, якості та родючості ґрунтів тощо, а також враховувати обмеження у здійсненні господарської діяльності, встановлені законом. До таких обмежень можна віднести: 1) ліцензування та патентування окремих видів господарської діяльності. Так, відповідно до Закону України від 1 червня 2000 р. «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»¹ ліцензуванню підлягають такі види сільськогосподарської діяльності, як культивування та використання рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей; оптова торгівля насінням; діяльність, пов'язана з промисловим виловом риби на промислових ділянках рибогосподарських водойм, крім внутрішніх водойм (ставків) господарств, господарська діяльність з виробництва, зберігання і реалізації племінних (генетичних) ресурсів, проведення генетичної експертизи походження та аномалій тварин. Патентування окремих видів діяльності регулюється Законом України від 23 березня 1996 р. «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності»²; 2) заборону на провадження окремих видів виробничо-господарської діяльності на певних територіях (в охоронних зонах — ст. 112 ЗК України, зонах санітарної охорони — ст. 113 ЗК України, санітарно-захисних зонах — ст. 114 ЗК України, на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи — ст. 12 Закону України від 27 лютого 1991 р. «Про

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.

² Там само. – 1996. – № 20. – Ст. 82.

правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»¹) чи встановлення спеціального режиму господарської діяльності та використання земель (у прикордонній смузі, навколо військових об'єктів — ст. 115 ЗК України); 3) суб'єктні обмеження (заборона здійснювати підприємницьку діяльність певним категоріям осіб, у тому числі і в аграрному секторі, наприклад, державним службовцям відповідно до Закону України від 28 січня 1993 р. «Про державну службу»² та ін.); 4) дозвіл на провадження окремих видів господарської діяльності лише державними сільськогосподарськими підприємствами.

Правову основу здійснення виробничо-господарської діяльності становить система нормативних актів: загальних, а саме: ГК України, ЗК України, закони України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» та ін.; спеціальних, що визначають правовий статус окремих видів суб'єктів аграрного господарювання (закони України «Про фермерське господарство», «Про сільськогосподарську кооперацію» та ін.) чи правила провадження певних видів сільськогосподарської діяльності (закони України «Про племінну справу у тваринництві»³, «Про насіння і садивний матеріал»⁴ тощо), а також внутрішньогосподарських локальних актів сільськогосподарських підприємств (зокрема, статутів).

Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських підприємств має чітко виражений зональний характер (наприклад, поліська зона спеціалізується на виробництві картоплі, льону, продукції м'ясного скотарства, степова — на виробництві зерна, ягід, винограду; у приміських зонах розвинуто виробництво овочів, молока для міського населення) і розвинуту галузеву спеціалізацію. Спеціалізація характерна саме для сільськогосподарських підприємств і є одним із вагомих чинників інтенсифікації сільського господарства, оскільки створення підприємства, яке спеціалізується на виробництві однорідної продукції, сприяє найбільш ефективному використанню землі, трудових ресурсів, основних та оборотних фондів, забезпечує підвищення продуктивності суспільної праці.

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 1991. — № 16. — Ст. 198.

² Там само. — 1993. — № 52. — Ст. 490.

³ Там само. — 1994. — № 2. — Ст. 7.

⁴ Там само. — 2003. — № 13. — Ст. 92.

Спеціалізацію сільськогосподарського підприємства виділяють за основною, провідною галуззю, на яку припадає найбільша (від 25 % і більше) питома вага в товарній продукції.

Під спеціалізацією в теорії аграрного права розуміють форму суспільного поділу праці, що виявляється у територіальному розміщенні та розчленуванні галузі на окремі види виробництва сільськогосподарської продукції і сировини¹.

Розрізняють три види спеціалізованих господарств: глибокоспеціалізовані господарства з однією галуззю, від якої одержують 60–70 % усіх надходжень, та з трьома-чотирма додатковими галузями; спеціалізовані господарства з двома основними галузями, кожна з яких забезпечує не менше 30 % денних надходжень, та трьома-чотирма додатковими; господарства комбінованої спеціалізації з трьома основними галузями, кожна з яких забезпечує не менш, як 20 % денних надходжень, та трьома-чотирма додатковими.

§ 2. Підсобні виробництва та промисли як допоміжні галузі аграрного виробництва. Основні засади їх створення та функціонування

Поряд із виробництвом сільськогосподарської продукції сільськогосподарські підприємства та об'єднання можуть займатися іншими видами діяльності, не забороненими законодавством, — переробляти сільськогосподарську сировину, плоди, ягоди, займатися художніми промислами, виробляти будівельні матеріали, меблі, тару, посуд та ін. Така діяльність здійснюється шляхом створення підсобних виробництв та промислів і належить до допоміжних галузей аграрного виробництва. Завданням підсобних виробництв та промислів є збільшення обсягів виробництва продукції і прибутковості господарства шляхом забезпечення найбільш повного та продуктивного використання сезонного надлишку робочої сили, місцевих матеріальних та сировинних ресурсів, наявних у господарстві, а також відходів промислового виробництва.

¹ Аграрне право України [Текст] : підручник / за ред. В. З. Янчука. – 2-е вид., переробл. та допов. – С. 342.

Діяльність підсобних виробництв та промислів ґрунтується на нормах ЗК, Лісового¹, Водного кодексів України², Кодексу про надра³, згідно з якими юридичні особи та громадяни мають право в порядку загального природокористування використовувати для власних потреб загальнопоширені природні копалини, лісові та водні об'єкти, Закону України від 21 червня 2001 р. «Про народні художні промисли»⁴ та ін. Діяльність підсобних виробництв відображується в статуті господарства, а також врегульована Примірним положенням про підсобні виробництва та промисли в колективних, державних сільськогосподарських підприємствах, міжгосподарських організаціях та інших агропромислових формуваннях, схваленим Всеукраїнською Радою КСП та затвердженим Міністерством сільського господарства та продовольства України у березні 1994 р., на підставі якого кожне підприємство розробляє і затверджує своє локальне положення. Згідно із цим Примірним положенням підсобні виробництва та промисли поділяються на: 1) внутрішньогосподарські та 2) міжгосподарські. Внутрішньогосподарські функціонують на правах структурного виробничого підрозділу, а міжгосподарські створюються сільськогосподарськими підприємствами і функціонують як самостійні суб'єкти з правами юридичної особи. Обидва види є власністю підприємства цілком чи пропорційно внесеної ним частки майна або коштів у його створення. Підсобні виробництва та промисли можуть створюватися на засадах кооперації із промисловими підприємствами, об'єднаннями та організаціями, а також створювати спільні підприємства з іноземними партнерами. Підсобні виробництва утворюються у сільськогосподарських недержавних підприємствах за рішенням загальних зборів, в державних підприємствах — за наказом директора, а в міжгосподарських — рішенням зборів уповноважених господарств-учасників.

Підсобні виробництва та промисли здійснюють свою діяльність згідно із самостійно розробленою та затвердженою підприємством структурою виробництва на підставі внутрішньогосподарських відносин. Підприємства, які створили підсобні виробництва та промисли, зобов'язані:

– закріпити за ними обладнання, транспорт, інвентар, будівлі та інше майно, а також земельні ділянки;

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 17. – Ст. 99.

² Там само. – 1995. – № 24. – Ст. 189.

³ Там само. – 1994. – № 36. – Ст. 341.

⁴ Там само. – 2001. – № 41. – Ст. 199.

- забезпечити нормативно-технічною документацією;
- вживати заходів щодо забезпечення їх матеріально-технічними ресурсами та сировиною для її подальшого перероблення;
- здійснювати заходи щодо додержання техніки безпеки, вимог виробничої санітарії.

Підсобне виробництво реалізує свою продукцію і надає послуги за цінами та тарифами, які встановлюються ним самостійно або на договірній основі. Роботи в них виконуються переважно особистою працею членів господарства, проте у разі відсутності потрібних фахівців (технологів, майстрів, інженерів та ін.) допускається прийняття громадян за трудовим договором. Підсобні виробництва самостійно визначають форми і системи оплати праці їх працівників з подальшим узгодженням та затвердженням загальними зборами підприємства, керівником державного підприємства або радою уповноважених господарств-учасників. Тривалість і розпорядок робочого дня, порядок надання вихідних, оплачуваних відпусток регулюються Правилами внутрішнього розпорядку господарства.

Загальне керівництво підсобними виробництвами та промислами, контроль за їх діяльністю здійснюються правлінням або керівником підприємства, що їх утворили. Безпосереднє керівництво здійснює керівник структурного підрозділу. Він несе відповідальність за організацію виробництва, використання матеріальних ресурсів, випуск та реалізацію продукції, а також за можливе погіршення екологічної обстановки внаслідок здійснення господарської діяльності.

Незважаючи на спільні завдання, мету і порядок створення підсобних виробництв та промислів, вони мають і певні відмінності. Так, підсобні виробництва характеризуються тим, що:

- мають підсобний характер стосовно основного аграрного виробництва;
- це форма поєднання аграрного виробництва і промислового перероблення продукції;
- якщо вони займаються переробленням рослинної сировини, то їх діяльність має сезонний характер.

Виробнича ж діяльність промислів заснована на переробленні несільськогосподарської сировини, використанні природних ресурсів і відходів промисловості (виготовлення будматеріалів із місцевої сировини, столярних виробів, меблів, інших побутових виробів), а отже:

- це форма організації промислового виробництва, яке зазвичай не пов'язане із аграрним виробництвом;
- функціонують на постійній основі (не сезонні);
- використовують індустріально-промислове обладнання, верстати, різні інструменти тощо.

Для збереження підприємством статусу сільськогосподарського діяльність підсобних виробництв та промислів мусить мати допоміжний характер, а тому відповідати таким вимогам:

- діяльність цих структурних підрозділів повинна бути економічно доцільною і вигідною, але доходи, одержані від підсобних виробництв та промислів, мають бути значно нижчими за доходи від основних та додаткових галузей (до 25 % валового доходу підприємства). Така вимога ґрунтується на положеннях ч. 5 ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та п. 1 ст. 1 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»¹, згідно із якими сільськогосподарськими товаровиробниками вважаються фізичні та юридичні особи незалежно від форми власності і господарювання, в яких валовий дохід, одержаний від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її перероблення за попередній звітний рік, перевищує 75 відсотків загальної суми валового доходу;

- їх діяльність має сприяти розвитку основних і додаткових галузей або здійснюватися не на шкоду їм;

- їх виробнича спрямованість не повинна виходити за межі основного аграрного виробництва, як основної діяльності сільськогосподарських підприємств, домінувати має саме аграрне виробництво;

- виробнича діяльність повинна здійснюватися, як правило, із застосуванням праці працівників та членів трудового колективу.

Для здійснення окремих видів діяльності підсобними виробництвами підприємство мусить одержати ліцензію (виробництво алкогольних напоїв, збирання лікарських рослин та ін.).

Підсобні виробництва ліквідуються за рішенням загальних зборів, наказом директора або рішенням зборів уповноважених господарств-учасників.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 5–6. – Ст. 39.

§ 3. Планування виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного господарювання

Під плануванням виробничо-господарської діяльності слід розуміти специфічну форму суспільної діяльності, що є однією із пріоритетних функцій управління, сутність якої полягає у визначенні цілей розвитку сільськогосподарського підприємства, методів, способів та засобів їх досягнення, розробленні програми, плану дій різного ступеня деталізації найближчим часом та на перспективу. Процес планування дає змогу побачити весь комплекс майбутніх операцій виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, передбачити її результати, а отже, створити належні умови для ефективного ведення аграрного виробництва шляхом оптимального забезпечення необхідними матеріально-технічними засобами, а також забезпечення реалізації виробленої підприємством товарної аграрної продукції рослинного і тваринного походження.

Планування виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного господарювання здійснюється на двох рівнях: макrorівні (індикативне планування державою розвитку сільського господарства шляхом розроблення і прийняття відповідних програм соціального та економічного розвитку) та мікрорівні (планування виробничо-господарської діяльності самими суб'єктами аграрного господарювання на внутрішньогосподарському рівні). Внутрішньогосподарське планування є економічно доцільним і об'єктивно необхідним у сучасних умовах.

Згідно із законодавством України (ст. 44 ГК України) суб'єкти господарювання самостійно планують свою діяльність і визначають перспективи розвитку, виходячи із попиту на вироблену продукцію. Основу для планування діяльності сільськогосподарських підприємств становлять державні контракти, які підприємство самостійно приймає до виконання, і договори, укладені із споживачами продукції, робіт, послуг, постачальниками матеріально-технічних ресурсів та іншими контрагентами.

Роботу щодо планування виробничо-господарської діяльності здійснює адміністрація підприємства (виконавчий орган) за участю

фахівців і керівників структурних підрозділів. Розроблені плани затверджує вищий орган управління сільськогосподарського підприємства.

Залежно від строку дії виділяють три види планування виробничо-господарської діяльності: перспективне (стратегічне), поточне та оперативне.

Ефективність виробничо-господарської діяльності залежить від реалізації перспективних планів сільськогосподарських підприємств. Перспективний (стратегічний) план містить спеціалізацію сільськогосподарського підприємства, визначає найоптимальніше поєднання галузей і основні напрямки їх розвитку; структуру підприємства, організацію його земельної території; перспективи виробничого і соціального розвитку та інші важливі аспекти виробничо-господарської діяльності. Строк його дії є індивідуальним, але має перевищувати один рік. Перспективний (стратегічний) план є основою для складання виробничо-господарських планів на більш короткі проміжки часу.

Поточне планування має забезпечувати розвиток підприємства протягом одного календарного року, тому таке планування називають ще річним. У поточних (річних) планах розвиваються і деталізуються положення перспективних планів, корегуються окремі показники. Він містить детальну програму розвитку на рік усіх галузей господарства, розрахунок собівартості виробленої сільськогосподарської продукції, визначає виробничі витрати і джерела їх погашення, передбачає дохід підприємства та його розподіл тощо.

Оперативні плани характеризуються тим, що у них конкретизуються положення річних планів підприємства і його виробничих підрозділів безпосередньо за окремими видами робіт, особливостями господарського року, забезпеченістю підприємства на поточний період технікою, трудовими ресурсами, насінням, садивним матеріалом, кормами, паливно-мастильними матеріалами та іншими ресурсами, і строк їх дії становить менше одного року. Вони необхідні для забезпечення узгодженості дій всіх підрозділів під час проведення сільськогосподарських робіт. До оперативних планів можна віднести квартальні, місячні, декадні плани, плани проведення окремих сільськогосподарських робіт (посівна, жнива тощо), робочі плани, плани-наряди.

У робочих планах відображуються конкретна розстановка кадрів і техніки під час виконання відповідних робіт, черговість проведення

робіт та строки їх виконання, визначаються особи, відповідальні за їх виконання. Їх основне завдання — забезпечення своєчасного проведення сільськогосподарських робіт.

Своєрідною формою оперативного планування є плани-наряди — це завершальний етап внутрішньогосподарського планування. Такі плани діють, як правило, протягом п'яти-десяти днів. До членів і працівників господарства вони доводяться в усній формі. На їх основі керівник структурного підрозділу організовує розстановку кадрів і техніки, дає конкретні доручення працівникам.

Усі зазначені типи планів — перспективний (стратегічний), поточний (річний) та оперативний — становлять загальну систему, яка називається генеральним планом, або бізнес-планом функціонування сільськогосподарського підприємства. Бізнес-план — це найважливіший комплексний документ, який регламентує виробничо-господарську і комерційну діяльність підприємства, розробляється на рік і перспективу, характеризується гнучкістю та оперативністю. Метою розроблення бізнес-плану є планування господарської діяльності сільськогосподарського підприємства на наступні періоди згідно з потребами ринку і можливостями одержання необхідних ресурсів (фінансових, матеріальних, трудових та ін.). Законодавством України визначено випадки, коли розроблення і прийняття бізнес-плану є обов'язковими для сільськогосподарського підприємства. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 16 червня 1998 р. «Про особливості проведення санації підприємств АПК»¹ закріплено обов'язковість прийняття бізнес-плану в разі санації сільськогосподарського підприємства. У Додатку 1 до цієї постанови розроблено приблизну структуру такого бізнес-плану: 1) мета розроблення бізнес-плану; 2) вид діяльності підприємства; 3) ринки збуту, маркетинг; 4) план виробництва; 5) організаційний план; 6) фінансовий план; 7) очікуваний результат від фінансової підтримки. Цей перелік неповний. Доцільним є внесення до бізнес-плану сільськогосподарських підприємств таких розділів, як дослідження ринку (вивчення конкурентів та їх продукції); вплив на природне середовище (визначення заходів щодо охорони землі та інших природних ресурсів у процесі аграрного виробництва); програма зменшення ризику та страхування; програма інвестування тощо.

¹ Офіц. вісн. України. – 2001. – № 7. – Ст. 264.

Правове регулювання відносин з організації, дисципліни, оплати та охорони праці у сільськогосподарських підприємствах

§ 1. Поняття, особливості, принципи організації праці в АПК. Правове становище виробничо-господарських підрозділів як форми організації праці на підприємствах АПК

Організація праці в сільському господарстві — це впорядкування, приведення у відповідну систему трудової діяльності людей.

Особи, що працюють у сільському господарстві, організують свою роботу на основі вільного використання своїх здібностей та майна, що дозволяє кожному вільно обирати економічну та правову форму своєї праці. Це означає, що кожен працюючий на селі має право працювати індивідуально, на родинних засадах, колективно, шляхом кооперації майна та праці.

Існують такі принципи організації праці на селі:

- урахування сільськогосподарських умов і особливостей виробництва та праці;
- урахування форм господарювання та підприємництва в галузях АПК;
- свобода кожного громадянина на обрання та зміну професійної діяльності;
- створення безпечних умов для здоров'я працюючих на селі;
- нормування часу роботи та відпочинку;
- участь працюючих в управлінні справами підприємства.

Цілеспрямоване управління виробничою діяльністю трудових колективів сільськогосподарських підприємств досягається шляхом впровадження і закріплення наукових форм організації праці, тобто раціональних форм поєднання трудових ресурсів із засобами виробництва, які забезпечують ефективність виробничого процесу при постійному поліпшенні умов праці селян.

За роки існування України як самостійної, незалежної держави прийнято значну кількість нормативних актів, спрямованих на поліпшення регулювання праці в сільському господарстві. Це закони України «Про фермерське господарство», «Про господарські товариства», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про охорону праці». Цими та іншими нормативно-правовими актами передбачено організаційно-правові форми сільськогосподарських виробників, їх структурний склад та форми організації виробництва.

Можливими формами організації виробництва у сільськогосподарських підприємствах є ділянки, цехи, ферми, бригади, ланки, відділення та інші виробничі підрозділи. Структура господарства встановлюється залежно від його розмірів, виробничого напрямку, внутрішньогосподарської спеціалізації, розміщення виробництва. Кожне сільськогосподарське підприємство самостійно визначає форми оплати праці його членів та інших працівників. Трудові відносини членів підприємства та найманих працівників регулюються законами України «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про фермерське господарство», статутами підприємств, правилами внутрішнього розпорядку, законодавством про працю. Статuti та правила внутрішнього розпорядку відіграють важливу роль в організації праці і координації дій внутрішньогосподарських підрозділів (ланок, бригад, ділянок), а також підрозділів, належних товаровиробникам у галузі тваринництва.

Структурні виробничі підрозділи сільськогосподарського кооперативу створюються правлінням підприємства і затверджуються загальними зборами з відображенням про це у статуті.

Найстарішою формою організації праці є бригади. Спочатку вони створювалися за територіальною ознакою — бригада-двір. Проте самі бригади за спеціалізацією були різноплановими: спеціалізовані механізовані тваринницькі, рослинницькі бригади. Пізніше з'явилися будівельні бригади, комунальні, дорожні бригади тощо. У сільськогосподарських підприємствах відповідно до їх спеціалізації створюються ланки, бригади, дільниці, цехи, ферми, загони та ін.

Державним сільськогосподарським підприємствам притаманні такі структурні виробничі підрозділи, як постійні виробничі бригади, ланки, механізовані загони для виконання спеціалізованих робіт тощо.

У великих сільськогосподарських підприємствах можуть створюватися галузеві і багатогалузеві, а також комплексні бригади.

Найбільшим структурним підрозділом є ділянка. Вона може складатися залежно від спеціалізації товаровиробника з різних формувань, наприклад, ферм, бригад. Ланка — це внутрішнє (внутрішньоструктурне) стійке формування. Останнім часом у зв'язку з розвитком підсобних підприємств та промислів почали з'являтися такі виробничі підрозділи, як цехи та відділення.

Керівництво внутрішньогосподарськими структурними підрозділами здійснюють ланкові, бригадири, завідувачі відділеннями, цехами, фермами, ділянками.

Згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку сільськогосподарського підприємства керівник виробничого підрозділу встановлює особисто або через фахівців (ланкових, бригадирів, завфермами) завдання членам сільськогосподарського підприємства на виконання робіт з урахуванням їх виробничої кваліфікації, віку, стану здоров'я; знайомить їх з нормативами виробітку, розцінками за обсяг виконаних робіт; забезпечує працівників необхідними для роботи засобами виробництва, а у разі потреби і транспортом для поїздки на роботу; закріплює за ланками та окремими працівниками техніку, робочу худобу тощо; найбільш раціонально організовує працю робітників, створює безпечні умови праці, здійснює контроль за якістю та строками робіт, облік праці і заробітку кожного члена підприємства, забезпечує додержання трудової дисципліни; вживає заходів щодо ефективного використання і збереження державного майна та майна підприємства; організовує ремонт будинків, споруд, транспортних засобів та інвентарю.

Так, ланковий організовує роботу ланки і бере участь у ній разом з усіма працівниками, допомагає керівникові підрозділу в підрахунок заробітків членів ланки, здійснює контроль за якістю робіт, несе відповідальність за виконання виробничого завдання та розпоряджень керівника виробничого підрозділу і фахівців. Бригадир організовує роботу бригади, веде облік виконаної роботи її членами (ланками), здійснює контроль за якістю робіт, передає дані в підрахунок заробіт-

ків, несе відповідальність за виконання виробничого завдання перед керівництвом підприємства тощо.

При здійсненні виробничої і господарської діяльності підрозділів втілюються методи організації і стимулювання праці, які забезпечують в умовах ринкових відносин залежність розмірів заробітної плати працівників від остаточних результатів сільськогосподарського року.

Професійний склад сільськогосподарського підприємства неоднорідний. Розрізняють керівників, фахівців сільського господарства, осіб управлінського та обслуговуючого персоналу і кадри масових професій. Очолювати бригади, ділянки, ферми в кооперативних та інших підприємствах повинні кваліфіковані фахівці і керівники цих колективів.

Державне сільськогосподарське підприємство очолює директор. Він призначається на посаду і звільняється з посади вищим органом управління, з ним укладається контракт. Заступник директора, головний бухгалтер і головні фахівці сільськогосподарського підприємства призначаються на посади і звільняються з посад за поданням директора вищим органом.

Керівники сільськогосподарських підприємств кооперативного типу поділяються на виборних і призначуваних. Так, загальні збори членів підприємства обирають таємним або відкритим голосуванням зі свого складу на певний строк голову підприємства. Голова підприємства здійснює повсякденне керівництво його діяльністю, забезпечує своєчасне проведення загальних зборів, засідань правління та виконання їх рішень, несе відповідальність перед членами підприємства за результати роботи господарства, представляє його без довіреності перед державними органами, підприємствами, організаціями та установами, укладає договори тощо. Розпорядження голови підприємства в усній або письмовій формі в межах його компетенції є обов'язковими для всіх членів підприємства та працівників, які працюють за трудовим договором.

Правління підприємства обирає зі свого складу заступників голови підприємства, вносить пропозиції на загальних зборах членів підприємства про їх затвердження, призначення головного бухгалтера, інших головних фахівців підприємства та звільнення їх з посади. Заступники голови підприємства та головні спеціалісти несуть відповідальність за стан керованої ними ділянки роботи.

Збори бригади (підрозділу) обирають раду бригади (підрозділу), головою якої є керівник підрозділу, з подальшим її затвердженням

правлінням підприємства. Усі інші посадові особи призначаються і звільняються з роботи рішенням правління підприємства. Рішення правління про призначення та звільнення з роботи головних (старших) спеціалістів і головного бухгалтера затверджуються загальними зборами членів підприємства.

Від інших груп керівників відрізняються фахівці сільського господарства. Їх правове становище регламентується Положенням про спеціаліста сільського господарства¹. Його дія поширюється на агрономів, інженерів усіх спеціальностей, зоотехніків, ветеринарних лікарів, економістів, бухгалтерів, які мають вищу або середню спеціальну освіту і працюють безпосередньо в кооперативах та інших сільсько-господарських підприємствах. Для здійснення контролю за господарською і фінансовою діяльністю правління та посадових осіб підприємства найвищим органом управління відкритим чи таємним голосуванням (як правило, строком на три роки) обирається ревізійна комісія. Підсумки перевірок та інших контрольних дій ревізійна комісія оформлює спеціальним актом, знайомить із ним правління та осіб, діяльність яких перевірялася, доповідає загальним зборам, які приймають рішення про затвердження акта.

§ 2. Правова регламентація внутрішнього розпорядку в сільськогосподарських кооперативах, господарських товариствах, державних підприємствах, фермерських господарствах та інших підприємствах АПК

Нормуванням робочого часу визначаються межі періодів, коли працівники повинні бути на підприємстві і виконувати свої трудові обов'язки.

Тривалість і розпорядок робочого дня в підприємстві, порядок надання вихідних днів, щорічних оплачуваних відпусток, а також мінімум трудової участі працездатних членів, порядок проходження випробувального строку регламентуються правилами внутрішнього

¹ Економіка сільського господарства. – 1978. – № 4. – С. 85–87.

розпорядку підприємства, які здебільшого розробляються на підставі примірних правил внутрішнього розпорядку.

У напружені періоди сільськогосподарських робіт у разі виробничої необхідності правління підприємства може змінювати час початку і закінчення роботи проти вказаного в розпорядку дня, керівники підприємства можуть призначати працівників на роботу в нічний час. Для працівників підприємств, зайнятих у тваринництві та на інших роботах, пов'язаних з безперервним циклом виробництва, а також для механізаторів у напружені періоди сільськогосподарських робіт вводиться двозмінна або тризмінна робота.

У виробничих підрозділах зі змінною організацією праці правлінням підприємства розробляється і затверджується графік роботи з урахуванням прийнятої технології виробництва. Перехід працівника з однієї зміни в другу відбувається, як правило, через кожний тиждень. Основою для тимчасового звільнення від роботи є листок непрацездатності, довідка по догляду за хворим, а також дозвіл правління або керівника виробничого підрозділу у зв'язку з виконанням державних або громадських обов'язків, передбачених законодавством, та за іншими поважними причинами.

Тривалість робочого часу працівників державних сільськогосподарських підприємств регулюється КЗпП України. Його норми визначають скорочену тривалість робочого часу, тривалість щоденної роботи, роботи напередодні святкових, неробочих і вихідних днів, роботу в нічний час, початок і закінчення роботи, поділ робочого дня на частини (статті 50–65 КЗпП). Ці норми мають конституційний характер. Так, ст. 45 Конституції України проголошує: «Кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченій тривалості роботи в нічний час». У сільському господарстві виконання цих конституційних вимог має свої особливості. Голові підприємства, його заступникам, головним (старшим) спеціалістам, а також членам підприємства, які працюють у тваринництві та інших галузях господарства з безперервним процесом виробництва, вихідні дні надаються за графіком, затвердженим правлінням. Членам підприємства, що працюють у суспільному виробництві, надається оплачувана відпустка. Її тривалість визначають загальні збори підприємства.

Трудове законодавство України визначає час відпочинку працівників, зайнятих на роботах у державних сільськогосподарських підприємствах, зокрема, перерву робочого дня для відпочинку і харчування, вихідні, святкові і неробочі дні, а також щорічні відпустки (статті 66–84 КЗпП).

§ 3. Дисципліна праці в сільськогосподарських підприємствах. Види дисциплінарних стягнень, підстави та порядок їх застосування

Трудова дисципліна об'єднує робітників, службовців, членів сільськогосподарських кооперативів у трудові колективи. Високий рівень трудової дисципліни складається там, де кожний працівник належним чином виконує свої професійні обов'язки. Основні трудові права і обов'язки робітників і службовців регламентує КЗпП України. Обов'язки робітників державних сільськогосподарських підприємств конкретизовано в галузевих правилах внутрішнього розпорядку. На їх основі трудові колективи державних сільськогосподарських підприємств затверджують за узгодженням із профспілковим комітетом правила внутрішнього трудового розпорядку господарства (ст. 142 КЗпП).

Трудові обов'язки працівників сільськогосподарських підприємств кооперативного типу закріплюються в статутах цих підприємств та правилах внутрішнього трудового розпорядку. Згідно зі статутом і правилами внутрішнього розпорядку підприємства за досягнення високих результатів у виробництві, розроблення та втілення пропозицій щодо його вдосконалення, економію громадських коштів, багатолітню бездоганну працю в сільському господарстві та інші заслуги загальні збори підприємства (збори уповноважених) або правління за узгодженням з профспілковим комітетом визначають такі заходи заохочення: оголошення подяки, видання премії, нагородження цінним подарунком, нагородження почесною грамотою. Загальні збори підприємства (збори уповноважених) можуть встановити інші заходи морального та матеріального заохочення. Пропозиції щодо заохочення обговорюються на зборах або на раді виробничого підрозділу і вносяться на розгляд правління підприємства. За порушення статуту підприємства, правил внутрішнього трудового розпорядку, невиконання рішень загальних

зборів (зборів уповноважених), правління підприємства, розпоряджень посадових осіб, порушення виробничої і трудової дисципліни, запізнення або невихід на роботу, самостійне її залишення, появлення на роботі у нетверезому стані тощо, а також невиконання без поважних причин обов'язкового мінімуму трудової участі в суспільному виробництві, недбале ставлення до майна підприємства, самовільне використання техніки, робочої худоби та іншого майна підприємства в особистих цілях, невиконання встановлених норм і правил техніки безпеки та за інші порушення на винних можуть бути накладено загальними зборами (зборами уповноважених) або правлінням підприємства такі стягнення, як догана, звільнення з посади (роботи) з обов'язковим наданням іншої роботи, попередження про звільнення з роботи чи виключення із членів підприємства. Виключення із членів підприємства, яке створюється на принципах членства, як крайній захід стягнення застосовується загальними зборами підприємства до осіб, що систематично порушують статут або правила внутрішнього трудового розпорядку. До працівників державних сільськогосподарських підприємств або тих, які працюють за контрактом чи трудовим договором у зазначених підприємствах і припустилися аналогічних порушень, застосовуються такі заходи, згідно з КЗпП, як розірвання трудового договору чи контракту.

Існує такий порядок застосування дисциплінарних стягнень: збори або рада виробничого підрозділу розглядають відповідні документи і обговорюють порушення, припущені окремими членами колективу, і залежно від ступеня порушення вносять свої пропозиції до правління підприємства про притягнення винних до відповідальності. Правління підприємства після розгляду цього порушення може винести одне з дисциплінарних стягнень, передбачених статутом. Дисциплінарні стягнення на голову підприємства, членів правління, голову і членів ревізійної комісії можуть бути накладено тільки за рішенням загальних зборів членів підприємства. За кожне порушення може накладатися тільки одне дисциплінарне стягнення і в строк не пізніше місяця від дня виявлення проступку і не пізніше шести місяців від дня його вчинення. Застосування заходів дисциплінарного стягнення не звільняє від притягнення винних до матеріальної відповідальності за недбайливе ставлення до майна підприємства, умисне заподіяння шкоди та в інших випадках, передбачених законодавством, а також тоді, коли протиправна поведінка члена підприємства викликала загибель, нестачу, пошкодження або втрату майна підприємства.

§ 4. Поняття, зміст та принципи охорони праці в АПК

Стаття 43 Конституції України проголошує право кожного громадянина нашої держави на належні, безпечні і здорові умови праці. Ці права закріплюються і Законом України «Про охорону праці».

Охорона праці — це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження здоров'я людини в процесі праці.

При укладанні громадянами трудового договору чи контракту з підприємствами або оформленні членства громадянин має бути поінформований роботодавцем під розписку про умови праці на підприємстві, наявність на робочому місці, де він працюватиме, небезпечних і шкідливих виробничих чинників, яких не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, а також його права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору.

Умови трудового договору не можуть містити положень, які не відповідають законодавчим та іншим нормативним актам про охорону праці. Умови праці та безпеки на робочому місці, безпека технологічних процесів, роботи машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівниками, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці. Працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я і навколишнього середовища. Факт наявності такої ситуації підтверджується фахівцями з охорони праці підприємства за участю представника профспілки і уповноваженого трудового колективу, а в разі виникнення конфлікту — відповідальним органом державного нагляду за охороною праці за участю представника профспілки. За період простою з цих причин, а не з вини працівника за ним зберігається середній заробіток. На час зупинення підприємства, цеху, дільниці, окремого виробництва або устаткування органом державного нагляду або службою охорони праці за працівником зберігається його місце роботи. Працівник має право розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець не додержується законодавства про охорону праці чи не виконує умов

трудового договору з цих питань. У цьому разі працівнику виплачується вихідна допомога в розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного заробітку. Усі працівники підлягають обов'язковому соціальному страхуванню від нещасних випадків і професійних захворювань. Страхування здійснюється в порядку і на умовах, визначених законодавством і колективним договором (угодою і трудовим договором).

Працівники, зайняті на роботах із важкими та шкідливими умовами праці, безоплатно забезпечуються лікувально-профілактичним харчуванням (молоком або рівноцінними харчовими продуктами), мають право на оплачувані перерви санітарно-оздоровчого призначення, скорочення робочого часу, додаткову оплачувану відпустку, оплату праці в підвищеному розмірі та інші пільги і компенсації, що надаються в передбаченому законодавством порядку.

На роботах зі шкідливими та небезпечними умовами праці, а також на роботах, пов'язаних із забрудненням або несприятливими температурними умовами, працівникам видаються безоплатно за встановленими нормами спеціальний одяг, взуття та інші засоби індивідуальної захисту, а також змиваючі та знешкоджуючі засоби.

Відповідно до законодавства роботодавець зобов'язаний відшкодувати шкоду працівнику, заподіяну йому каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням трудових обов'язків, у повному обсязі втрачений заробіток, сплатити потерпілому (членам сім'ї та утриманцям потерпілого) одноразову допомогу, а також відшкодувати моральну шкоду. Відшкодування моральної шкоди проводиться в тому разі, коли небезпечні і шкідливі умови праці призвели до моральних втрат потерпілого, його фізичних і моральних страждань, порушення його нормальних життєвих зв'язків, а також до інших негативних наслідків, які вимагають від нього додаткових зусиль щодо організації життя.

Роботодавець створює на підприємстві службу охорони праці, яка підпорядковується безпосередньо керівнику підприємства і прирівнюється до основних виробничо-технічних служб. За порушення нормативних актів про охорону праці, невиконання розпоряджень посадових осіб органів державного нагляду з питань безпеки, охорони праці винні можуть притягатися до сплати штрафу. Штрафи накладаються керівниками Державного комітету України по нагляду за охороною праці та їх місцевих органів.

Державними міжгалузевими та галузевими нормативними актами про охорону праці є правила, стандарти, положення, інструкції та інші документи, обов'язкові до виконання.

Державне управління охороною праці в Україні здійснюють: Державний комітет України з нагляду за охороною праці; Міністерство аграрної політики України та інші центральні органи державної виконавчої влади; місцеві державні адміністрації; місцеві ради. Державний нагляд за додержанням законодавчих та інших нормативних актів з охорони праці здійснюють: Державний комітет України з нагляду за охороною праці; Державний комітет України з ядерної та радіаційної безпеки; органи державного пожежного нагляду; органи та заклади санітарно-епідеміологічної служби Міністерства охорони здоров'я України.

Органи державного нагляду за охороною праці не залежать від будь-яких господарських органів, громадських об'єднань, політичних формувань, місцевих державних адміністрацій та місцевих рад і діють відповідно до положень, що затверджуються Кабінетом Міністрів України. Органи державного нагляду за охороною праці встановлюють порядок опрацювання і затвердження положень, інструкцій та інших актів про охорону праці, що діють на підприємствах, розробляють типові документи з цих питань.

Посадові особи органів державного нагляду за охороною праці несуть відповідальність за виконання покладених на них обов'язків згідно з чинним законодавством.

Громадський контроль за додержанням законодавства про охорону праці здійснюють: трудові колективи через обраних ними уповноважених; професійні спілки — в особі своїх виборних органів та представників. Уповноважені трудових колективів з питань охорони праці мають право безперешкодно перевіряти на підприємствах виконання вимог щодо охорони праці і вносити обов'язкові до розгляду пропозиції про усунення виявлених порушень. Для виконання цих обов'язків роботодавця за свій рахунок організовує навчання і звільняє в разі необхідності уповноваженого з питань охорони праці від основної роботи на передбачений колективним договором строк із збереженням за ним середнього заробітку.

Професійні спілки здійснюють контроль за додержанням законодавчих та інших нормативних актів про охорону праці, створенням безпечних і нешкідливих умов праці, належного виробничого побуту

працівників і забезпеченням засобами колективного та індивідуального захисту. Вони мають право безперешкодно перевіряти стан умов і безпеки праці на виробництві, виконання відповідних програм і зобов'язань колективних договорів (угод), вносити роботодавцям, державним органам управління подання з питань охорони праці та одержувати від них аргументовану відповідь.

За порушення законодавчих та інших нормативних актів про охорону праці, створення перешкод для діяльності посадових осіб органів державного нагляду і представників професійних спілок винні працівники притягаються до дисциплінарної, адміністративної, матеріальної, кримінальної відповідальності згідно з законодавством.

Відповідно до Положення про службу охорони праці в системі Міністерства аграрної політики України, затвердженим Державним комітетом України з нагляду за охороною праці 9 березня 1994 р.¹, роботодавцем або уповноваженим ним органом на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форм власності та видів їх діяльності для організації виконання правових, організаційно-технічних, санітарно-профілактичних, соціально-економічних, лікувально-профілактичних заходів, спрямованих на запобігання нещасним випадкам, професійним захворюванням і аваріям у процесі праці, створюється служба охорони праці. Залежно від кількості працюючих вона може функціонувати як самостійний структурний підрозділ або у вигляді групи фахівців чи одного фахівця, в тому числі за сумісництвом. В управлінні агропромислового розвитку районної держадміністрації ця служба підпорядковується безпосередньо начальнику районного управління. Наказом Державного комітету України з нагляду за охороною праці від 3 вересня 1993 р. № 72 затверджено Типове положення про комісію з питань охорони праці на підприємстві. Така комісія може створюватися на підприємствах, в організаціях, господарствах із кількістю працівників 50 і більше незалежно від форм власності та видів господарської діяльності. Цей постійно діючий контрольно-дорадчий орган трудового колективу та роботодавця створюється з метою залучення їх представників до співробітництва в галузі управління охороною праці на підприємстві, узгодженого вирішення питань, що виникають у цій сфері. Рішення про створення комісії, її кількісний і персональний склад, строк повноважень приймається трудовим ко-

¹ Збірник нормативних актів про охорону праці [Текст] / за ред. В. С. Бердичівського. – Одеса, 1994. – С. 113–129.

лективом на загальних зборах (конференціях) за поданням роботодавця, органу самоврядування трудового колективу та профспілкового комітету.

Загальні збори затверджують Положення про комісію з питань охорони праці підприємства, яке розробляється за участю сторін на основі Типового положення. Комісія формується на засадах рівного представництва осіб від роботодавця та від трудового колективу. Комісія у своїй діяльності керується законодавством про працю, міжгалузевими і галузевими актами з охорони праці, а також Положенням про комісію з питань охорони праці підприємства.

Основні завдання комісії:

- захист прав та законних інтересів працівників у сфері охорони праці;

- підготовка на основі аналізу стану безпеки та умов праці на виробництві рекомендацій щодо профілактики виробничого травматизму і професійних захворювань, практичної реалізації принципів державної політики в галузі охорони праці на підприємствах;

- узгодження шляхом двосторонніх консультацій позицій сторін у вирішенні практичних питань у сфері охорони праці з метою забезпечення поєднання інтересів держави, роботодавця та трудового колективу, кожного працівника, запобігання конфліктам;

- вироблення пропозицій щодо включення до колективного договору окремих питань з охорони праці та використання коштів фонду охорони праці підприємства.

Комісія має такі права:

- звертатися до власника або уповноваженого ним органу, органу самоврядування трудового колективу, профспілкового комітету з пропозиціями щодо регулювання відносин у сфері охорони праці;

- створювати робочі групи з членів комісії для вироблення узгоджених рішень з конкретних питань охорони праці з залученням до їх складу на договірній основі за погодженням сторін відповідних фахівців, експертів, інспекторів державного нагляду за охороною праці;

- здійснювати контроль за додержанням вимог законодавства з питань охорони праці безпосередньо на робочих місцях, забезпеченням працюючих засобами колективного та індивідуального захисту;

- знайомитися з будь-якими матеріалами з питань охорони праці, аналізувати стан умов і безпеки праці на підприємствах, виконання відповідних програм і колективних договорів;

– мати вільний доступ на всі ділянки виробництва та обговорювати з працівниками питання охорони праці.

Комісію очолює голова, який обирається на її засіданні. Зі складу комісії обираються також заступник голови та секретар. Члени комісії виконують свої обов'язки, як правило, на громадських засадах. При залученні до окремих перевірок, проведенні навчання вони можуть звільнитися від основної роботи на передбачений колективним договором строк із збереженням за ними середнього заробітку. Комісія здійснює свою діяльність на основі планів. Засідання комісії проводиться не менше одного разу на квартал і вважається правомочним, якщо на ньому присутні від кожної із сторін більшість її членів. Комісія не менш одного разу на рік звітує про свою роботу на загальних зборах трудового колективу.

§ 5. Поняття та особливості оплати праці в сільськогосподарських підприємствах

Оплата праці — це винагорода за працю, яку вкладає працівник у сільськогосподарське виробництво. В умовах ринкових відносин значно зростає роль нормування праці. За його допомогою можна оцінити трудовий внесок працівника з урахуванням кількості та якості витраченої на виробництво певної продукції. Для цього необхідно застосувати обґрунтовані нормативи часу, виробітку, обслуговування, точного обліку праці кожного працівника, обсягу виробленої продукції.

Рівень оплати праці в кожному сільськогосподарському підприємстві залежить від кінцевого результату його роботи, тобто від валового прибутку. Взаємозв'язок міри праці та її оплати здійснюється через форми і системи оплати праці, які залежать від особливостей сільськогосподарського виробництва, нових економічних та трудових відносин.

Специфіка праці в аграрному секторі виробництва полягає в тому, що при її однакових витратах можна одержати різні кінцеві результати, які залежать також від погодно-кліматичних умов, родючості землі, сортів насіння. Все це слід урахувувати при застосуванні відповідних форм та систем оплати праці.

Існуюча в сільгоспідприємствах оплата праці поділяється на основну та додаткову.

Основна оплата праці — це винагорода, яка являє собою заробіток, що нараховується за тарифними ставками, посадовими окладами, з урахуванням виробленої продукції, її кількості та якості.

Додаткова оплата — це винагорода за працю понад установлені норми за одержання понадпланового врожаю, винахідливість, трудові успіхи. Вона включає доплати, надбавки, компенсаційні виплати, премії.

Питання оплати праці регулюється Законом України від 24 березня 1995 р. «Про оплату праці», законами України «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про фермерське господарство», підзаконними та локальними нормативно-правовими актами.

Законодавство передбачає також можливість оплати праці в сільському господарстві поряд з грошовою і у натуральній формі. У сучасних умовах за наявності гострої нестачі коштів зросла роль натуральної оплати праці. Підприємство самостійно розпоряджається виробленою продукцією і вирішує, яку її частину віддати на натуральну оплату. Це відображується в Положенні про оплату праці конкретного сільськогосподарського підприємства, яке приймається загальними зборами трудового колективу.

Натуральна оплата праці може застосовуватися тільки як частка основної грошової оплати, за рахунок продукції сільського господарства. Вона широко застосовується при розрахунках з сезонними найманими працівниками при оплаті за збирання врожаю картоплі, цукрових буряків, овочів, плодів, ягід. Натуральна оплата може здійснюватися не тільки рослинницькою продукцією, а й молоком, м'ясом тощо.

Окрім технологічні процеси в рослинництві потребують оптимальних агротехнічних строків і відповідної якості (оброблення ґрунту, сівба, збирання врожаю), бо це визначатиме долю майбутнього врожаю. Такі особливості умов праці вимагають застосування поточного преміювання, інших заохочень.

У тваринництві праця організується таким чином: поголів'я худоби закріплюється за окремими тваринниками або відповідною бригадою, ланкою чи фермою. Залежно від форми організації праці застосовуються індивідуальна або колективна оплата праці, преміювання. Оплата нараховується за натуральними показниками, тобто за живою

вагою худоби, за одержання приплоду, а також птахофермами, меду пасіками, надою молока на фермах тощо. Норми обслуговування визначаються згідно з Правилами нормування праці. При цьому мають враховуватися раціональне використання кормів, конкретні умови праці, сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків, безперервний стаж роботи.

Механізовані роботи посідають провідне місце в усіх сільськогосподарських процесах. У зв'язку з цим більше уваги приділяється вдосконаленню оплати праці трактористів-машиністів.

На сільськогосподарських механізованих роботах оплата праці в сільськогосподарських підприємствах проводиться за виконаний обсяг робіт або відпрацьований час за встановленими тарифними ставками. Всім механізаторам залежно від знань, досвіду роботи згідно з Положенням про атестацію трактористів-машиністів надається кваліфікація — тракторист-машиніст I, II, III класу з виплатою надбавок: трактористам-машиністам I класу — 20 відсотків, II класу — 10 відсотків до заробітку на механізованих роботах. Надбавки виплачуються також за збирання врожаю з урахуванням якісних показників, економії паливно-мастильних матеріалів, звання «Майстер», безперервний стаж роботи на тракторі, комбайні упродовж певного часу без капітального ремонту та ін.

Праця осіб управлінсько-обслуговуючого персоналу винагороджується на основі посадових окладів або відповідно до умов контракту. З метою підвищення зацікавленості керівників і спеціалістів державного і колективного типів підприємств вважається за доцільне оплачувати їх працю за рахунок фонду оплати праці, що затверджується власником підприємства або радою трудового колективу.

У зв'язку з реструктуризацією сільськогосподарського виробництва виникають нові форми сільськогосподарських підприємств, які свою роботу будують на госпрозрахункових і ринкових засадах. Відповідно до цього і повинні застосовуватися форми та системи оплати праці в сільському господарстві.

Правове регулювання використання майна сільськогосподарськими підприємствами

§ 1. Право власності сільськогосподарських підприємств кооперативного типу. Майнові фонди

При здійсненні господарської діяльності сільськогосподарські підприємства кооперативного типу використовують значну кількість майнових об'єктів та матеріально-фінансових ресурсів. Вони становлять економічну основу їх функціонування. Отож, слід встановити, якими ж правомочностями щодо майна наділені названі підприємства.

Відповідно до ст. 20 Закону України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» сільськогосподарський кооператив є власником будівель, споруд, грошей, майнових внесків його членів, виготовленої ним продукції, доходів, одержаних від її реалізації та іншої діяльності, передбаченої статутом кооперативу, а також іншого майна, придбаного на підставах, не заборонених законом.

Отже, сільськогосподарські кооперативи є власниками майна, переданого його засновниками, членами як внески (вступні, пайові), і придбаного при здійсненні господарської діяльності.

Поняття та зміст права власності закріплено у статтях 316 та 317 ЦК України, відповідно до яких правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Власнику належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном. Згідно з ч. 1 ст. 134 ГК України суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на основі права власності, на свій розсуд, одноособово або спільно з іншими суб'єктами володіє, користується і розпоряджається належним йому (їм) майном, у тому числі має право надати майно іншим

суб'єктам для використання його на праві власності, праві господарського відання чи праві оперативного управління або на основі інших форм правового режиму майна.

Проте визначальним стосовно сільськогосподарських підприємств є те, що вони виступають власниками особливого, специфічного майна, яке в аграрно-правовій літературі пропонується іменувати майном сільськогосподарського призначення. Зазначене майно характеризується такими ознаками: а) застосовується тільки в сільськогосподарському виробничому процесі; б) його неможливо перепрофілювати для інших видів господарської діяльності в первісному, незмінному вигляді; в) проектується спеціалізованими конструкторськими бюро і проектно-кошторисними відділами; г) випускається спеціалізованими виробниками; ґ) підлягає обов'язковій сертифікації чи експертизі як сільськогосподарське¹.

Правом власності сільськогосподарських підприємств кооперативного типу є право таких підприємств на речі (майно сільськогосподарського призначення), яке вони здійснюють відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, змістом якого є права володіння, користування та розпоряджання цим майном. Право власності сільськогосподарських підприємств кооперативного типу є різновидом права приватної власності.

Щодо майнових прав засновників, членів сільськогосподарських підприємств кооперативного типу, то внаслідок передання ними майна таким підприємствам як пайових внесків вони стають володільцями майнового права — права на пай (майновий, земельний). Це право є правом зобов'язальним. Основним у його змісті є право вимоги такої особи до сільськогосподарського підприємства повернути вартість її паю при припиненні членства у ньому. Сільськогосподарське підприємство зобов'язано повернути вартість такого паю в натуральному вигляді (майном), грошима або навіть цінними паперами. Після того як зазначене майно, гроші буде передано колишньому члену підприємства, він стає їх власником.

Об'єктами права власності сільськогосподарських підприємств кооперативного типу відповідно до ст. 20 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» є будівлі, споруди, обладнання, гроші,

¹ Єрмоленко, В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика [Текст] : монографія / В. М. Єрмоленко. — К. : Магістр — XXI ст., 2005. — С. 170.

майнові внески їх членів, виготовлена продукція, доходи, одержані від її реалізації та іншої діяльності, передбаченої статутом, а також інше майно, придбане на підставах, не заборонених законом, право користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну власність), грошові кошти, які передаються членами таких підприємств останнім.

Майно сільськогосподарських підприємств кооперативного типу, до якого у вартісному виразі входять основні і оборотні фонди, становить їх статутний капітал (фонд). Проте особливістю правового режиму майна таких підприємств є утворення в них особливих фондів — пайового і неподільного.

Згідно зі ст. 21 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» майно кооперативу поділяється на пайовий і неподільний фонди. До останнього зараховується у вартісному виразі частина майна, що не розподіляється між членами кооперативу і використовується на загальнокооперативні цілі. Неподільний фонд утворюється за рахунок вступних внесків членів кооперативу та його майна. Пайові внески членів кооперативу до нього не включаються. Порядок формування та розміри неподільного фонду встановлюються статутом.

На відміну від цього пайовий фонд формується за рахунок пайових внесків членів кооперативу. Такі внески визначаються як майновий поворотний внесок члена (асоційованого члена) кооперативу у створення та розвиток кооперативу, який здійснюється шляхом передання кооперативу майна, в тому числі грошей, майнових прав, а також земельної ділянки (ст. 1 Закону України «Про кооперацію»). Розміри пайових внесків визначаються у статуті кооперативного підприємства. Характерною рисою правового режиму пайового фонду є те, що на паї членів кооперативу нараховуються відсотки з доходів у розмірах, визначених загальними зборами в порядку, закріпленому статутом кооперативу. В разі припинення членства в кооперативі останній зобов'язаний відшкодувати вартість паю відповідній особі.

Крім названих, у сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу створюються також резервний фонд — за рахунок відрахувань від доходу кооперативу, перерозподілу неподільного фонду, пожертвувань, безповоротної фінансової допомоги та за рахунок інших, не заборонених законом надходжень для покриття можливих втрат (збитків), та спеціальний фонд — за рахунок цільових внесків членів

кооперативу та інших передбачених законом надходжень для забезпечення його статутної діяльності, який використовується за рішенням органів управління кооперативу (ст. 20 Закону України «Про кооперацію»).

§ 2. Право власності сільськогосподарських підприємств корпоративного типу

Сільськогосподарські підприємства корпоративного типу — це засновані на недержавній формі власності, особистій майновій участі (обов'язковому об'єднанні майна) селян, інших фізичних та юридичних осіб у статутному (складеному) капіталі акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю та інші господарські товариства для ведення статутної діяльності з виробництва сільськогосподарської продукції і сировини, їх перероблення, реалізації з метою одержання прибутку.

Аграрні господарські товариства створюються та функціонують на основі приписів ЦК України, ГК України та законів України від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства» та від 17 вересня 2008 р. «Про акціонерні товариства»¹. У сфері сільськогосподарської діяльності найбільшого поширення дістали аграрні акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю. Такі господарючі суб'єкти наділені правами юридичної особи, є одноособовими власниками майна, переданого їм засновниками, учасниками, а також майна, одержаного в результаті господарської діяльності. Тому суб'єктом права власності у сільськогосподарських підприємствах корпоративного типу виступають господарські товариства як юридичні особи, а не їх засновники чи учасники. Останні набувають корпоративних прав, що являють собою комплекс прав та обов'язків зобов'язального характеру, зокрема, на одержання частини доходу такого підприємства, управління його справами, одержання частини майна товариства у разі припинення участі у ньому або ж його ліквідації.

Об'єктами права власності сільськогосподарських підприємств корпоративного типу виступають майно, передане йому учасниками у власність як внесок до статутного (складеного) капіталу, продукція,

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 2008. — № 50–51. — Ст. 384.

вироблена товариством у результаті господарської діяльності, одержані ним доходи та інше майно, набуте на підставах, не заборонених законом (ст. 12 Закону України «Про господарські товариства»). Внеском засновників, учасників до статутного (складеного) капіталу господарського товариства можуть бути гроші, цінні папери, інші речі або майнові чи інші відчужувані права, що мають грошову оцінку, якщо інше не встановлено законом. Як внесок можуть передаватися й земельні ділянки, у тому числі сільськогосподарського призначення, та право користування ними. Закон забороняє використовувати для формування статутного (складеного) капіталу бюджетні кошти, кошти, одержані в кредит та під заставу.

Згідно зі ст. 11 Закону України «Про акціонерні товариства» оплата вартості акцій, що реалізуються під час заснування акціонерного товариства, може здійснюватися грошовими коштами або майном, майновими або немайновими правами, що мають оцінку, цінними паперами (крім боргових емісійних цінних паперів, емітентом яких є засновник, та векселів).

Майно, що перебуває у власності сільськогосподарського підприємства корпоративного типу, у вартісному виразі поділяється на фонди: статутний, резервний (страховий), сплати дивідендів, інші, якщо це передбачено статутними документами.

Так, за ст. 52 Закону України «Про господарські товариства» в товаристві з обмеженою відповідальністю формується статутний (складений) капітал. Його розмір не може бути менше суми, еквівалентної одній мінімальній заробітній платі, виходячи із ставки мініимальної заробітної плати, діючої на момент створення такого товариства, а в акціонерному товаристві — не менше суми, еквівалентної 1250 мінімальних заробітних плат (ст. 14 Закону «Про акціонерні товариства»).

Статутний (складений) капітал формується при створенні аграрного господарського товариства. Його засновники та учасники зобов'язані вносити свої внески до нього в порядку і розмірах, способами і в строки, які передбачені установчими документами певного товариства. Відповідно до часток учасників у статутному (складеному) капіталі товариства розподіляються прибутки і збитки між ними, визначається кількість їх голосів на загальних зборах учасників тощо.

Учасник товариства з обмеженою відповідальністю може за згодою решти учасників відступити свою частку (або її частину) одному, де-

кільком учасникам товариства або третім особам, якщо інше не передбачено установчими документами товариства. Інші учасники такого товариства мають переважне право на придбання частки учасника, який її відступив, пропорційно їх часткам у статутному (складеному) капіталі товариства або в іншому погодженому між ними розмірі. Частку учасника товариства (після повного внесення ним внеску) може придбати саме товариство, яке протягом одного року зобов'язане передати її іншому учаснику або третій особі.

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про акціонерні товариства» акціонери публічного акціонерного товариства можуть відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів товариства.

Статутом приватного акціонерного товариства може бути передбачено переважне право його акціонерів та самого товариства на придбання акцій цього товариства, що пропонуються їх власникам на продаж третій особі. Акціонери приватного акціонерного товариства мають переважне право на придбання акцій, що продаються іншими акціонерами цього товариства, за ціною та на умовах, запропонованих акціонером третій особі, пропорційно кількості акцій, що належать кожному з них.

Статутом акціонерного товариства може бути передбачено переважне право придбання товариством акцій, що продаються його акціонерами, якщо акціонери не використали своє переважне право на придбання акцій.

Уступлення зазначеного переважного права іншим особам не допускається.

При виході з товариства учаснику виплачуються вартість частини майна товариства, пропорційна його частці у статутному (складеному) капіталі, а також належна йому частка прибутку, одержаного товариством у поточному році до моменту виходу. На вимогу учасника та за згодою товариства внесок може бути повернений повністю або частково в натуральній формі. Майно, передане учасником товариству тільки в користування, повертається в натуральній формі без винагороди.

Розмір резервного (страхового) фонду сільськогосподарських підприємств корпоративного типу встановлюється установчими документами, але згідно зі ст. 14 Закону України «Про господарські товариства» він не може бути меншим 25 відсотків статутного (складеного) капіталу. Резервний (страховий) фонд формується за рахунок щорічних від-

рахувань, але не менше 5 відсотків суми чистого прибутку і використовується тільки для покриття непередбачених витрат і збитків.

Акціонерне товариство має право формувати резервний капітал у розмірі не менше 15 відсотків статутного капіталу, якщо інше не визначено статутом товариства. Резервний капітал формується шляхом щорічних відрахувань від чистого прибутку товариства або за рахунок нерозподіленого прибутку. До досягнення встановленого статутом розміру резервного капіталу розмір щорічних відрахувань не може бути менше 5 відсотків суми чистого прибутку товариства за рік. Резервний капітал створюється для покриття збитків товариства, а також для збільшення статутного капіталу, виплати дивідендів за привілейованими акціями, погашення заборгованості у разі ліквідації товариства тощо (ст. 19 Закону України «Про акціонерні товариства»).

Особливістю сільськогосподарських підприємств корпоративного типу, як і інших суб'єктів аграрного господарювання, є наявність натуральних фондів (насінневого, фуражного, натурального фонду зерна та іншої продукції тощо).

Одним із вирішальних прав акціонерів аграрного акціонерного товариства та учасників сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю є право брати участь у розподіленні прибутку товариства та одержувати його частку (дивіденди). Право на одержання частки прибутку (дивідендів) пропорційно частці кожного з учасників мають особи, які є учасниками товариства на початок строку виплати дивідендів (ст. 10 Закону України «Про господарські товариства», статті 25 та 26 Закону України «Про акціонерні товариства»). Рішення про виплату частки прибутку (дивідендів) приймається загальними зборами акціонерів, учасників певного господарського товариства за результатами його діяльності за відповідний рік.

§ 3. Правовий режим майна державних та комунальних сільськогосподарських підприємств

Здійснюючи господарську діяльність у сфері сільськогосподарсько-го виробництва, державні та комунальні сільськогосподарські підприємства використовують засоби виробництва та інше майно, правовий

режим якого значно відрізняється від правового режиму майна сільськогосподарських підприємств кооперативного та корпоративного типів.

Згідно зі ст. 139 ГК України майно визначається як сукупність речей та інших цінностей (зокрема, нематеріальні активи), що мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються суб'єктами господарювання та відображуються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. Під правовим режимом майна розуміють установлені правовими засобами порядок та умови придбання (привласнення) майна, здійснення суб'єктами правомочностей володіння, користування та розпорядження ним, реалізацію функцій управління майном, а також його правову охорону¹. Отже, з'ясуємо, який правовий режим майна є характерним для державних та комунальних сільськогосподарських підприємств.

Передусім слід зазначити, що за ст. 73 ГК України державне унітарне підприємство утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління. Державне унітарне підприємство не несе відповідальності за зобов'язаннями власника і органу влади, до сфери управління якого воно входить.

Державні унітарні підприємства діють як державні комерційні підприємства або казенні підприємства. Майно таких підприємств перебуває у державній власності і закріплюється за такими підприємствами на праві господарського відання (для державних комерційних підприємств) чи на праві оперативного управління (для казенних підприємств).

На відміну від цього відповідно до ст. 78 ГК України комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління. Майно комунального унітарного підприємства перебуває у комунальній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або на праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство).

¹ Юридический справочник предпринимателя [Текст] / отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Перлит продакшн, ЛТД, 1992. – С. 63.

Статутний фонд (складений капітал) державних та комунальних підприємств, у тому числі сільськогосподарських, утворюється органом, до сфери управління якого вони входять, до реєстрації їх як суб'єкта господарювання. Мінімальний розмір статутного фонду встановлюється законом (для державних сільськогосподарських підприємств) або відповідною місцевою радою (для комунальних сільськогосподарських підприємств).

Крім передання майна до статутного фонду (складеного капіталу) засновником, джерелами формування майна державних та комунальних сільськогосподарських підприємств можуть виступати також посіви та насадження сільськогосподарських культур, розведення продуктивної і робочої худоби, птиці, бджолосімей, зведення у встановленому порядку виробничих, житлових, культурно-побутових та інших будівель і споруд, використання наявних на земельних ділянках загальнопоширених корисних копалин, лісових угідь і водних об'єктів.

Державні та комунальні сільськогосподарські підприємства не несуть відповідальності за зобов'язаннями власника майна, органу місцевого самоврядування, до сфери управління яких вони входять. Такі підприємства очолює керівник підприємства, що призначається органом, до сфери управління якого входить підприємство, і є підзвітним цьому органу.

У статті 136 ГК України право господарського відання визначається як речове право державного чи комунального сільськогосподарського підприємства, яке володіє, користується та розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених законами. Таким чином, можна сказати: якщо власник має право володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном у повному обсязі, то державне чи комунальне сільськогосподарське підприємство стосовно майна, що належить йому на праві господарського відання, має значно менші правомочності. І зв'язно, власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, однак не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства.

Право господарського відання відрізняється від права власності ще й тим, що питання ліквідації чи реорганізації вирішує власник майна

державного чи комунального сільськогосподарського підприємства. Самому ж підприємству таке право не належить.

Крім того, відповідно до приписів Закону України від 21 вересня 2006 р. «Про управління об'єктами державної власності»¹ та Постанови Кабінету Міністрів України від 6 червня 2006 р. «Про затвердження Порядку відчуження об'єктів державної власності»², відчуження матеріальних активів, що належать державі та закріплені за державним сільськогосподарським підприємством і відповідно до законодавства визнаються основними фондами (засобами), здійснюється виключно шляхом його продажу на аукціоні лише після надання на це згоди або дозволу відповідного суб'єкта управління майном, який є представником власника і виконує його функції у межах, визначених законодавчими актами.

Законодавство України передбачає ще одне речове право, похідне від права власності, — це право оперативного управління майном, яке характеризує майнові правомочності казенних підприємств та комунальних некомерційних підприємств.

Право оперативного управління визначається як речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується та розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом). Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за суб'єктом господарювання, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також майно, що не використовується, та майно, що використовується ним не за призначенням (ст. 137 ГК України).

Підприємства, які володіють майном на основі права оперативного управління, відповідають за своїми зобов'язаннями коштами та іншим майном, що є в їх розпорядженні, крім основних фондів. У разі нестачі у нього таких коштів та майна відповідальність несе власник, тобто держава чи відповідна територіальна громада.

Щодо захисту права господарського відання та права оперативного управління, то тут застосовуються положення закону, встановлені

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 2006. — № 46 — Ст. 456.

² Офіц. вісн. України. — 2007. — № 43. — Ст. 1714.

для захисту права власності. Причому суб'єкт підприємництва, який здійснює господарську діяльність на основі права господарського відання (державні сільськогосподарські, комунальні сільськогосподарські підприємства) має право на захист своїх майнових прав також від власника.

§ 4. Правове регулювання приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств

Під приватизацією державного майна розуміється відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних та юридичних осіб з метою підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову економіки України¹. Особливості приватизації державного майна в сільському господарстві визначено Законом України від 10 липня 1996 р. «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»².

Згідно з цим Законом здійснюється приватизація майна підприємств, що перебувають у загальнодержавній, республіканській (Автономної Республіки Крим) та комунальній власності, для яких основними видами діяльності є виробництво сільськогосподарської продукції, продукції рибного та лісового господарства, їх перероблення і реалізація, виконання робіт і надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам. Однак приватизації не підлягають об'єкти, які мають загальнодержавне значення, визначені Законом України від 7 липня 1999 р. «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації»³. До них належать майнові комплекси підприємств з лісовідновлення, лісорозведення та охорони лісу, сорто-випробувальні станції, дільниці, інші організації з експертизи сортів рослин, скотомогильники, станції хімізації сільського господарства, науково-дослідні інститути тощо. Перелік сільськогосподарських підприємств, що підлягають приватизації, затверджено Постановою Ка-

¹ Закон України від 4 березня 1992 р. № 2163-ХІІ «Про приватизацію державного майна» [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 24 – Ст. 348.

² Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 41 – Ст. 188.

³ Там само. – 1999. – № 37 – Ст. 332.

бінету Міністрів України від 10 червня 1996 р. «Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу».

Законодавство виділяє особливості приватизації майна: підприємств, які перероблюють сільськогосподарську сировину та виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам; радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств; підприємств і організацій рибної галузі; переробних підприємств лісового господарства, а також об'єктів незавершеного будівництва, соціально-побутового призначення тощо.

Приватизація майна підприємств харчової промисловості, які перероблюють сільськогосподарську сировину, борошномельно-круп'яної та комбікормової промисловості, а також сервісних, будівельних, фірмових торговельних, інших несільськогосподарських підприємств та організацій АПК, які виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам, здійснюється шляхом перетворення їх у відкриті акціонерні товариства¹ у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України. При цьому зберігаються профільність, технологічна єдність виробництва та цілісність майнових комплексів і технологій (ст. 2 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»). Право на пільгове придбання акцій за номінальною вартістю мають працівники таких підприємств, що приватизуються.

Істотною особливістю є також те, що розподіл акцій акціонерного товариства, створеного внаслідок приватизації майна підприємств, які перероблюють сільськогосподарську сировину та виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам, між державними, колективними та іншими сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами здійснюється пропорційно до обсягів сировини, зданої на об'єкт приватизації, виконаних робіт і наданих послуг у середньому за п'ять років, що передують року приватизації, а ті, що існують менше п'яти років, — за час їх діяльності.

Майно радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств приватизується шляхом їх перетворення на колективні сільськогосподарські підприємства або відкриті акціонерні товариства за рішенням загальних зборів працівників або зборів їх уповноважених.

¹ Слід враховувати, що з уведенням в дію Закону України «Про акціонерні товариства» відкриті акціонерні товариства набувають статусу публічних акціонерних товариств.

При цьому працівникам таких підприємств безоплатно надається частка державного майна (акції), розмір котрої визначається як добуток вартості майна, що припадає на одного члена колективного сільськогосподарського підприємства по області (Автономній Республіці Крим), на кількість працівників підприємства, що приватизується, та порівняних до них осіб. Така частка державного майна (акцій) визначається згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2000 р. «Про розрахунок частки державного майна (акцій), яка безоплатно передається у процесі приватизації працівникам радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств»¹. Приватизація частки державного майна, що залишилася після його безоплатної передачі, здійснюється за приватизаційні майнові сертифікати (статті 5–7 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»).

Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, що були створені на базі міжгосподарських підприємств, заснованих колгоспами і радгоспами без викупу державою їх майна, які за період своєї діяльності не одержували бюджетних коштів для придбання основних фондів і будівництва, здійснюється шляхом їх перетворення на відкриті акціонерні товариства з наступним безоплатним переданням акцій цих товариств засновникам міжгосподарського підприємства. Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств затверджене наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р.² У разі використання бюджетних коштів на зазначені цілі створена за їх рахунок частка майна приватизується, як і в попередньому випадку. На цих самих умовах здійснюється приватизація майна сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні багаторічних насаджень (хміль, ефіроолійні та лікарські рослини).

Майно дослідних господарств, експериментальних виробництв, проектно-конструкторських та інших підприємств, підпорядкованих навчальним та науково-дослідним установам, радгоспам-технікумам, приватизується за погодженням з Кабінетом Міністрів України шляхом їх перетворення на акціонерні товариства. При цьому частка держав-

¹ Офіц. вісн. України. – 2000. – № 35. – Ст. 1490.

² Там само. – 2000. – № 40. – Ст. 1724.

ного майна (акцій) повинна становити не менше 51 відсотка загальної вартості майна.

Об'єкти незавершеного будівництва АПК, які не були приватизовані відповідно до законодавства України з питань приватизації, можуть передаватися органами приватизації сільськогосподарським підприємствам (у тому числі недержавним) для завершення їх будівництва з наступним пріоритетним правом викупу працівниками зазначених підприємств частки державного майна цих об'єктів.

Процедура приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств полягає в тому, що державні органи приватизації створюють комісію з підготовки до приватизації. До складу комісії входять керівник (голова комісії) та головний бухгалтер підприємства, що приватизується, представники відповідного державного органу приватизації та органу, уповноваженого управляти державним майном. Зазначена комісія розробляє план приватизації у місячний строк з дня затвердження її складу. Майно оцінюється на підставі даних балансу на початок відповідного року та за результатами останньої повної інвентаризації майна підприємства. Надалі укладаються договори купівлі-продажу майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств. Частка майна (акцій), що залишається у власності держави під час приватизації майна підприємств АПК, передається в управління органам, уповноваженим управляти державним майном.

§ 5. Правова охорона та захист майнових прав сільськогосподарських підприємств

Держава гарантує недоторканність майна суб'єктів господарювання взагалі, в тому числі в АПК, законодавчо забезпечує однакові умови захисту їх майнових прав. Згідно зі ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Всі суб'єкти права власності рівні перед законом. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Вилучення державою у суб'єкта госпо-

дарювання його майна не допускається, за винятком випадків, передбачених законодавчими актами України.

Правова охорона майнових прав сільськогосподарських підприємств визначається як сукупність правових засобів, спрямованих на збереження та раціональне використання належного цим підприємствам майна. У разі порушення права власності, інших речових прав сільськогосподарських підприємств держава вживає заходів щодо його захисту.

Охорона та захист права власності, інших речових прав сільськогосподарських підприємств здійснюються цивільно-правовими, господарсько-правовими, адміністративно-правовими та кримінально-правовими засобами. Крім того, трудове законодавство містить систему заходів дисциплінарного та матеріального характеру.

У сфері цивільно-правової охорони майнових прав сільськогосподарських підприємств найбільш поширеними є правові наслідки, що настають у разі невиконання зобов'язань. Так, відповідно до ст. 610 ЦК України порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання). У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені законом або договором, зокрема: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання; зміна умов зобов'язання, сплата неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди.

Загальною нормою щодо відшкодування шкоди є ст. 1166 ЦК України, яка передбачає, що майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю майну фізичної або юридичної особи відшкодовується у повному обсязі особою, яка її завдала. Збитки, спричинені сільськогосподарському підприємству внаслідок порушення юридичними чи фізичними особами, а також державними органами, органами місцевого самоврядування його майнових прав, відшкодовуються йому відповідно до чинного законодавства.

Важливим засобом захисту майнових прав сільськогосподарських підприємств є гарантоване на законодавчому рівні право власника вимагати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним, або ж вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном (статті 387 та 391 ЦК України).

Відповідно до положень розділу V «Відповідальність за правопорушення у сфері господарювання» ГК України за порушення у сфері господарювання застосовуються господарські санкції. Такими визна-

ються заходи впливу на порушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та (або) правові наслідки. До господарських санкцій належать: відшкодування збитків, штрафні санкції, оперативно-господарські санкції.

Певні особливості, встановлені трудовим законодавством, мають місце при відшкодуванні шкоди працівником сільськогосподарського підприємства, спричиненої при виконанні трудових обов'язків. Умовами притягнення до матеріальної відповідальності працівника сільськогосподарського підприємства є протиправна поведінка працівника, наявність прямої дійсної шкоди, вини працівника і причинного зв'язку між поведінкою та шкодою.

Шкода, спричинена працівником сільськогосподарського підприємства, відшкодується за розпорядженням адміністрації (органів управління) згідно з трудовим законодавством та статутом підприємства або ж за рішенням суду.

До адміністративно-правових засобів охорони майнових прав сільськогосподарських підприємств слід віднести закріплення в законодавстві України приписів щодо відповідальності за вчинення правопорушень. До адміністративних правопорушень відносно майна сільськогосподарських підприємств належать дрібне розкрадання майна шляхом крадіжки, шахрайства, розтрати або зловживання посадовим становищем. Адміністративна відповідальність настає також за використання земель не за цільовим призначенням, невиконання природоохоронного режиму використання земель, потрапу посівів.

Кримінально-правова охорона майнових прав сільськогосподарських підприємств здійснюється шляхом реалізації правових приписів, закріплених у КК України стосовно відповідальності за вчинення злочинів, до яких належать: злочини проти власності, злочини у сфері господарської діяльності, екологічні злочини.

Наведені положення щодо захисту права власності поширюються й на особу, яка хоч і не є власником, але володіє майном на праві господарського відання, оперативного управління (державні та комунальні сільськогосподарські підприємства) або на іншій підставі, передбаченій законом чи договором.

Майнові права сільськогосподарських підприємств захищаються в судовому порядку.

Правовий режим земель сільськогосподарських підприємств і організаційно-правове забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у аграрному виробництві

§ 1. Основні напрямки земельної реформи у сільському господарстві

Україна є однією з найбільших країн Європи, що має могутній земельно-ресурсний потенціал для інтенсивного розвитку сільського господарства. Із 60,3 млн гектарів земель майже 70 % складають землі сільськогосподарського призначення. Виробництво продуктів харчування та сільськогосподарської сировини, що здійснюється на цих землях, є основою АПК. З огляду на важливість об'єкта земельних відносин — землі як основного природного ресурсу, засобу виробництва у сільському господарстві, просторової бази для розташування продуктивних сил, місця проживання і життєдіяльності людей — останнім завжди належало центральне місце у системі правовідносин. Успішне вирішення соціально-економічних завдань, що стоять перед Україною, великою мірою визначається існуючим порядком використання земель сільськогосподарського призначення для виробництва продуктів рослинного і тваринного походження. Тому земельна реформа є чи не найважливішою складовою економічної реформи, що здійснюється в Україні.

Метою земельної реформи є перетворення існуючих земельних відносин на основі вільного обрання форм і методів господарювання,

високоєфективного та екологічно безпечного використання сільсько-господарських угідь, охорони і відтворення родючості ґрунтів, розв'язання на цій основі продовольчої проблеми і створення конкурентоздатного АПК.

З 15 березня 1991 р. відповідно до Постанови Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р. «Про земельну реформу»¹ всі землі України проголошені об'єктом земельної реформи. Реформування існуючих земельних відносин належить до найскладніших першочергових завдань і найважливіших напрямків соціально-економічної політики взагалі і аграрної політики зокрема, адже вони стосуються насамперед питань власності на землю. Отже, надання селянину власності на землю шляхом скасування монополії державної власності і приватизації потрібно розглядати як одне з найважливіших завдань земельної реформи.

Правовою підставою перетворення відносин власності на землю стали зокрема: Закон України від 30 січня 1992 р. «Про форми власності на землю»², яким запроваджено приватну, колективну та державну форми власності на землю, Постанова Верховної Ради України від 13 березня 1992 р. «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі»³, укази Президента України від 8 серпня 1995 р. «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям»⁴ та від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»⁵. Ними запроваджено поняття паювання земель як визначення розміру земельної частки (паю) в колективній власності на землю кожного члена сільськогосподарського підприємства, зазначено осіб, які мають право на земельну частку (пай), а також передбачено процедуру проведення паювання земель та майна колективних сільськогосподарських підприємств.

Одним з найважливіших завдань земельної реформи є формування ринку землі, у зв'язку з чим землю було проголошено об'єктом цивільно-правових угод. Без такого ринку навряд чи можна вважати логічно завершеними перетворення земельних відносин. Разом з тим слід усвідомлювати, що мають бути створені належні умови для рин-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 19. – Ст. 100.

² Там само. – 1992. – № 18. – Ст. 225.

³ Там само. – № 25. – Ст. 355.

⁴ Уряд. кур'єр. – 1995. – 12 серп.

⁵ Офіц. вісн. України. – 1999. – № 49. – Ст. 2400.

кових відносин, не може існувати абсолютно вільного ринку і необмеженого права приватної власності на землю, безконтрольних операцій з її купівлею-продажем. Потрібен чіткий механізм проведення угод, об'єктом яких є земля.

На жаль, ЗК України 1991 р. не був підготовлений до чинного правового регулювання зазначених суспільних відносин, що уповільнювало реформаційні процеси. Відсутність належного правового регулювання призвела до неузгодженості в управлінні земельними ресурсами, зниження економічної ефективності їх використання, негативно позначилася на охороні землі.

Прийнятий 25 жовтня 2001 р. новий ЗК України спрямовано на більш ефективне використання земельно-ресурсного потенціалу країни шляхом включення землі в економічний обіг, вдосконалення системи державних гарантій. Він є документом ринкового спрямування, орієнтованим на забезпечення цивілізованих земельних відносин, які відповідають сподіванням народу.

На сучасному етапі процес реформування земельних відносин продовжується. Законом України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»¹ визначено шляхи розвитку земельних відносин, серед яких:

- повна персоніфікація власників та користувачів земельних ділянок сільськогосподарського призначення;
- створення державної системи реєстрації прав власності на земельні ділянки та розташоване на них нерухоме майно;
- вдосконалення методики оцінювання земель, урахування вартості землі сільськогосподарського призначення при збалансуванні міжгалузевих відносин;
- формування інфраструктури ринку землі;
- створення системи земельного іпотечного кредитування;
- впровадження і фінансове забезпечення загальнодержавних програм використання та охорони земель, зокрема зменшення розораності земель, системи їх захисту від водної і вітрової ерозії, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, агролісомеліорації та меліорації земель, рекультивациі порушених земель, стандартизації та нормування у сфері охорони земель;
- включення проектів організації територій новостворених землеволодінь та землекористувань до бізнес-планів відповідних сільськогосподарських підприємств;

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 1. – Ст. 17.

– запровадження ефективної системи охорони родючості ґрунтів та системи моніторингу ґрунтів, проведення суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення.

Отже, успішне вирішення стратегічних завдань земельної реформи потребує комплексного і цілеспрямованого проведення юридичних, економічних, організаційних та науково-технічних заходів стосовно вдосконалення земельних відносин відповідно до сучасних вимог розвитку суспільства і держави.

§ 2. Поняття та склад земель сільськогосподарських підприємств. Суб'єкти сільськогосподарського землекористування

Землі класифікуються за їх основним цільовим призначенням, залежно від того, для якої мети вони відведені. Сільськогосподарські підприємства для здійснення мети, передбаченої статутними документами, використовують землі сільськогосподарського призначення. Ця категорія земель є найбільш важливою і значною частиною єдиного земельного фонду. Це землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури.

З економічної точки зору землі сільськогосподарського призначення відрізняються від інших земель тим, що вони самі є засобом виробництва, виробничим потенціалом.

Землі сільськогосподарського призначення поділяються на сільськогосподарські угіддя: рілля, сіножаті, пасовища, перелоги та землі, зайняті багаторічними насадженнями, а також на несільськогосподарські угіддя, а саме: господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісового фонду, землі під господарськими будівлями і дворами, землі тимчасової консервації тощо. Згідно з правовим режимом земель сільськогосподарського призначення припускається використання тільки поверхні цих земель для вирощування сільськогосподарських культур, овочів, розведення садів, розвитку тваринництва та інших галузей

сільськогосподарського виробництва, під пасовища, сіножаті та в інших цілях, а також для будівництва різного роду житлових, адміністративних та господарських споруд, пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва або перероблення сільськогосподарської продукції. У статті 23 ЗК України закріплено вимогу переважного надання земель, придатних для потреб сільського господарства, для сільськогосподарського використання.

До земель сільськогосподарського призначення належать землі, які використовуються:

1) громадянами для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

2) сільськогосподарськими підприємствами для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

3) сільськогосподарськими науково-дослідними установами та навчальними закладами, сільськими професійно-технічними училищами та загальноосвітніми школами — для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства;

4) несільськогосподарськими підприємствами, організаціями та установами, релігійними організаціями і об'єднаннями громадян — для ведення підсобного сільського господарства.

Землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам.

Зазначені землі можуть передаватися громадянам і юридичним особам як у власність, так і в користування, при цьому право постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають лише державні та комунальні сільськогосподарські підприємства. Правомочність щодо визначення та зміни цільового призначення земельної ділянки не належить ні власникові, ні користувачеві, а зберігається за органами державної влади і здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

За статтею 170 ЗК України техногенно забруднені землі сільськогосподарського призначення, на яких не забезпечується одержання продукції, що відповідає встановленим вимогам (нормам, правилам, нормативам), підлягають вилученню із сільськогосподарського обігу та консервації.

§ 3. Право власності на землі сільськогосподарських підприємств

ЗМ України запроваджує приватну, комунальну та державну форми власності на землю.

Землі сільськогосподарського призначення можуть належати на праві власності громадянам, юридичним особам, територіальним громадам та державі. Відповідно до ст. 82 ЗК України юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі: придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду; прийняття спадщини; виникнення інших підстав, передбачених законом. Зазначені підстави набуття права приватної власності юридичних осіб відрізняються від підстав набуття права приватної власності громадянами України. Юридичні особи не можуть одержувати безоплатно земельні ділянки із земель державної та комунальної власності, а тільки за плату. Покупцями земель сільськогосподарського призначення вони можуть бути, якщо їх установчими документами передбачено ведення сільськогосподарського виробництва. Згідно з п. 14 Перехідних положень ЗК України до набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та ринок земель забороняється внесення права на земельну частку (пай) до статутних фондів господарських товариств.

Розпочинати використання земельної ділянки можна лише після встановлення її меж у натурі (на місцевості) і одержання документа, що посвідчує право на неї. Таким документом є державний акт на право власності на земельну ділянку, який підлягає державній реєстрації.

Отже, сільськогосподарським кооперативам, фермерським господарствам, сільськогосподарським господарським товариствам та іншим недержавним сільськогосподарським підприємствам земля може належати на праві приватної власності, що означає наявність у цих суб'єктів правомочностей стосовно володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою .

Чинне законодавство виходить з того, що право приватної власності на землю має давати користь не тільки власникові, а й суспільству. Тому регулювання відносин приватної власності на землю базується

на принципі додержання інтересів власника і всього суспільства. У зв'язку з цим законодавець встановлює певні обмеження щодо здійснення землевласником своїх правомочностей.

Так, згідно зі ст. 20 ЗК України зміна цільового призначення земельних ділянок, що перебувають у власності громадян та юридичних осіб, здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Стаття 133 ЗК України передбачає, що в разі застави земельної ділянки її заставодержателями можуть бути лише банки, які відповідають вимогам, встановленим законами України. Таке положення закону обмежує право власника земельної ділянки в обранні заставодержателя за договором застави.

Обмеження права приватної власності встановлене і ст. 147 ЗК України, згідно з якою в разі введення воєнного або надзвичайного стану земельні ділянки, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб, можуть бути відчужені (вилучені з мотивів суспільної необхідності) у порядку, встановленому законом.

Право власності на землю обмежується також запровадженням права земельного сервітуту, яке являє собою право власника землі або землекористувача на обмежене платне користування чужою земельною ділянкою.

Відповідно до п. 15 Перехідних положень ЗКУ до набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель не допускаються: а) купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб; б) купівля-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок і зміна цільового призначення (використання) земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім передання їх у спадщину, обміну земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону та вилучення (викупу) земельних ділянок для суспільних потреб.

Суттєвими є обмеження за розмірами і строками набуття фізичними та юридичними особами права власності на землі сільськогосподарського призначення. Так, згідно з п. 13 Перехідних положень ЗК України на період до 1 січня 2015 р. громадяни і юридичні особи мо-

жуть набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 га. Цю площу може бути збільшено у разі усадкування земельних ділянок за законом.

Таким чином, держава визнає право приватної власності на землю, але водночас встановлює певні обмеження щодо нього.

У сучасних умовах доцільність законодавчого закріплення абсолютного характеру права приватної власності на землю викликає сумніви. Усе частіше пропонується враховувати специфіку останньої як засобу виробництва і умови життєдіяльності людини, об'єктивну обмеженість землі у просторі, незмінність її місця розташування, нерозривний зв'язок з природним середовищем у цілому. При цьому йдеться про об'єктивне зростання соціальної значущості державної організації використання земельних ресурсів.

§ 4. Оренда земель сільськогосподарського призначення

Відповідно до ст. 1 Закону України від 2 жовтня 2003 р. «Про оренду землі»¹ оренда землі — це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності. Із такого законодавчого визначення можна виділити основні юридичні ознаки оренди землі: 1) договірні умови орендних відносин; 2) обмеження оренди певним строком; 3) платний характер; 4) наявність у орендаря правомочностей з володіння та користування земельною ділянкою; 5) об'єктом оренди є земельна ділянка, що перебуває у власності громадян, юридичних осіб, комунальній або державній власності; 6) надання земельної ділянки для проведення певних видів діяльності.

Основні ознаки, характерні для оренди земель сільськогосподарського призначення, зумовлені природними особливостями аграрного виробництва: використанням земель як основного засобу виробництва, сезонним характером, залежністю від об'єктивних чинників, у тому числі від якості земель, та ін.

Орендодавцями земель можуть бути громадяни та юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Коло цих суб'єктів визначено в ст. 22 ЗК України.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 10. – Ст. 102.

Орендарями є фізичні та юридичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою. Землі сільськогосподарського призначення можуть передаватися в оренду громадянам для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння, випасання худоби, а також для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Причому в останньому випадку громадянин для одержання земельної ділянки має довести свою аграрну кваліфікацію (ст. 5 Закону України «Про фермерське господарство»). Юридичним особам земельні ділянки сільськогосподарського призначення передаються для ведення товарного сільськогосподарського виробництва за умови, що вони мають статус сільськогосподарських.

Підставою для виникнення орендних відносин є договір оренди, за яким орендодавець зобов'язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння та користування на певний строк, а орендар зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до вимог земельного законодавства.

Зміст договору оренди складається з низки істотних умов¹, до яких згідно зі ст. 15 Закону України «Про оренду землі» належать: об'єкт оренди; строк дії договору; орендна плата із зазначенням її розміру, індексації, форм платежу, строків, порядку її внесення і перегляду та відповідальності за її несплату; умови використання та цільове призначення земельної ділянки, яка передається в оренду; умови збереження стану об'єкта оренди; умови і строки передавання земельної ділянки орендареві; умови повернення земельної ділянки орендодавцеві; існуючі обмеження (обтяження) щодо використання земельної ділянки; визначення сторони, яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини; відповідальність сторін.

За згодою сторін у договорі оренди земельної ділянки можуть бути зазначені й інші умови.

Невід'ємною частиною договору оренди землі є: план або схема земельної ділянки, яка передається в оренду; кадастровий план земельної ділянки з відображенням обмежень (обтяжень) у її використанні та встановлених земельних сервітутів; акт визначення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості); акт приймання-передавання об'єкта

¹ Чинним ЦК України класифікацію умов на істотні, звичайні та випадкові на відміну від ЦК, що діяв раніше, не передбачено. Істотні умови висвітлено в чинному ГК України.

оренди; проект відведення земельної ділянки у випадках, передбачених законом.

Договір оренди має бути укладений у письмовій формі і за бажанням однієї із сторін може бути нотаріально посвідчений. Постановою Кабінету Міністрів від 3 березня 2004 р. затверджено Типовий договір оренди землі¹, якому має відповідати зміст конкретного договору. Укладений договір набуває чинності з моменту його державної реєстрації, яка здійснюється згідно із Законом України від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень»².

§ 5. Гарантії земельних прав власників землі та землекористувачів

Відомо, що будь-яке суб'єктивне право являє собою соціальну цінність лише настільки, наскільки його можна реалізувати, тобто скористатися наданими цим суб'єктивним правом можливостями для задоволення інтересів суб'єкта. Це означає, що землекористувачам і власникам земель сільськогосподарського призначення для успішного здійснення свого конституційного права на землю необхідні певні, законодавчо закріплені і забезпечені на практиці гарантії захисту їх земельних прав.

Термін «гарантія» походить від французького «garantie» — запорука, забезпечення.

Згідно зі ст. 14 Конституції України право на землю гарантується державою. Деталізуючи цю норму, ЗК України у ст. 152 закріплює конкретні способи захисту прав на земельні ділянки, до яких належать: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, та запобігання вчиненню дій, що погіршують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків.

Наведений перелік способів захисту прав на землю не є вичерпним. В окремих випадках можливе застосування інших, передбачених законом способів захисту цих прав.

¹ Уряд. кур'єр. – 2004. – 12 бер.

² Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 51. – Ст. 553.

Земельною ділянкою як об'єктом права власності та користування визнається не будь-яка ділянка земної поверхні, а індивідуально визначена. Її межі фіксуються на планах і виділяються в натурі (на місцевості), тому одне із основних прав власників землі і землекористувачів — це недоторканність меж і розмірів земельної ділянки.

Важливими є гарантії, передбачені законом, у разі викуплення земельних ділянок. У такому випадку необхідною умовою є згода власника на викуплення і повне відшкодування вартості земельної ділянки та збитків, пов'язаних з її викупом.

У статтях 154 та 155 ЗК України передбачено відповідальність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за порушення права власності на землю, а також за видання актів, які погіршують права власників земельних ділянок.

Гарантії земельних прав власників включають не тільки охорону їх майнових прав, а й самостійний захист права цільового використання землі, тобто право користування нею відповідно до конкретного цільового призначення. Такі порушення, не пов'язані із порушенням меж або розмірів земельної ділянки, можуть мати місце внаслідок затінення, задимлення, забруднення, створення джерел неприємного запаху тощо. Тому на власників землі і землекористувачів покладається обов'язок добросусідства.

Гарантії прав власників і землекористувачів передбачають також охорону і захист належного стану самої земельної ділянки, тобто неприпустимість погіршення будь-яких її корисних властивостей або приведення у непридатний для використання стан.

Шкода, заподіяна землевласникові або користувачеві земельної ділянки, підлягає відшкодуванню.

§ 6. Припинення права власності та права користування земельними ділянками

Припинення права власності та права користування земельними ділянками, як і його виникнення, відбувається на підставі певних юридичних фактів. У ЗК України наведено вичерпний перелік підстав припинення права власності і користування земельною ділянкою (статті 140 та 141).

Підставами припинення права власності на земельну ділянку є: добровільна відмова власника від права на земельну ділянку; смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця; відчуження земельної ділянки за рішенням власника; звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора; відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; конфіскація за рішенням суду; невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених ЗК України. Право власності на земельну ділянку припиняється з моменту внесення змін до державного реєстру, оскільки таке право власності підлягає державній реєстрації.

Підставами припинення права користування земельною ділянкою є: добровільна відмова від права користування земельною ділянкою; вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених ЗК України; припинення діяльності державного чи комунального підприємства, організації та установи; використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам; використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; систематична несплата земельного податку або орендної плати.

Добровільне припинення прав на земельні ділянки здійснюється за заявою власника або землекористувача, а також шляхом укладення цивільно-правових договорів та інших правочинів. Примусове припинення здійснюється за рішенням органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування або судових органів.

§ 7. Плата за землю. Земельний податок і орендна плата. Визначення його розміру та порядок сплати

Сплата земельного податку або орендної плати є обов'язком власників землі і землекористувачів, оскільки відповідно до ст. 206 ЗК України використання землі в Україні є платним. Плата за землю справляється відповідно до законів України «Про плату за землю»¹ і «Про оренду землі».

Плата за землю справляється у вигляді земельного податку або орендної плати, що визначаються залежно від грошової оцінки земель.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 45. – Ст. 238.

Разом із тим оподаткування сільськогосподарських товаровиробників здійснюється згідно із Законом України від 17 грудня 1998 р. «Про фіксований сільськогосподарський податок»¹, і цей податок включає декілька податків і обов'язкових платежів, у тому числі земельний податок. У зв'язку з цим дію Закону України «Про плату за землю» для сільськогосподарських товаровиробників — платників фіксованого сільськогосподарського податку зупинено, тобто сплата земельного податку справляється ними у складі фіксованого сільськогосподарського податку.

Земельний податок — це обов'язковий платіж, що справляється з юридичних і фізичних осіб за користування земельними ділянками. Його сплачують власники землі та користувачі, крім орендарів. Розмір земельного податку не залежить від результатів господарської діяльності зазначених осіб.

Орендна плата за землю — це платіж, який орендар вносить орендодавцеві за користування земельною ділянкою.

Об'єктом плати за землю є земельна ділянка, а також земельна частка (пай), яка перебуває у власності або користуванні, в тому числі на умовах оренди.

Ставки земельного податку з одного гектара сільськогосподарських угідь встановлюються у відсотках від їх грошової оцінки у таких розмірах: для ріллі, сіножатей та пасовищ — 0,1; для багаторічних насаджень — 0,03.

Розмір, форма і строки внесення орендної плати за землю встановлюються за згодою сторін у договорі оренди (крім строків внесення орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності, які встановлюються відповідно до Закону України «Про плату за землю»). Річна орендна плата за земельні ділянки, які перебувають у державній або комунальній власності, надходить до відповідних бюджетів, розподіляється і використовується відповідно до закону, не може бути меншою за розмір земельного податку та перевищувати 10 відсотків їх нормативної грошової оцінки. У разі визначення орендаря на конкурентних засадах може бути встановлено більший розмір орендної плати.

Орендна плата може справлятися у грошовій, натуральній та відробітковій (надання послуг орендодавцю) формах. Сторони можуть передбачити в договорі оренди поєднання різних форм орендної плати.

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 1999. — № 5–6. — Ст. 39.

Орендна плата за земельні ділянки, що перебувають у державній та комунальній власності, справляється виключно у грошовій формі. Орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної власності, передані в оренду для сільськогосподарського використання, переглядається один раз на три роки в порядку, встановленому законом або договором оренди. Орендна плата за земельні ділянки, що перебувають у власності фізичних та юридичних осіб, переглядається за згодою сторін.

Законом встановлено пільги щодо плати за землю певними суб'єктами аграрних правовідносин. Від земельного податку звільнюються, зокрема: вітчизняні дослідні господарства науково-дослідних установ і навчальних закладів сільськогосподарського профілю та професійно-технічних училищ; на період дії Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок» власники земельних ділянок, земельних часток (паїв) та землекористувачі за умови передавання земельних ділянок та земельних часток (паїв) в оренду платникам фіксованого сільськогосподарського податку; новостворені фермерські господарства протягом трьох років, а в трудонедостатніх населених пунктах — п'яти років з часу передавання їм земельних ділянок у власність.

Підставою для нарахування земельного податку є дані державного земельного кадастру.

Власники землі та землекористувачі сплачують земельний податок, а також орендну плату за земельні ділянки державної та комунальної власності з дня виникнення права власності або права користування земельною ділянкою.

Податкове зобов'язання за земельним податком, а також за орендною платою за землі державної та комунальної власності, визначене у податковій декларації на поточний рік, сплачується рівними частками власниками та землекористувачами земельних ділянок за місцезнаходженням земельної ділянки за базовий податковий (звітний) період, який дорівнює календарному місяцю, щомісячно протягом 30 календарних днів, наступних за останнім календарним днем звітного податкового місяця.

Несплата земельного податку, а також орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності виробниками сільськогосподарської і рибної продукції протягом року вважається систематичною і є підставою для припинення права користування земельними ділянками.

§ 8. Характеристика організаційно-правового забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у процесі виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного підприємництва

Багатоплановість експлуатації землі як об'єкта господарської діяльності людини, її обмеженість у просторі, незамінність і невідтворюваність потребують її раціонального використання та охорони. Актуальність цієї проблеми все більш підвищується у зв'язку з науково-технічним прогресом, ростом виробничих сил, які потребують залучення в господарське користування нових земельних ресурсів. Тому концепція сучасної земельної реформи в Україні ґрунтується в першу чергу на принципах раціонального, високоефективного і екологічнобезпечного використання земельних ресурсів, підвищення родючості та охорони ґрунтів.

Право має своїм завданням забезпечити охорону природи і раціональне використання природних ресурсів правовими засобами. Природоохоронні норми визначають правовий режим природних ресурсів, регулюють відносини щодо їх збереження, раціонального використання та відтворення, встановлюють відповідальність за порушення цих норм. У регулюванні зазначених відносин важливе місце посідає Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»¹. Він визначає мету, зміст, принципи охорони природи, об'єкти, що підлягають охороні та ін.

ЗК України регулює раціональне використання земельних ресурсів і охорону ґрунтів, передусім у сільському господарстві, передбачає обов'язки землекористувачів. Особливу увагу приділено здійсненню комплексу організаційно-господарських, агротехнічних, гідротехнічних заходів щодо попередження ерозії ґрунтів, їх засмічення, заболочування, забруднення тощо.

Відносини з охорони та раціонального використання вод регулюються відповідно до Водного кодексу України². Законодавство

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 341.

² Там само. – 1995. – № 24. – Ст. 198.

зобов'язує підприємства, діяльність яких впливає на водний режим, будувати очисні споруди. Правові норми закріплюють нормативи гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у водоймах.

Правове регулювання використання лісових ресурсів та надр забезпечують відповідно Лісовий кодекс України¹ та Кодекс України про надра².

Проблема правового забезпечення раціонального використання природних ресурсів надто багатогранна. Відносини раціонального природокористування, що мають важливе суспільне значення, регулюються, крім екологічного, адміністративним, цивільним, фінансовим, кримінальним правом.

Для регулювання раціонального використання і охорони природних ресурсів велике значення мають локальні нормативні акти, зокрема бізнес-плани сільськогосподарських підприємств, в яких мають передбачатися заходи щодо усунення негативного впливу господарської діяльності на довкілля.

Раціональне використання природних ресурсів вимагає, щоб кожне підприємство, кожен природокористувач орієнтувалися на дбайливе господарське використання ресурсів природи. Вимоги раціонального використання, виражені в правових формах, набувають характеру приписів, у разі невиконання яких застосовуються заходи державного примусу.

Обов'язок суб'єктів аграрного підприємництва щодо раціонального використання землі відповідно до її господарського призначення складається з таких найважливіших елементів:

- 1) внутрішньогосподарського землеустрою, або організації земельної території підприємства;
- 2) цільового використання землі відповідно до її господарського призначення;
- 3) охорони земель як об'єкта природного середовища.

Система правових, організаційно-господарських, земельно-технічних заходів, що забезпечують правильну організацію земельної території, називається землеустроєм (внутрішнім землеустроєм території). Основні завдання землеустрою полягають у такій організації

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 17. – Ст. 99.

² Там само. – 1994. – № 36. – Ст. 34.

земельної території, яка б відповідала всім вимогам агротехнічної науки, забезпечувала еколого-економічне обґрунтування впроваджених сівозмін, впорядкування угідь, а також розроблення заходів щодо охорони земель. Він сприяє зростанню культури землеробства та продуктивності сільськогосподарських угідь, повному і правильному використанню кожного гектара землі, високовиробничому застосуванню техніки і раціональній організації виробництва сільськогосподарських підприємств.

Внутрішньогосподарський землеустрій ураховує такі основні питання, як розміщення виробничих підрозділів сільськогосподарського підприємства, організація сільськогосподарських угідь, у тому числі території садів, виноградників, пасовищ, сінокосів та ін., встановлення складу і співвідношення угідь, видів та кількості сівозмін тощо. До розроблення проектів внутрішньогосподарського землеустрою залучаються керівники та спеціалісти господарства.

Цільове використання землі відповідно до її господарського призначення є основним обов'язком усіх суб'єктів землекористування. Це означає, що вони можуть і повинні використовувати їх у цілях, пов'язаних з веденням сільського господарства.

Раціональне та ефективне використання землі означає не тільки одержання максимуму необхідної сільськогосподарської продукції, а й підвищення її родючості. Саме тому сільськогосподарські підприємства повинні застосовувати заходи щодо охорони земель.

У статті 205 ЗК України передбачено заходи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, спрямовані на заохочення суб'єктів землекористування у виконанні своїх обов'язків щодо підвищення родючості землі та збереження її корисних властивостей.

Контроль за використанням та охороною земель здійснюють уповноважені органи виконавчої влади по земельних ресурсах, а за додержанням вимог законодавства про охорону земель — спеціально уповноважені органи з питань екології та природних ресурсів.

Права та обов'язки суб'єктів аграрного підприємництва щодо використання земель сільськогосподарського призначення різноманітні і, як правило, взаємопов'язані. Правомочності власників землі і землекористувачів мають багато спільного, проте наявність права розпоряджатися земельною ділянкою має тільки власник і цим він відрізняється від землекористувача.

До основних прав, спільних для власників і землекористувачів, передбачених статтями 90 та 95 ЗК України належать: право самостійного господарювання на землі; право власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, вироблену сільськогосподарську продукцію; право використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; право споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі і споруди. Зведення на орендованій земельній ділянці приміщень виробничого, невиробничого призначення орендарі погоджують з орендодавцем.

На власників та землекористувачів статтями 91 та 96 ЗК України покладено такі обов'язки: забезпечувати використання землі за цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно подавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законодавством; додержуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем. Перелік обов'язків землевласників та землекористувачів не є вичерпним і законом можуть встановлюватися інші обов'язки.

§ 9. Правова охорона земель у сільському господарстві

У статті 14 Конституції України встановлено, що земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави. Таке конституційне положення є підставою для правової охорони землі як основного елемента довкілля. Правова охорона землі передбачає систему організаційно-господарських (правильне розміщення господарських об'єктів, систематичне спостереження за станом земель і порядком їх використання), агротехнічних (застосування належних засобів оброблення ґрунту та вирощування сільсько-

господарських культур, уведення спеціальних сівозмін), лісомеліоративних (влаштування лісозахисних насаджень) та інших засобів, за допомогою яких здійснюються заходи щодо підтримання, відновлення та поліпшення якісного стану земель, підвищення родючості ґрунтів. Крім того, вона має на меті забезпечення захисту земель від негативного впливу антропогенної діяльності (псування, забруднення) та шкідливих природних процесів (вітрова, водяна ерозії, підтоплення тощо).

Правовому регулюванню охорони земель присвячено Закон України загального характеру — «Про охорону навколишнього природного середовища» і низку спеціальних законів з використання, охорони та відтворення природних ресурсів — «Про охорону земель», ЗК України, Кодекс України про надра, Лісовий кодекс України, Водний кодекс України. Кожний з цих законів поряд з положеннями щодо врегулювання відносин з використання природних ресурсів містить окремі розділи з їх охорони та відтворення. У зв'язку з тим, що всі ці природні ресурси є різною формою цільового використання землі (в тому числі сільськогосподарського), вони становлять частину єдиного земельного фонду, і, таким чином, питання збереження окремих природних ресурсів так чи інакше пов'язане з охороною і використанням землі.

Законодавство закріплює у правових нормах певні вимоги, які необхідно враховувати всім землевласникам і землекористувачам, що здійснюють заходи виробничо-господарського характеру. Передусім це виявляється у наявності їх обов'язків щодо землі, закріплених, крім зазначених, також у законах України «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство», «Про оренду землі» та ін. Законодавством передбачено гранично допустимі концентрації хімічних, радіоактивних та інших шкідливих речовин у ґрунті. Господарська та інша діяльність, яка викликає забруднення земель і ґрунтів понад встановлені гранично допустимі концентрації небезпечних речовин, забороняється.

Отже, охорона земель в Україні є одним з найважливіших принципів земельного і аграрного законодавства та основним напрямком державної політики, оскільки поліпшення стану землі відкриває значні резерви збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і забезпечує істотне оздоровлення екологічних умов життя людини.

§ 10. Порядок та умови відшкодування збитків, заподіяних власникам земель та землекористувачам. Юридична відповідальність за шкоду, заподіяну землям сільськогосподарського призначення та іншим природним об'єктам

У статтях 156 та 157 ЗК України передбачено підстави і порядок відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, заподіяних унаслідок:

- а) вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісгосподарським виробництвом;
- б) тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання;
- в) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;
- г) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників;
- ґ) приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан;
- д) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

У цих випадках збитки підлягають відшкодуванню з боку органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадян та юридичних осіб, які використовують земельні ділянки, а також діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу, в тому числі внаслідок хімічного і радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами і стічними водами.

Порядок визначення та відшкодування збитків встановлено Постановою Кабінету Міністрів від 19 квітня 1993 р. «Про порядок визначення збитків власникам землі і землекористувачам»¹, якою передбачено створення спеціальних комісій для визначення розмірів заподіяних збитків.

Відшкодуванню підлягають: вартість житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд, включаючи незавершене будівни-

¹ ЗП України. – 1993. – № 10. – Ст. 195.

цтво; вартість плодючих та інших багаторічних насаджень; вартість лісових і деревно-чагарникових насаджень; вартість водних джерел (колодязів, ставків, водоймищ, свердловин тощо), зрошувальних і осушувальних систем, протиерозійних і протиселевих споруд; понесені витрати на поліпшення якості земель за період використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, на незавершене сільськогосподарське виробництво (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт), розвідувальні та проектні роботи; інші збитки власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, включаючи неoderжані доходи, якщо вони обгрунтовані.

Розміри збитків визначаються в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент заподіяння збитків, проведених на поліпшення якості земель витрат (з урахуванням ринкової або відновної вартості).

Збитки відшкодовуються власникам землі і землекористувачам, у тому числі орендарям, підприємствами, установами, організаціями та громадянами, що їх заподіяли, за рахунок власних коштів не пізніше одного місяця після затвердження актів комісії, а в разі вилучення (викупу) земельних ділянок — після прийняття відповідною радою рішення про вилучення (вкуп) земельних ділянок у період до видання документа, що посвідчує право на земельну ділянку підприємства, установи, організації чи громадянина.

Значну роль у захисті прав власників землі і землекористувачів покликані відігравати суди. Постановою № 7 Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»¹ визначено, що судам, зокрема, підвідомчі справи за заявами про вирішення майнових спорів, пов'язаних із земельними відносинами, в тому числі про відшкодування власникам і землекористувачам збитків, заподіяних вилученням (вкупом) визначених угідь, обмеженням їх прав або порушенням земельного законодавства.

Наведеною постановою запроваджено правило, згідно з яким при пошкодженні посівів, самовільному зайнятті ріллі або сінокосу на користь землекористувача (власника) стягується вартість неoderжаних сільськогосподарської продукції чи сіна, обчислена за ринковими цінами, з урахуванням середньої врожайності певної культури в господарстві, за винятком витрат виробництва, пов'язаних зі збиранням

¹ Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 6.

урожаю, а також витрат на відновлення якості земель відповідно до їх призначення. Якщо замість пошкоджених посівів землекористувач провів у тому самому сезоні повторний посів культур, відшкодуванню підлягають витрати на пересівання (вартість насіння, оброблення землі тощо).

Відповідно до статей 90, 95 та 212 ЗК України самовільно зайняті земельні ділянки повертаються їх власникам або землекористувачам з переданням останнім незібраного врожаю без відшкодування витрат, понесених за час незаконного користування ними.

У справах про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням земельного законодавства, на підставі ст. 1193 ЦК України розмір відшкодування шкоди, заподіяної громадянином, зменшується у разі, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди. Таке зменшення можливе, якщо інше не встановлено законом. Тому суди, розглядаючи такі спори, у кожному випадку мають досліджувати наявність зазначених обставин.

Суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, заподіяної фізичною особою, залежно від встановленого ним матеріального становища цієї особи з обов'язковим наведенням мотивів прийнятого рішення, крім випадків, коли шкоду заподіяно вчиненням злочину.

При розгляді позовів про відшкодування шкоди, заподіяної псуванням чи забрудненням землі, судам слід з'ясовувати наявність у відповідача можливості провести роботи з відновлення її попередньої якості. Якщо така можливість є, суд може відповідно до ст. 1192 ЦК України з урахуванням думки позивача зобов'язати відповідача відшкодувати шкоду в натурі, встановивши для цього відповідний строк.

Питання юридичної відповідальності за шкоду, заподіяну землям сільськогосподарського призначення та іншим природним ресурсам, можна розглядати в різних аспектах: за видами правопорушень, за видами відповідальності, за суб'єктами та ін.

На стан земель та інших природних ресурсів впливають дії (або бездіяльність) як самих землевласників чи землекористувачів, так і інших суб'єктів. Тут може мати місце неправомірна поведінка, пов'язана з невиконанням землевласником чи землекористувачем своїх обов'язків щодо землі або зловживанням належними їм правами. Внаслідок зазначених дій можливе погіршення якісного стану землі та інших об'єктів природного середовища.

Серед земельних правопорушень, внаслідок яких заподіюється шкода землям сільськогосподарського призначення, у ЗК України названо: псування сільськогосподарських угідь, забруднення їх хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами; розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель; невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням; порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень і невиконання умов знімання, збереження та нанесення родючого шару ґрунту.

Цей перелік порушень не є вичерпним, відповідальність може бути встановлена і за інші правопорушення.

Відповідно до ст. 211 ЗК України громадяни та юридичні особи, винні в порушеннях земельного законодавства, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність

Закон не розкриває поняття «псування землі» і не розмежує його з поняттями «погіршення» або «знищення» землі. Проте відповідальність за заподіяну шкоду не може не відрізнитися залежно від того, якою мірою постраждала земельна ділянка. Розмір майнової відповідальності обов'язково має відповідати розміру заподіяної шкоди. Від виду заподіяної шкоди слід поставити в залежність питання щодо розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності. Залежно від виду заподіяної земельній ділянці шкоди, її розміру та обсягів компетентними органами має визначатися вид юридичної відповідальності і її конкретний зміст.

За порушення земельного законодавства, пов'язаного із заподіянням шкоди землям сільськогосподарського призначення, підприємства, установи, організації та громадяни несуть цивільно-правову відповідальність. У цьому разі, як уже зазначалося, винні зобов'язані відшкодувати шкоду в повному обсязі. Цивільно-правова відповідальність передбачена також за порушення лісового, водного законодавства та законодавства про надра. Її застосування, крім цивільного законодавства, регулюється також екологічним. Розмір шкоди визначається переважно на основі такс та розрахунків.

Найпоширенішим видом відповідальності за земельні та інші екологічні правопорушення є адміністративно-правова відповідальність.

Вона може наставати: за псування та забруднення земель хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими відходами, стічними водами, невиконання вимог природоохоронного режиму з використання земель; забруднення та засмічення вод; незаконну порубку та знищення деревини і чагарників, знищення лісів стічними водами, хімічними речовинами, невиконання вимог щодо охорони надр та ін. За ці правопорушення на винних громадян може накладатися штраф у розмірі від 5 до 10, а на посадових осіб — від 10 до 20 неоподаткованих мінімумів доходів. У деяких випадках закон передбачає адміністративне попередження або застосування додаткових санкцій.

Кримінальна відповідальність за злочинні порушення екологічного законодавства передбачена КК України. Екологічне правопорушення вважається злочином, якщо воно спричиняє суттєву шкоду зазначеним у законі об'єктам природи або довкілля внаслідок знищення, пошкодження, псування природних об'єктів, що охороняються законом або можуть спричинити шкоду здоров'ю та життю людей. Поряд із наявністю шкоди для деяких злочинів значення юридичних фактів мають елементи, що характеризуються ступенем суспільної небезпечності, такі як повторність учинення злочину та дії, вчинені загальнонебезпечним способом.

КК України, зокрема, передбачено такі екологічні злочини: незаконна порубка лісу, порушення правил охорони вод, забруднення водоймищ та атмосферного повітря, знищення або пошкодження лісових масивів, порушення правил охорони надр, забруднення або псування земель, безгосподарське використання земель, проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля. Винні громадяни та посадові особи залежно від характеру злочину та його екологічної і суспільної небезпечності караються позбавленням волі, штрафом та додатковими покараннями у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, а також конфіскацією знарядь і засобів злочину та всього незаконно добутого.

Правове регулювання відносин у соціальній сфері сільськогосподарського виробництва

§ 1. Поняття та принципи соціального розвитку села

Соціальний розвиток села є частиною соціальної діяльності держави. Оскільки держава виконує своє призначення за допомогою відповідних функцій, то саме її соціальна функція має бути спрямована на пом'якшення і подолання нерівних умов проживання у містах і селах, ліквідацію тягаря економічних труднощів між різними верствами населення, у тому числі сільського.

Соціальний розвиток села характеризується такими ознаками. По-перше, — це комплекс соціальних відносин, що пов'язані з облаштуванням сільських територій, створенням соціальної інфраструктури, а також матеріальним і соціальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення. Соціальна інфраструктура села включає будівництво об'єктів житлового призначення, доріг із твердим покриттям, газо-, водо-, енергопостачання, санітарно-побутового обслуговування, освіти, культури, охорони здоров'я, лікувально-оздоровчого призначення, а також розвиток транспортного сполучення, зв'язку та ін.

По-друге, — це вільний розвиток сільського жителя. Ця ознака характеризується можливістю задоволення потреб селянина щодо морального, духовного і фізичного вдосконалення. Праця селянина — це особлива праця, специфіка якої полягає у тому, що вона на сьогодні має більш тяжкі умови, низький рівень механізації. Саме тому поєднання розвитку інфраструктури села з відчуттям селянин — господар, одержанням справедливих доходів мають стимулювати трудову активність працездатного сільського населення. Тоді праця на селі задоволь-

нятиме не тільки матеріальні і фізичні потреби сільського жителя, а й потреби більш високого порядку — морального і духовного.

По-третє, — це використання соціальних стандартів, які відповідають сучасному розвитку суспільства. Це означає, що соціальний розвиток села має бути прийнятним, відповідати певним вимогам якості в задоволенні потреб сільських жителів незалежно від вікової групи в усіх гуманітарних сферах. Так, у сфері охорони здоров'я — це підвищення якості первинної медико-санітарної допомоги, використання новітніх методів і технологій лікування; в освітній сфері — використання у навчальному процесі комп'ютерної техніки, підключення до Інтернету; у сфері житлово-комунального обслуговування — благоустрій житла з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшення його забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, водопостачання і водовідведення; у сфері фізичної культури і спорту — створення умов для занять фізичною культурою за місцем проживання, будівництво та зміцнення наявної матеріально-технічної бази фізкультурно-спортивних комплексів тощо.

Наведені ознаки соціального розвитку села дають змогу сформулювати *поняття соціального розвитку села*, під яким слід розуміти комплекс суспільних відносин, що виникають у зв'язку з облаштуванням сільських територій, соціальним і матеріальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства, а також вільного розвитку кожного селянина, що передбачає задоволення його потреб матеріального, морального, духовного та фізичного характеру.

Діяльність держави щодо соціального розвитку села здійснюється на основі певних правових принципів, тобто вихідних положень, які визначають мету правового регулювання, надають йому загальної спрямованості, визначають основні тенденції регулювання суспільних відносин у даній сфері.

Наприклад, сутність *принципу пріоритетності соціального розвитку сільських територій* полягає в першочерговості розв'язання соціальних проблем села, мешканців, які проживають на сільських територіях. Іншими словами, забезпеченню сприятливих загальних умов життєдіяльності населення та підвищенню якості життя на селі, комплексному розвитку інфраструктури сільських територій держава надає переважне значення.

Принцип протекціонізму соціального розвитку села характеризується сукупністю заходів внутрішньодержавного характеру. Головним є те, що протекціонізм соціального розвитку села набув чітко вираженої правової форми. Це оформлено відповідними законами, підзаконними нормативними актами, в яких визначено економічні, організаційні та фінансові заходи, що забезпечують такий протекціонізм.

Принцип поєднання місцевих і державних інтересів щодо соціального розвитку села. Місцеве самоврядування втілює місцеві корпоративні інтереси територіальних громад, тоді як держава — загальнонаціональні інтереси. Виходячи з того що для місцевого самоврядування на відповідній території потрібні певні умови, однією з яких є узгодженість місцевих інтересів із регіональними та загальнодержавними, то відсутність будь-яких протиставлень інтересів щодо соціального розвитку села є нормальною.

Принцип управління розвитком сільських територій. Розвиток соціальної сфери села як складова реформування економічних відносин в умовах розбудови ринкової економіки України ставить на порядок денний завдання щодо його управління. Це тим зумовлено, що на сьогодні відбувається складний процес переходу від галузевого до територіального управління соціальною інфраструктурою на селі. Однією з головних умов успішного управління соціальною сферою села є створення необхідного потенціалу, включаючи кваліфіковану робочу силу, що відповідає сучасним вимогам до рівня соціально-інфраструктурного обслуговування сільського населення і устрою сільських поселень, які б забезпечували нормальні умови відтворення трудових ресурсів села та ін.

Принцип взаємної соціальної відповідальності громадян, суспільства та держави за послідовний розвиток соціальної сфери села. Запорукою успішного розв'язання соціальних проблем села, які слід пов'язувати з постійним гарантуванням сільським мешканцям усієї системи життєзабезпечення, умов привабливості проживання і роботи на селі, навчання, зарплати, пенсійного, медичного, комунально-побутового забезпечення та інших критеріїв соціального розвитку села на рівні, що поступово наближував би село до кращих у цьому відношенні міських поселень, є створення як ефективного механізму соціального захисту сільського населення, що об'єднує всі ланцюги системи державних органів, роботодавців, громадян, суспільства, так і їх взаємної відповідальності за вирішення актуальних завдань соціального розвитку села.

Принцип здійснення судового захисту соціальних прав селян, сільських громад. Як у сфері економіки сільського господарства, так і в соціальній сфері села неможливо ефективно управляти без незалежного і неупередженого судочинства. Судова влада має такі широкі повноваження, яких немає ні у законодавця, ні у виконавчої влади. Саме прерогативою суду є примушення державного органу до скасування прийнятого рішення і відшкодування фізичній або юридичній особі шкоди, заподіяної незаконними діями посадових осіб¹.

Оскільки юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, то принцип здійснення судового захисту соціальних прав селянина, сільських громад — це гарантія законності, охорони їх законних інтересів².

Зазначені принципи виводяться або із законодавства про соціальний розвиток села, або ж із сутності соціальних відносин, що виникають.

§ 2. Правові засади соціального розвитку села

На сьогодні значно посилюється публічно-правовий вплив на впорядкування соціальних відносин на селі. Одним із перших законодавчих актів у цій сфері є Закон України від 17 жовтня 1990 р. (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.) «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».

Згідно зі ст. 1 зазначеного Закону пріоритетність соціального розвитку села забезпечується державою шляхом здійснення організаційно-економічних і правових заходів.

У період роздержавлення і приватизації сільськогосподарських підприємств відбувалося передавання у комунальну власність об'єктів соціальної інфраструктури, що належали реформованим сільськогосподарським підприємствам. Відповідно до постанов Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1069 «Про поетапну передачу в комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ

¹ Алексеев, С. С. Восхождение к праву: поиски и решения [Текст] / С. С. Алексеев. — М., 2001. — С. 232.

² Статівка, А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : монографія [Текст] / А. М. Статівка. — Х. : Право, 2007. — С. 51–56.

і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності»¹ та від 2 грудня 1996 р. № 1443 «Про поетапну передачу до комунальної власності об'єктів соціальної інфраструктури»² було визначено умови передавання таких об'єктів. Починаючи з 1997 і до 2001р., воно здійснювалося поетапно і безоплатно на основі розроблених і затверджених у встановленому законом порядку переліків об'єктів соціальної сфери.

Указом Президента України від 12 квітня 2000 р. № 584/2000 «Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи» було передбачено спрощення порядку передавання в комунальну власність територіальних громад сіл і селищ об'єктів соціальної сфери, збудованих колективними сільськогосподарськими підприємствами³.

Передавання об'єктів соціальної інфраструктури в комунальну власність здійснювалося відповідно до Положення про порядок передачі в комунальну власність загальнодержавного житлового фонду, що перебував у повному господарському віданні або в оперативному управлінні підприємств, установ та організацій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 листопада 1995 р. № 891⁴.

Згідно з положенням Державної програми розвитку соціальної сфери села на період до 2005 р., затвердженої Указом Президента України від 15 липня 2002 р. № 640/2002⁵, на розвиток соціальної інфраструктури села в 2003–2005 рр. мало бути спрямовано не менш як 30 % видатків із Державного бюджету України на капітальні вкладення. Ці заходи мали сприяти виділенню бюджетних коштів на розвиток соціальної інфраструктури села в обсягах, передбачених Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».

З метою збереження і розвитку сільських територій, забезпечення повноцінного відтворення в них сільського населення було видано Укази Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1169/97 «Про

¹ Уряд. кур'єр. – 1996. – 19 верес.

² Офіц. вісн. України. – 1997. – № 12. – Ст. 67.

³ Там само. – 2000. – № 15. – Ст. 606.

⁴ Уряд. кур'єр. – 1995. – 7 груд.

⁵ Офіц. вісн. України. – 2002. – № 29. – Ст. 1362.

Основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки»¹, від 20 грудня 2000 р. № 1356/2000 «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села»², від 15 липня 2002 р. № 640/2002 «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села»³.

Аналіз наведених підзаконних актів свідчить про те, що вони визначають коло організаційно-правових заходів стосовно здійснення соціальних перетворень на селі, а саме: збільшення зайнятості сільського населення на сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм та в особистих селянських господарствах шляхом нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, її первинного перероблення і збереження, поширення в сільській місцевості практики урізноманітнення видів господарської діяльності; підвищення продуктивності праці, рівня заробітної плати працівників сільського господарства та застосування науково обґрунтованих норм праці; ефективне використання трудових ресурсів і робочого часу; відновлення діяльності раніше закритих і відкриття нових закладів соціально-культурного призначення в сільських населених пунктах; нарощування обсягів житлового будівництва на основі спеціальних програм його підтримання; збільшення обсягів виробництва інженерних мереж і споруд, насамперед у регіонах, де відсутні місцеві джерела питної води та паливно-енергетичні ресурси; розвиток розвідних мереж водо- і газопроводів із метою повнішого завантаження існуючих магістралей та ін.

Згідно з чинним законодавством важливе місце у розв'язанні проблем соціального розвитку села відводиться органам місцевого самоврядування та місцевим державним адміністраціям⁴. Так, у статті 31 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплено, що до відання виконавчих органів сільських рад належать: організація за рахунок власних коштів і на пайових засадах будівництва, реконструкція і ремонт об'єктів комунального господарства та соціально-культурного призначення, житлових будинків, а також шляхів місце-

¹ Уряд. кур'єр. – 1997. – 30 жовт.

² Офіц. вісн. України. – 2002. – № 51. – Ст. 2201.

³ Там само. – № 29. – Ст. 1352.

⁴ Закон України від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні» [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170; Закон України від 9 квітня 1999 р. «Про місцеві державні адміністрації» [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – 20–21. – Ст. 190.

вого значення; залучення на договірних засадах підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності до участі в розвитку та реконструкції об'єктів інженерного забезпечення і транспортного обслуговування та ін.

У статті 13 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» визначена компетенція місцевих державних адміністрацій щодо соціально-економічного розвитку відповідних територій, соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати, а також вирішення питань науки, освіти, культури, охорони здоров'я, культури і спорту тощо.

Важливим для розвитку законодавства про соціальний розвиток села є Закон України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»¹. Відповідно до ст. 1 цього Закону основними складовими державної аграрної політики є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій. У ст. 4 даного Закону визначено основні напрямки комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту та життєвого рівня селян.

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 «Про затвердження державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року»² передбачено вдосконалення системи управління розвитком сільських територій. Це дозволить забезпечити виконання вимог законодавства щодо державного інвестування розвитку соціальної інфраструктури села, запровадження прозорого і жорсткого порядку використання бюджетних коштів, які виділяються на будівництво об'єктів сільської інфраструктури, спрямовувати до місцевих бюджетів кошти, необхідні для виконання місцевими органами самоврядування покладених на них функцій щодо утримання закладів соціально-культурного призначення, надання побутових послуг сільському населенню та ін.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 1. – Ст. 17.

² Офіц. вісн. України. – 2007. – № 73. – Ст. 2715.

§ 3. Правове забезпечення розвитку житлового будівництва на селі

Важливим напрямком поліпшення умов проживання, відпочинку, праці сільських мешканців є будівництво житла, яке відповідало б сучасним вимогам.

На сьогодні регулювання суспільних відносин, які виникають у процесі житлового будівництва на селі, здійснюється перш за все Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», а також іншими актами законодавства. Згідно зі ст. 11 зазначеного Закону Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації повинні сприяти розвитку індивідуального житлового будівництва на землях сільських населених пунктів, створювати сільським забудовникам (як місцевому населенню, так і громадянам, що переселяються на постійне місце проживання в сільську місцевість), у тому числі працівникам соціальної сфери та сфери обслуговування сільського населення, які проживають у селі, пільгові умови щодо забезпечення будівельними матеріалами і обладнанням, надання їм послуг і пільгових довгострокових державних кредитів. Також передбачено компенсацію за рахунок державного чи місцевого бюджетів 25 % одержаних кредитів через п'ять років після введення житла в експлуатацію. Ця пільга надається працюючим у сільськогосподарських, переробних, обслуговуючих підприємствах, що діють у сільській місцевості, а також в установах соціальної сфери села, органах місцевого самоврядування.

Якщо житловий будинок споруджується індивідуальним забудовником у сільській місцевості підрядним способом за рахунок власних коштів, йому із державного бюджету компенсується частина кошторисної вартості житлового будинку і господарських будівель. Порядок надання державних пільгових кредитів для індивідуальних сільських забудовників визначає Кабінет Міністрів України. Якщо зазначені забудовники не користуються державним пільговим кредитом, вони мають право одержати компенсацію за рахунок держави в розмірі 35 % від вартості зазначених будинків і господарських будівель.

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачено, що особи, які переселяються в трудонедостатні населені пункти, та місцеве населення віком до 40 років, зайняте в сільському господар-

стві, переробній і обслуговуючій галузях АПК або в соціальній сфері таких сіл, забезпечуються житлом і господарськими будівлями за рахунок коштів державного бюджету. Житло, збудоване в сільській місцевості за рахунок бюджетних коштів, через 10 років передається у приватну власність таким громадянам за умови їх постійної роботи у наведених галузях.

Згідно із розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573 «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року»¹ планується збільшити обсяги будівництва на придбання житла за регіональними програмами «Власний дім» і Державною програмою забезпечення молоді житлом на 2002–2013 роки.

Постановою Кабінету Міністрів України від 21 березня 2007 р. № 519 «Про затвердження Порядку використання у 2007 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам для будівництва і придбання житла окремим категоріям громадян»² передбачено використання в 2007 р. субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам для будівництва і придбання житла окремим категоріям громадян. Зазначений Порядок визначає механізм використання коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Державне пільгове кредитування будівництва (придбання) житла для окремих категорій громадян, які відповідно до чинного законодавства мають право на отримання кредитів».

Бюджетні кошти спрямовуються державній спеціалізованій фінансовій установі — Державному фонду сприяння молодіжному житловому будівництву на забезпечення виконань положень абз. 5 ч. 1 ст. 57 Закону України від 23 травня 1991 р. «Про освіту»³ щодо надання педагогічним та науково-педагогічним працівникам пільгових довгострокових кредитів на будівництво (реконструкцію) та придбання житла. Кредит відповідно до зазначеного Порядку надається особам, що обіймають посади педагогічних та науково-педагогічних працівників, які працюють безперервно протягом останніх років і визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов⁴. Перелік цих осіб затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 963 «Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 32. – Ст. 2172.

² Там само. – 2007. – № 22. – Ст. 879.

³ Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 21. – Ст. 84.

⁴ Офіц. вісн. України. – 2000. – № 24. – Ст. 1015.

педагогічних працівників, які працюють у цій сфері безперервно протягом трьох останніх років і визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов»¹.

Об'єктом кредитування є квартири в багатоквартирних житлових будинках та індивідуальні житлові будинки, що споруджуються з метою забезпечення житлом громадян, які одержують кредити на будівництво (придбання) житла. Об'єктом кредитування також можуть бути індивідуальні житлові будинки та квартири в багатоквартирних житлових будинках, які продаються на вторинному ринку за умови, що вони збудовані, не більш як 25 років тому чи реконструйовані не більш як 20 років тому.

Відповідно до Державної цільової програми розвитку українсько-го села на період до 2015 року у сфері житлово-комунального обслуговування передбачено також створення ринку житла, що вимагатиме збереження, впорядкування та поліпшення наявних будинків державного, комунального і приватного житлового фонду, реконструкцію, будівництво нового, більш комфортабельного житла.

§ 4. Правове забезпечення будівництва та ремонту шляхів із твердим покриттям у сільській місцевості

Правове регулювання відносин, які виникають у зв'язку з ремонтом, реконструкцією доріг, під'їзних шляхів, мостів, у тому числі у сільській місцевості, здійснюється низкою законів і підзаконних нормативних актів, а саме: законами України від 18 вересня 1991 р. «Про джерела фінансування дорожнього господарства України»², від 11 грудня 1991 р. «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів»³; від 15 травня 1992 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»; від 30 червня 1993 р. «Про дорожній рух»⁴; від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні»; від 8 вересня 2005 р. «Про автомобільні дороги»⁵ та ін., а також по-

¹ Офіц. вісн. України. – 1992. – № 11. – Ст. 150.

² Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 77. – Ст. 648.

³ Там само. – 1992. – № 11. – Ст. 150.

⁴ Там само. – 1993. – № 34. – Ст. 352.

⁵ Там само. – 2005. – № 51. – Ст. 556.

становами Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2000 р. № 1519 «Про затвердження Типового концесійного договору на будівництво та експлуатацію автомобільної дороги»¹; від 5 березня 2007 р. № 374 «Про порядок надання та використання у 2007 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво, реконструкцію і ремонт автомобільних доріг комунальної власності»²; від 27 червня 2007 р. № 879 «Про заходи щодо збереження автомобільних доріг загального користування»³ тощо.

Законом України «Про автомобільні дороги» визначено види автомобільних доріг, які поділяються на автомобільні дороги загального користування; вулиці і дороги міст та інших населених пунктів; відомчі (технологічні) автомобільні дороги; автомобільні дороги на приватних територіях (ст. 5).

Автомобільні дороги загального користування поділяються на автомобільні дороги державного та місцевого значення (ст. 8 цього Закону). У контексті соціального розвитку села найбільш складний характер має процес розвитку мережі автомобільних доріг у сільській місцевості, яка налічує три групи: сільські дороги місцевого значення, внутрішньогосподарські технологічні дороги та дороги сільських населених пунктів. Пріоритетними напрямками розвитку шляхової мережі на селі є: забезпечення потреби сільського населення та суб'єктів господарювання в сільських автомобільних дорогах загального користування, а також їх облаштування; будівництво внутрішньогосподарських (технологічних) доріг в обсягах, що визначаються їх власниками; будівництво та облаштування вулиць сільських населених пунктів в обсягах та у строки, визначені органами місцевого самоврядування; будівництво мостів та інших об'єктів шляхової інфраструктури на різні потреби; благоустрій сільських доріг загального користування та доріг сільських населених пунктів⁴.

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року передбачено будівництво і введення в дію доріг із твердим покриттям до 2010 р. — 16 593, 8 км, а до 2015 р. — 20 281,2 км. Це дасть змогу оптимізувати мережу доріг і забезпечити стійкий транспортний зв'язок сіл з іншими населеними пунктами.

¹ Офіц. вісн. України. — 2000. — № 41. — Ст. 1749.

² Уряд. кур'єр. — 2007. — 28 бер.

³ Там само. — 2007. — 11 лип.

⁴ Кисіль, М. І. Дороги у сільській місцевості [Текст] / М. І. Кисіль, С. М. Ковальов, Т. В. Косарева // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. — 2002. — Вип. 5. — С. 592.

Згідно зі ст. 41 Закону України «Про автомобільні дороги» фінансування будівництва, реконструкції, ремонту та утримання вулиць і доріг міст та інших населених пунктів (у тому числі сіл) здійснюється за рахунок бюджетів міст та інших населених пунктів, а також інших джерел фінансування, визначених законодавством. Кошти на ці цілі розподіляються відповідними органами місцевого самоврядування, у віданні яких вони перебувають, з метою збереження та розвитку вулично-дорожньої мережі відповідно до пріоритетів, визначених державними програмами та перспективними планами розвитку транспортної системи міст та інших населених пунктів, з урахуванням фактичного стану вулично-дорожньої мережі.

§ 5. Правове забезпечення медичного обслуговування жителів села

Розвиток соціальної сфери села потребує організації для сільських мешканців належного медичного обслуговування. У ст. 49 Конституції України закріплено право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Здоров'я громадян слід розглядати в контексті національної безпеки держави. Тому відповідно до ст. 6 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки» пріоритетами національних інтересів України є: гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення¹.

За статтею 13 Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. Верховна Рада України формує основи державної політики в галузі охорони здоров'я шляхом закріплення засад (як конституційних, так і законодавчих) охорони здоров'я, визначає головні засади, мету, принципи, напрямки, встановлює обсяг і нормативи бюджетного фінансування, а також затверджує комплексні цільові загальнодержавні програми охорони здоров'я.

Реалізація державної політики охорони здоров'я покладається на Президента України, Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони здоров'я України, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування (в межах компетенції, закріпленої чинним законодавством).

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

Сільська медицина, від рівня якої залежить здоров'я значної частини населення, нині перебуває в нелегкому стані. В Україні налічується майже 15 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів (ФАП), із яких 5,5 тис. укомплектовані менш як на 50 % і майже 7 тис. — більш як на 50 %. Тільки 1,4 тис. ФАП повністю укомплектовано необхідним обладнанням. Близько 300 сіл із населенням від 500 до 1000 чол. не мають лікувальних закладів. Кожен п'ятий заклад, що надає первинну допомогу сільському населенню (ФАП, сільські амбулаторії, амбулаторні підрозділи дільничних і районних лікарень), потребує капітального ремонту або перебуває в аварійному стані. Для обслуговування сільського населення необхідно придбати 9 тис. спеціалізованих машин швидкої медичної допомоги¹.

З метою реалізації цих заходів Кабінет Міністрів України постановою від 21 березня 2007 р. № 500 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2006 р. № 603»² вніс зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2006 р. № 603 «Про затвердження Порядку використання в 2006 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на оснащення сільських амбулаторій та фельдшерсько-акушерських пунктів, придбання автомобілів швидкої медичної допомоги для сільських закладів охорони здоров'я»³.

Відповідно до міжгалузевої комплексної програми «Здоров'я нації» на 2002–2011 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 10 січня 2002 р. № 14⁴ передбачено виділення коштів на забезпечення медичних заходів щодо боротьби з туберкульозом, профілактики та лікування СНІДу, лікування онкологічних хворих.

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р. встановлено, що у сфері охорони здоров'я сільського населення першочергова увага спрямовуватиметься на формування та налагодження функціонування на селі системи надання медичної допомоги населенню на основі пріоритетного розвитку первинної медико-санітарної допомоги на засадах загальної практики сімейної медицини; оптимізацію мережі первинної медико-санітарної допомоги шляхом створення фельдшерсько-акушерських пунктів у селах із населенням понад 500 осіб, реорганізації фельдшерсько-акушерських пунктів, які

¹ Уряд. кур'єр. – 2007. – 21 лип.

² Офіц. вісн. України. – 2007. – № 22. – Ст. 862.

³ Там само. – 2006. – № 18. – Ст. 1847.

⁴ Там само. – 2002. – № 9. – Ст. 403.

охоплюють обслуговування понад 1000 осіб населення, в амбулаторії загальної практики сімейної медицини, їх оснащення та кадрове забезпечення; задоволення потреб сільського населення в спеціалізованій та невідкладній медичній допомозі шляхом оснащення та поліпшення кадрового забезпечення відповідних лікувально-профілактичних закладів.

§ 6. Правове забезпечення фізкультурно-спортивного обслуговування сільських мешканців

Згідно зі ст. 49 Конституції України держава турбується про розвиток фізичної культури і спорту. Отже, вплив держави на розвиток фізичної культури і спорту, в тому числі на селі, є важливим чинником суспільного розвитку, оскільки це формує якість життя громадян. Такий вплив держави виявляється у правовому забезпеченні розвитку і функціонуванні цієї сфери; створенні інфраструктури, системи фізичної культури і спорту; створенні саморегулятивних організацій із наділенням їх деякими регулятивними повноваженнями, що належать до компетенції відповідних органів державної виконавчої влади.

Відносини у зазначеній сфері зарегламентовано низкою законодавчих і підзаконних нормативних актів, а саме: законами України від 24 грудня 1993 р. «Про фізичну культуру і спорт»¹, від 14 вересня 2000 р. «Про підтримку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні»², постановами Кабінету Міністрів України від 5 листопада 1999 р. № 2061 «Про затвердження Положення про спеціалізований навчальний заклад спортивного профілю»³, від 15 листопада 2006 р. № 1594 «Про затвердження Державної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2007–2011 роки»⁴, від 21 березня 2007 р. № 520 «Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки громадських організацій фізкультурно-спортивного спрямування»⁵ та ін.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 14. – Ст. 80.

² Там само. – 2000. – № 43. – Ст. 370.

³ Офіц. вісн. України. – 1999. – № 45. – Ст. 40.

⁴ Там само. – 2006. – № 46. – Ст. 3078.

⁵ Там само. – 2007. – № 22. – Ст. 880.

Закон України «Про фізичну культуру і спорт» є базовим. Він визначає правові, економічні, організаційні та соціальні заходи забезпечення розвитку фізичної культури і спорту в державі. Цей Закон, наведені нормативні акти, а також Закон України «Про державні цільові програми» передбачають розв'язання існуючих проблем підвищення рівня фізичної культури і спорту. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про державні цільові програми» розробленню проекту будь-якої цільової програми з її подальшим затвердженням передують схвалення концепцій такої програми¹.

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р. у сфері фізичної культури і спорту передбачено створення умов для занять фізичною культурою за місцем проживання та в місцях масового відпочинку шляхом побудови фізкультурно-спортивних закладів та зміцнення наявної матеріально-технічної бази фізкультурно-спортивних комплексів, забезпечення їх фінансування необхідними коштами, обладнанням і фахівцями.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» будівництво об'єктів спорту здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів. Спорудження об'єктів фізкультурно-спортивного призначення може здійснюватися як підрядним, так і господарським способами. Це не означає, що сільськогосподарські підприємства, маючи власні кошти, не можуть здійснювати таку діяльність. З цією метою сільськогосподарські підприємства незалежно від форм власності мають право на договірних засадах об'єднувати кошти з місцевими радами народних депутатів або самостійно фінансувати роботи зі спорудження об'єктів фізкультурного та спортивно-оздоровчого призначення. Такі об'єкти збудовані за рахунок власних коштів сільськогосподарських підприємств, належать останнім на праві власності, якщо інше не передбачено законом и договором.

¹ Слід звернути увагу на те, що в Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006–2016 роки, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2005 р. № 536–р, не передбачено заходів щодо поліпшення ситуації у сфері фізкультури і спорту на селі (Уряд. кур'єр. – 2007. – 21 бер.).

§ 7. Правове регулювання відносин в освітній сфері у сільській місцевості

Складовою соціального розвитку села є освітня сфера. Відносини в цій сфері регулюються низкою законодавчих актів про освіту. Законодавство України про освіту базується на Конституції України і складається із законів України від 23 травня 1991 р. «Про освіту»¹, від 10 лютого 1998 р. «Про професійно-технічну освіту»², від 13 травня 1999 р. «Про загальну середню освіту»³, від 22 червня 2000 р. «Про позашкільну освіту»⁴, від 11 липня 2001 р. «Про дошкільну освіту»⁵, від 11 січня 2002 р. «Про вищу освіту»⁶, а також з постанов Кабінету Міністрів України від 3 червня 1999 р. № 956 «Про затвердження Положення про ступеневу професійно-технічну освіту»⁷, від 31 березня 2003 р. № 435 «Про реалізацію окремих положень і норм, передбачених статтями 25 і 34 Закону України «Про загальну середню освіту», статтями 18 і 22 Закону України «Про позашкільну освіту», ст. 9 Закону України «Про вищу освіту»⁸, від 21 березня 2007 р. № 511 «Про затвердження порядку використання в 2007 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на придбання шкільних автобусів для перевезення дітей, які проживають у сільській місцевості»⁹, від 21 березня 2007 р. № 512 «Про затвердження Порядку використання в 2007 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на комп'ютеризацію та інформатизацію загальноосвітніх навчальних закладів районів»¹⁰ та ін.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про освіту» завданням законодавства у цій сфері є регулювання суспільних відносин щодо навчання, виховання, професійної загальнокультурної підготовки громадян України. Держава визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного розвитку суспільства.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

² Там само. – 1998. – № 32. – Ст. 215.

³ Там само. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

⁴ Офіц. вісн. України. – 2000. – № 29. – Ст. 1190.

⁵ Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.

⁶ Там само. – 2002. – № 20. – Ст. 134.

⁷ Офіц. вісн. України. – 1999. – № 23. – Ст. 956.

⁸ Там само. – 2003. – № 14. – Ст. 630.

⁹ Уряд. кур'єр. – 2007. 4 квіт.

¹⁰ Там само.

§ 8. Правові засади соціально-культурного обслуговування сільських мешканців

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачено створення рівних можливостей для всіх громадян, які проживають і працюють у сільській місцевості, у задоволенні культурних потреб (ст. 1). У задоволенні таких потреб сільського мешканця важливу роль відведено клубам, будинкам культури, бібліотекам, музеям та ін., які функціонують у сільській місцевості.

Указом Президента України від 21 березня 2000 р. № 485/2000 «Про державну підтримку клубних закладів»¹ передбачалося створення сприятливих умов для задоволення культурних потреб громадян, збереження та функціонування клубних закладів у сільській місцевості. Президент України цим Указом доручив міністерствам, іншим центральним і місцевим органам виконавчої влади передбачити виділення необхідних асигнувань для забезпечення діяльності підпорядкованих їм клубних закладів.

Указом Президента України від 15 липня 2002 р. № 604/202 «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села» передбачалося відновлення діяльності раніше закритих і відкриття нових закладів у сільській місцевості будинків культури і клубів.

Постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1998 р. № 1755 «Про нормативи забезпечення населення клубними заходами» було схвалено розроблені Міністерством культури і мистецтв України та погоджено з Міністерством фінансів України нормативи забезпечення населення клубними кадрами. Відповідно до цих нормативів, якщо в селі проживає до 500 чол., у клубних закладах повинно бути 100–150 місць, від 500 до 1000 чол. — 150–200 місць. Цією постановою визначено, що на території кожної сільської ради має функціонувати як мінімум один (базовий) клубний заклад².

Основою законодавчого врегулювання питань розвитку і функціонування мережі бібліотек у державі є Закон України від 27 січня 1995 р. «Про бібліотеки і бібліотечну справу»³ та інші підзаконні нормативні акти.

¹ Офіц. вісн. України. – 2000. – № 12. – Ст. 453.

² Там само. – 1998. – № 45. – Ст. 42.

³ Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 17. – Ст. 45.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 1997 р. № 510 «Про мінімальні соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками в Україні»¹ затверджено мінімальні соціальні нормативи забезпечення населення бібліотеками. Згідно із цими нормативами на території України можуть створюватися і діяти бібліотеки, що розрізняються за цільовим призначенням, формами власності, контингентом користувачів, віковими групами, тематичним і видовим складами фондів.

За цією постановою на території сільської (селищної) ради в населених пунктах із кількістю жителів від 500 до 3 тис. чол. повинна діяти як мінімум одна загальнодоступна бібліотека; в населених пунктах із кількістю жителів понад 3 тис. чол. — одна бібліотека на 3–5 тис. чол.

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р. у сфері культури передбачаються: реконструювання та будівництво нових культурно-дозвільних установ; подальший розвиток культурних центрів, музеїв, парків, заповідників, пошук і впровадження нових форм культурно-дозвільної діяльності; сприяння широкому доступу до них сільських жителів із наданням пільг малозабезпеченим верствам сільського населення.

§ 9. Правове забезпечення інженерного облаштування сільських територій

Обов'язковою умовою успішного розвитку соціальної інфраструктури села є будівництво водопроводів, каналізаційних систем і споруд, мережі газо- і електропостачання.

У статті 6 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» визначено, що будівництво названих та інших об'єктів має здійснюватися за рахунок державного і місцевого бюджетів. Передбачалося до 2000 р. виконати державні програми газифікації, водопостачання, електрифікації.

Державною програмою розвитку соціальної сфери села на період до 2005 р., затвердженою Указом Президента України від 15 липня 2002 р. № 640/2002 «Про першочергові заходи щодо підтримки розви-

¹ Офіц. вісн. України. – 1997. – № 22. – Ст. 67.

тку соціальної сфери села», також передбачалися збільшення обсягів будівництва інженерних мереж і споруд, насамперед у регіонах, де відсутні місцеві джерела питної води та паливно-енергетичні ресурси, розвиток системи розвідних мереж водо- і газопроводів із метою повнішого завантаження існуючих магістралей.

Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573 «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року»¹ планувалося підвищення рівня облаштування та надійності функціонування системи електро-, газо-, тепло-, водопостачання та водовідведення.

У період до 2005 р. необхідно було вирішити завдання щодо забезпечення централізованим водопостачанням 283 сільських населених пунктів, мешканці яких користуються привізною водою та ін. Передбачалося здійснити реконструкцію, капітальний ремонт та приведення у робочий стан існуючих водопровідних мереж у регіонах, а також проведення моніторингу якості питної води, що збирається з централізованих та нецентралізованих джерел постачання, згідно із Законом України від 10 січня 2002 р. «Про питну воду та питне водопостачання»².

Розвиток мережі газопостачання мав здійснюватися насамперед у регіонах з обмеженими місцевими ресурсами палива. Оскільки кошти в державному бюджеті на газифікацію сільських населених пунктів обмежені, то Кабінет Міністрів України постановою від 27 грудня 2006 р. № 1816 «Про внесення змін до переліку об'єктів, що фінансуються у 2006 році за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво газопроводів — відводів та газифікацію населених пунктів, у першу чергу сільських»³ вніс деякі зміни до переліку об'єктів, які фінансувалися у 2006 р. за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво газопроводів — відводів та газифікацію населених пунктів, у першу чергу сільських, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 травня 2006 р. № 704⁴.

Згідно з цією Програмою на розвиток електрозв'язку в сільській місцевості щороку планувалося виділяти понад 100 млн грн,

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 32. – Ст. 2172.

² Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 16. – Ст. 112.

³ Офіц. вісн. України. – 2006. – № 52. – Ст. 3507.

⁴ Там само. – № 21. – Ст. 1555.

що дало б змогу ввести в експлуатацію близько 60 тис. номерів сільських АТС.

Передбачалася подальша реконструкція лінійних споруд шляхом заміни повітряних ліній зв'язку на кабельні та зміцнення їх за рахунок цифрового обладнання. Особливу увагу намічалася приділити телефонізації об'єктів, які в першу чергу потребують цього (школи, фельдшерсько-акушерські пункти тощо).

Виконання передбачених Програмою заходів щодо розвитку житлово-комунального господарства та інженерного облаштування мали організувати центральні та місцеві органи влади, органи місцевого самоврядування.

Правові питання інженерного облаштування сільських територій регламентуються також приписами Закону України від 5 жовтня 2006 р. «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України»¹. Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р. передбачено вдосконалення інженерної інфраструктури села. Комплексний розвиток інженерної інфраструктури сільських територій забезпечується шляхом: будівництва та реконструкції мереж і об'єктів електропостачання; розроблення і виконання програм будівництва газопроводів-відводів, розвитку газових мереж високого та середнього тиску і регіональних програм поетапної газифікації сільських населених пунктів тощо.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 47. – Ст. 464.

Правове регулювання здійснення сільськогосподарськими товаровиробниками окремих видів сільськогосподарської діяльності

§ 1. Поняття, сутність та основні ознаки правового регулювання тваринництва. Правове регулювання племінної справи у галузі тваринництва

Правові інститути аграрного права, які регулюють той чи інший вид аграрної діяльності, не завжди збігаються з класифікацією галузей сільського господарства. Це обґрунтовується тим, що коли йдеться про право, то маються на увазі тільки сформовані правові інститути, а не галузі матеріальної діяльності. А правові інститути формуються там, де виникає потреба у правовому регулюванні. Ті види сільськогосподарської діяльності, що не вимагають окремого правового регулювання, регулюються загальними нормами аграрного права. Через це система правових інститутів Особливої частини аграрного права, які регулюють окремі види сільськогосподарської діяльності, не є такою логічно послідовною, як класифікація галузей сільського господарства. Наприклад, в аграрному праві є Закон України від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво»¹, але немає законів про свинарство, скотарство, кролівництво тощо.

Систему правових інститутів аграрного права, які регулюють здійснення окремих видів сільськогосподарської діяльності, поділяють на три основні групи:

1) правові інститути щодо сільськогосподарської діяльності у галузі тваринництва — інститути племінної справи у тваринництві, ве-

¹ Аграрне право України [Текст] : підручник / за ред. О. О. Погрібного. – С. 324.

теринарної медицини, бджільництва, рибництва, птахівництва та молочарства;

2) правові інститути щодо сільськогосподарської діяльності у галузі рослинництва — інститути насінництва та охорони прав на сорти рослин, захисту рослин, регулювання вирощування наркотичних рослин, льонарства та коноплярства, садівництва, виноградарства та хмелярства, вирощування сої;

3) правові інститути щодо обслуговуючих видів сільськогосподарської діяльності — інститути щодо вирощування штамів мікроорганізмів, транспортування сільськогосподарської продукції; фінансування і кредитування сільського господарства, аграрної освіти та ін.

Слід зазначити, що основним постачальником повноцінного харчового білка і сировини для переробної промисловості є тваринництво. Як зазначено в Концепції Державної програми створення сприятливих умов для стабілізації та розвитку тваринництва на 2005–2010 роки, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р.¹, оптимальним варіантом розв'язання проблеми забезпечення населення м'ясом, молоком та іншою продукцією є відновлення власного (вітчизняного) тваринництва з пріоритетним розвитком виробництва на промисловій основі. Це також впливає зі ст. 15 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», який закріплює, що при плануванні витрат державного бюджету на черговий рік Кабінет Міністрів України передбачає статтю видатків на надання дотацій виробникам продукції тваринництва.

Розвитку тваринницької галузі має сприяти законодавче закріплення організаційної діяльності галузі сільськогосподарського виробництва законами України «Про молоко та молочні продукти»², «Про бджільництво»³, «Про племінну справу у тваринництві»⁴.

Так, Закон України від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти» регулює відносини, що виникають у процесі виробництва, транспортування, перероблення, зберігання і реалізації, ввезення на митну територію та вивезення з митної території України молока, молочної сировини та молочних продуктів, і поширюється на суб'єктів господарювання, які здійснюють господарську діяльність у цій сфері.

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 32. – Ст. 2168.

² Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 47. – Ст. 513.

³ Там само. – 2000. – № 21. – Ст. 157.

⁴ Там само. – 1994. – № 2. – Ст. 7.

Правове забезпечення організації племінної справи у сільському господарстві регламентується Законом України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві» (в редакції від 21 грудня 1999 р.), який визначає загальні правові, економічні та організаційні основи племінної справи у тваринництві, спрямовані на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин, підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності галузі.

Згідно зі ст. 1 зазначеного Закону племінна справа — це система зоотехнічних, селекційних та організаційно-господарських заходів, спрямованих на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин.

Правове регулювання племінної справи зумовлене потребою забезпечення породної чистоти вітчизняного тваринництва і виведення нових високопродуктивних порід тварин. Одержані селекційним шляхом породи сільськогосподарських тварин мають певні сталі якості, що характеризують їх сільськогосподарську цінність і продуктивність. Втрата породної чистоти тваринництва може призвести до втрати цих якостей, що істотно зменшить продуктивність сільського господарства.

Об'єктами племінної справи є велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні, птиця, риба, бджоли, шовкопряди, хутрові звірі, яких розводять для одержання певної продукції.

Суб'єктами племінної справи у тваринництві є:

- власники племінних (генетичних) ресурсів;
- підприємства (об'єднання) з племінної справи, селекційні, селекційно-технологічні та селекційно-гібридні центри, іподроми, станції оцінювання племінних тварин;
- підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, та фізичні особи, які надають відповідні послуги і беруть участь у створенні та використанні племінних (генетичних) ресурсів;
- власники неплемінних тварин — споживачі племінних (генетичних) ресурсів та замовники послуг з племінної справи у тваринництві.

Господарська діяльність у племінній справі в тваринництві, пов'язана з виробництвом, зберіганням і реалізацією племінних (генетичних) ресурсів, проведенням генетичної експертизи походження та аномалій тварин, підлягає ліцензуванню відповідно до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»¹. Ліцензії

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.

на таку діяльність видає Мінагрополітики. Інші види діяльності з племінної справи у тваринництві ліцензуванню не підлягають.

Суб'єктам племінної справи, які працюють у межах прийнятих загальнодержавних програм селекції у тваринництві, залежно від напрямку їх діяльності та якості племінних (генетичних) ресурсів, Мінагрополітики присвоює відповідний статус. Присвоєння відповідного статусу проводиться згідно зі ст. 9 Закону України «Про племінну справу у тваринництві».

Відповідність суб'єктів племінної справи у тваринництві вимогам щодо статусу визначається за наслідками проведення державної атестації та переатестації.

Для проведення державної атестації та переатестації наказом Мінагрополітики та УААН створюються атестаційні та експертна комісії.

Атестаційні комісії проводять безпосередньо в господарстві аналіз відповідності суб'єкта племінної справи у тваринництві певному статусу за племінними та продуктивними якостями тварин, показниками виробничо-господарської діяльності, рівнем селекційно-племінної роботи відповідно до мінімальних вимог оцінювання на основі кількісних та якісних показників продуктивності тварин з урахуванням достовірності первинного зоотехнічного обліку, перевірки поголів'я за імуногенетичними показниками, виконання селекційних програм, показників забезпеченості спеціальними кадрами та відповідним обладнанням.

За результатами огляду поголів'я і розгляду показників роботи господарства атестаційна комісія складає акт державної атестації (переатестації) з висновками про відповідність суб'єкта племінної справи у тваринництві певному статусу, який візують усі члени атестаційної комісії.

Матеріали про наслідки проведення державної атестації та переатестації комісії подають на розгляд головним управлінням сільського господарства та продовольства облдержадміністрацій та Міністерству агропромислового комплексу Автономної Республіки Крим, які після погодження передаються Мінагрополітики для розгляду експертною комісією.

Експертна комісія створюється при Мінагрополітики. До її складу входять провідні науковці, керівники і фахівці структурних підрозділів Мініагрополітики та УААН, а також галузевих підприємств (організацій, установ тощо).

Експертна комісія розглядає матеріали роботи атестаційних комісій, розв'язує спірні питання, що виникають у процесі проведення державної атестації та переатестації і подає пропозиції щодо присвоєння відповідного статусу на розгляд науково-технічній Раді і колегії Мінагрополітики.

Чинним законодавством про племінну справу в тваринництві передбачено державну реєстрацію племінних тварин і племінних стад. Об'єктами державної реєстрації є племінні тварини та племінні стада. Державна реєстрація племінних тварин здійснюється шляхом внесення відповідних даних про них до державних книг племінних тварин, а племінних стад — до Державного племінного реєстру.

Слід зазначити, що за ст. 1 Закону «Про племінну справу у тваринництві» племінною твариною визнається чистопородна або одержана за затвердженою програмою породного вдосконалення тварина, яка має племінну (генетичну) цінність і може використовуватися в селекційному процесі відповідно до чинних загальнодержавних програм селекції. Племінне стадо — це група чистопородних або одержаних за затвердженою програмою породного вдосконалення тварин однієї породи, що мають племінну (генетичну) цінність і використовуються в селекційному процесі відповідно до чинних загальнодержавних програм селекції.

Згідно зі ст. 13 Закону «Про племінну справу у тваринництві» власники племінних (генетичних) ресурсів зобов'язані мати племінні свідоцтва (сертифікати), які є документальним підтвердженням якості належних їм племінних тварин, сперми, ембріонів, яйцеклітин. Ці свідоцтва (сертифікати) містять відомості про походження, продуктивність, тип та інші якості генетичних ресурсів, дані імуно-генетичного контролю, оцінку типу тварин у балах. Порядок оформлення племінних свідоцтв регулюється Положенням про племінне свідоцтво (сертифікат), затвердженим наказом Мінагрополітики від 29 грудня 2002 р. № 416¹.

Відповідальність за порушення законодавства про племінну справу в тваринництві передбачено ст. 21 Закону України «Про племінну справу в тваринництві» та Кодексом України про адміністративні правопорушення² щодо встановлення відповідальності за порушення законодавства про племінну справу в тваринництві.

¹ Офіц. вісн. України. – 2003. – № 5. – Ст. 201.

² Відом. Верхов. Ради Української РСР. – 1984. – Дод. до № 51. – Ст. 1122

Закон України «Про племінну справу у тваринництві» не регулює охорону прав на селекційні досягнення як на інтелектуальну власність. Селекційні досягнення визнаються винаходом, і права на них охороняються згідно із Законом України від 15 грудня 1993 р. «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» (в редакції Закону від 1 червня 2000 р.)¹.

§ 2. Особливості правового регулювання виробництва рибної продукції

Згідно із Законом України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 роки»² рибу та морепродукти віднесено до сільськогосподарської продукції, а рибницькі та рибальські господарства — до сільськогосподарських підприємств.

Законом України від 19 лютого 2004 р. «Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року»³ затверджено програму, мета якої полягає у створенні сприятливих умов для розвитку рибного господарства, забезпеченні населення України продукцією з риби та інших водних живих ресурсів з поступовим наближенням до рівня науково обґрунтованих фізіологічних норм їх споживання у розрахунку на душу населення, забезпеченні інших галузей економіки сировиною для виробництва біологічно активних речовин, лікувальних препаратів, технічної та кормової продукції.

Так, відповідно до ст. 1 зазначеного Закону рибальство — це підгалузь рибного господарства, яка полягає у здійсненні виду спеціального використання риби та інших водних живих ресурсів для виробництва харчової, технічної, кормової, медичної та інших видів продукції у рибогосподарських водних об'єктах. Рибництво — це підгалузь рибного господарства, яка полягає у розведенні і вирощуванні риби та інших водних живих ресурсів у спеціально створених штучних умовах або визначених для цього рибогосподарських водних об'єктах.

Організація рибництва і рибальства та вимоги щодо якості продукції рибництва та рибальства врегульовано Законом України від

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 32.

² Там само. – 2001. – № 11. – Ст. 52.

³ Там само. – 2004. – № 22. – Ст. 313.

6 лютого 2003 р. «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них»¹.

Рибальство, тобто спеціальне використання риби, інших водних живих ресурсів, здійснюється суб'єктами господарювання, їх об'єднаннями переважним чином за плату в межах встановлених лімітів (квот) за наявності ліцензій (дозволів) та позитивних ветеринарно-санітарних оцінок стану промислових ділянок рибогосподарських водних об'єктів загальнодержавного значення і показників безпеки риби, інших водних живих ресурсів (визначаються державними органами ветеринарної медицини).

Кожна партія продуктів лову, одержана в порядку спеціального використання риби, інших водних живих ресурсів, супроводжується свідоцтвом виробника про якість.

Нормативно-правовим актом, який визначає порядок здійснення рибництва і рибальства є затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192 Тимчасовий порядок ведення рибного господарства і здійснення рибальства².

Рибництво згідно з цим Тимчасовим порядком здійснюється шляхом штучного розведення чи вирощування водних організмів, які перебувають у неволі в спеціально створених штучних рибницьких або інших пристосованих для цього спорудах, ізольованих природних чи штучних водоймах, а також шляхом вирощування організмів «сидячих» видів на спеціально визначених ділянках водойм у стані природної волі.

Залежно від цільового призначення можуть здійснюватися: 1) рибництво, спрямоване на збільшення запасів і поліпшення видового складу водних живих ресурсів у природному середовищі шляхом їх штучного розведення та наступного вселення до природних водойм; 2) товарне рибництво, спрямоване на природне відтворення, штучне розведення і вирощування водних живих ресурсів з метою одержання товарної продукції.

Об'єктами рибництва є риба та інші водні живі ресурси, які згідно із Законом України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» охоплюють сукупність водних організмів, життя яких неможливе без перебування у воді. До водних живих ресурсів належать: прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку, круглор-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 15. – Ст. 107.

² ЗП України. – 1996. – № 18. – Ст. 516.

роті, водні безхребетні, в тому числі моллюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, головоногі, водорості та інші водні рослини.

Під час здійснення рибництва в режимі спеціального товарного рибного господарства має бути забезпечене збереження цінних та рідкісних видів водних живих ресурсів, які раніше перебували у виділеній для рибництва водоймі (її ділянці), додержання встановлених законодавством вимог до охорони і використання водних та інших природних ресурсів, наданих у користування для потреб рибництва. Водні живі ресурси, одержані в порядку ведення товарного рибництва, є власністю підприємств, установ, організацій та громадян, які в передбаченому законодавством порядку відтворювали їх. Розведення нових або генетично змінених водних живих організмів без позитивних висновків екологічної експертизи, а також рибництво за межами ізолюваних штучних водойм і споруд без погодження з органами рибоохорони Державного департаменту рибного господарства Мінагрополітики та Мінприроди забороняється. У рибництві слід використовувати корми, що відповідають державним стандартам.

Відповідно до Закону України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» вирощування риби, інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах (їх ділянках) та континентальному шельфі України дозволяється суб'єктам аграрного права за наявності позитивної ветеринарно-санітарної оцінки стану водних об'єктів, що її провадять державні органи ветеринарної медицини.

У разі виявлення державними органами ветеринарної медицини продуктів лову, які містять токсичні речовини, що перевищують встановлені допустимі рівні, чи за наявності паразитів понад встановлені норми такі продукти за рішенням державних органів ветеринарної медицини підлягають утилізації згідно з вимогами Закону України від 14 січня 2000 р. «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції»¹.

Порядок відтворення водних живих ресурсів у рибництві визначається Інструкцією про порядок проведення робіт з відтворення водних живих ресурсів, затвердженою наказом Мінагрополітики від

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 12. – Ст. 95.

8 червня 2004 р. № 215¹. Інструкцією визначено порядок проведення робіт з відтворення водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах (крім водних об'єктів, розташованих у межах територій, та об'єктів природно-заповідного фонду) підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності (у тому числі державними органами рибоохорони) та іншими суб'єктами підприємницької діяльності в галузі рибного господарства.

Відтворення водних живих ресурсів — природне або штучне (акліматизація, переселення) поновлення чисельності популяцій (ретрансформація) водних живих ресурсів, які скорочуються в процесі їх лову або природної смертності. Акліматизація і переселення здійснюються шляхом випуску водних живих ресурсів.

Продукти лову реалізуються або використовуються для перероблення тільки за наявності ветеринарного свідоцтва, а якщо продукт лову реалізується або направляється на перероблення вперше, також висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи. Харчова продукція рибництва реалізується тільки за наявності:

- ветеринарного свідоцтва;
- свідоцтва виробника про якість;
- сертифіката відповідності чи свідоцтва про визнання в Україні іноземного сертифіката (для імпортованої продукції);
- маркування згідно з вимогами Закону України від 23 грудня 1997 р. «Про безпечність та якість харчових продуктів» (у редакції Закону від 6 вересня 2005 р.)².

§ 3. Правове регулювання вирощування і реалізації високопродуктивного насіння зернових культур

Правове регулювання вирощування і реалізації високопродуктивного насіння зернових культур регламентує суспільні відносини, пов'язані з використанням насіння зернових культур, забезпеченням його належної якості, підтриманням чистоти сорту, створенням умов для розвитку вітчизняної системи насінництва та частково доповнює правовий інститут охорони прав на сорти рослин.

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 38. – Ст. 2528.

² Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 19. – Ст. 98.

Приписами Закону України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал»¹ здійснюється правове регулювання вирощування і реалізації високопродуктивного насіння зернових культур, тобто насінницької діяльності в Україні.

Насінництво — це діяльність суб'єктів насінництва з використання вихідного матеріалу (сортів насіння), попередньо одержаного від селекції, організації державного сортовипробування, розмноження, зберігання, поліпшення якості (властивостей) насіння, здійснення за ними сортового і посівного контролю, а також забезпечення виробництва, реалізації і використання насіння у рослинництві².

За статтею 1 Закону України «Про насіння і садивний матеріал» насінництво і розсадництво — галузь рослинництва, що займається розмноженням відповідно насіння і садивного матеріалу, збереженням і поліпшенням їх сортових, посівних та врожайних якостей (властивостей), а також здійснює сортовий та насінневий контроль. Насінням визнаються будь-які органи рослин, що використовуються для розмноження. Садивний (посадковий) матеріал — рослини та їх частини, що придатні для відтворення цілісних рослин.

Закон поділяє насіння на три категорії: оригінальне — насіння первинних ланок насінництва, яке реалізують для його подальшого розмноження і отримання елітного насіння; елітне — насіння, одержане від послідовного розмноження оригінального насіння в елітно-насінницьких та інших господарствах, занесених до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу; репродукційне — насіння першої та наступних репродукцій. До насіння зазначених категорій прирівнюється відповідний садивний матеріал картоплі, винограду, плодових, горіхоплідних, ягідних, декоративних, лікарських, лісових культур з урахуванням особливостей їх розмноження.

Слід зазначити, що первинні ланки насінництва — це ті початкові ланки насінницького процесу, відправною точкою якого є цілеспрямована зміна генетичних програм клітин із метою надання вихідним формам нових властивостей або створення принципово нових форм аналогічних організмів, одержаних раніше в результаті селекційної діяльності. Первинні ланки насінництва здійснюються на спеціальній ділянці, яка називається розсадником.

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 13. — Ст. 92.

² Станіславський, В. П. Правове регулювання насінницької діяльності в Україні [Текст] / В. П. Станіславський. — Х. : Право, 2006. — С. 53.

До об'єктів насінництва за названим Законом належать: сорт рослин (клон, лінія, гібрид, популяція, сортосуміш); насіння і садивний матеріал; насінницькі посіви та насадження. Суб'єктами насінництва визнаються фізичні та юридичні особи, яким надано право займатися виробництвом, реалізацією та використанням насіння та садивного матеріалу згідно з чинним законодавством. Система насінництва складається з ланок оригінального, елітного та репродукційного насінництва, страхових і державного резервного насінневих фондів.

Створення страхового насінневого фонду обов'язкове для всіх виробників насіння. Страхові насінневі фонди оригінального, елітного та репродукційного насіння створюються відповідними суб'єктами насінництва в обсягах, передбачених Мінагрополітики. Поновлення страхових насінневих фондів відбувається щорічно. Використання насіння страхових насінневих фондів не за призначенням у межах строків, визначених Мінагрополітики, забороняється.

Державний резервний насінневий фонд створюється для забезпечення насінням районів, що не виробляють власного насіння або мають обмежені можливості його виробництва, надання допомоги в разі знищення або пошкодження насінницьких посівів унаслідок стихійного лиха, забезпечення сортовідновлення, сортозаміни та реалізації насіння за міжнародними договорами.

Суб'єкти насінництва мають право розмножувати, заготовляти, реалізовувати та використовувати насіння і садивний матеріал сортів рослин (клонів, ліній, гібридів), якщо їх виробничі умови відповідають атестаційним вимогам, встановленим Мінагрополітики відповідно до його компетенції. Порядок проведення атестації суб'єктів господарювання на право виробництва та реалізації насіння і садивного матеріалу, затверджено наказом Мінагрополітики від 29 травня 2003 р. № 152¹.

Право на виробництво та реалізацію оригінального і елітного насіння надається суб'єктам насінництва за наслідками атестації, проведеної Мінагрополітики за участю УААН, суб'єктів насінництва. Право на виробництво та реалізацію репродукційного насіння, гібридів першого покоління надається спеціалізованим насінницьким господарствам, фермерським господарствам та іншим суб'єктам насінництва за наслідками атестації, здійсненої спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань аграрної політики обласного рівня за участю суб'єктів насінництва.

¹ Офіц. вісн. України. – 2003. – № 29. – Ст. 1509.

Суб'єктів насінництва, що за наслідками атестації одержали паспорт на виробництво та реалізацію насіння відповідних категорій, заносять до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу, який веде Мінагрополітики. Положення про Державний реєстр виробників насіння і садивного матеріалу затверджене наказом Мінагрополітики від 29 травня 2003 р. № 152¹. Суб'єкти насінництва, не занесені до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу, не мають права виробляти насіння і садивний матеріал для реалізації.

Насіння вводять в обіг після їх визнання державними органами управління і контролю в насінництві, що підтверджується відповідними документами. Насіння вважається визнаним, якщо воно: за сортовою чистотою і посівними якостями відповідає вимогам нормативного документа; належить до сорту, який занесено до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, або за результатами державного випробовування сорту визнано перспективним, тобто показало свою значну перевагу щодо урожайності або за іншими цінними ознаками.

У разі невідповідності якості посіву вимогам нормативних документів його вилучають із числа насінневих, а одержане насіння переводиться в нижчу категорію, вимогам якої воно відповідає, і не може використовуватися з посівною метою. При цьому насіння сільськогосподарських рослин, яке безпосередньо не слугує продовольчим та кормовим цілям, знищують під наглядом державного інспектора з насінництва за рахунок власника насіння. Порядок знищення насіння таких рослин затверджено наказом Мінагрополітики від 14 травня 2003 р. № 132².

Насіння, що експортуються, супроводжуються міжнародним і фітосанітарним сертифікатами.

Експертне визначення якості насіння надають на вимогу споживачів у лабораторіях Української державної насінневої інспекції відповідно до їх компетенції. Правила експертного визначення якості насіння та порядок оформлення заяв затверджено наказом Мінагрополітики від 8 липня 2003 р. № 223³. Експертний порядок такого визна-

¹ Офіц. вісн. України. – 2003. – № 29 – Ст. 1509.

² Там само. – 2003. – № 22. – Ст. 998.

³ Там само. – 2003. – № 30. – Ст. 1572.

чення застосовується у разі, коли споживач продукції насінництва має сумніви щодо його якості.

Державний контроль у насінництві здійснюють Українська державна насіннева інспекція, Державна насіннева інспекція Автономної Республіки Крим, обласні, районні, міські, міжрайонні державні насінневі інспекції.

Згідно зі ст. 9 Закону України від 15 грудня 2009 р. «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» оптову торгівлю насінням на внутрішньому ринку України здійснювали суб'єкти аграрного права виключно за наявності у них спеціального дозволу (ліцензії), який видавався Мінагрополітики, — по всій території України або місцевими державними адміністраціями — на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Однак на сьогодні оптова торгівля насінням не підлягає ліцензуванню.

§ 4. Правове регулювання ветеринарної медицини

Відповідно до Указу Президента України від 22 березня 2001 р. № 192/2001 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення стабільної епізоотичної ситуації в Україні»¹ в нашій країні значно посилено режим ветеринарного нагляду та контролю. Важливим законодавчим актом у системі правового регулювання ветеринарної медицини є Закон України від 25 червня 1992 р. «Про ветеринарну медицину» (в редакції Закону від 16 листопада 2006 р.)². Цей Закон регламентує відносно щодо попередження хвороб тварин, їх профілактики, діагностики та лікування, ветеринарно-санітарної якості та безпеки продукції тваринного, а на ринках — і рослинного походження, збереження здоров'я і продуктивності тварин, запобігання хворобам і захисту людей від захворювань, спільних для тварин і людей. Отже, правовий інститут ветеринарної медицини регулює захист сільськогосподарських тварин від хвороб, забезпечення якості та безпеки продукції тваринництва, а також встановлює вимоги до окремих видів сільськогосподарської діяльності.

Для ефективного управління ветеринарною справою утворено спеціальний орган — Державний департамент ветеринарної медицини

¹ Офіц. вісн. України. — 2001. — № 12. — Ст. 487.

² Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 36. — Ст. 531.

при Мінагрополітики. До системи державної ветеринарної служби входять також його територіальні органи і регіональні служби державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду на державному кордоні і транспорті.

Для оперативного контролю, керівництва і координації діяльності органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій щодо запобігання і ліквідації масових захворювань або отруєнь тварин при Кабінеті Міністрів України діє Державна надзвичайна протиепізоотична комісія. Державні надзвичайні протиепізоотичні комісії є також при обласних, Київській та Севастопольській міських, районних державних адміністраціях. Положення про Державну надзвичайну протиепізоотичну комісію, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1350¹. Така вертикаль державних органів є оптимальною і дає змогу повністю контролювати епізоотичну ситуацію в тваринництві на всій території України.

Для ефективного управління в галузі виробництва і застосування засобів захисту тварин при Державному департаменті ветеринарної медицини утворено Державну фармакологічну комісію ветеринарної медицини. Вона є експертно-дорадчим органом з питань регламентації безпечного та ефективного застосування ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів та кормових добавок, їх реєстрації.

Використання ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів та кормових добавок, які не зареєстровані в Україні або не відповідають вимогам щодо їх якості, забороняється. Забороняється застосовувати з метою прискорення росту і збільшення продуктивності (лактації тощо) тварин біологічні стимулятори, антибіотики, гормональні та інші препарати, що пригнічують функцію залоз внутрішньої секреції, зокрема мають тиреостатичну, естрогенну, андрогенну або гестагенну дію. Ці препарати можуть застосовуватися виключно з лікувальною метою.

Державний ветеринарно-санітарний контроль і нагляд на ринках (зоологічних ринках), інших підприємствах торгівлі, де організовано продаж тварин, продукції тваринного і рослинного походження, кормів тваринного і рослинного походження, кормових добавок, є обов'язковими. Їх здійснюють лише спеціалісти ветеринарної медицини державних лабораторій ветеринарно-санітарної експертизи на ринках (зоологічних ринках) або інших державних установ ветеринарної медицини.

¹ Офіц. вісн. України. – 2007. – № 89. – Ст. 3274.

На ветеринарно-санітарну експертизу приймається продукція після обов'язкового подання документа, що посвідчує особу її власника або продавця. Кожна м'ясна туша або її частини непромислового виготовлення підлягають ветеринарно-санітарній експертизі. При цьому власник продукції (продавець) пред'являє супровідні ветеринарні документи. Лікарі лабораторій мають право затримувати продукцію, визнану непридатною для реалізації. Така продукція підлягає відправленню її власником на утилізацію відповідно до законодавства. Торгові місця на ринках (зоологічних ринках) надаються лише після одержання висновків лабораторій. Продаж тварин і продукції без відповідних ветеринарних документів, у не відведених для цього місцях або таких, що не пройшли ветеринарно-санітарну експертизу, забороняється. Ветеринарно-санітарні правила для ринків затверджені наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України «Про затвердження Ветеринарно-санітарних правил для ринків» від 4 червня 1996 р. № 23¹.

Державний ветеринарно-санітарний контроль і нагляд на державному кордоні та транспорті здійснюють регіональні служби державного ветеринарно-санітарного контролю на державному кордоні та транспорті, їх структурні підрозділи (пункти). Їх проведення є обов'язковим у разі експортування, імпортування та транзитного перевезення об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю і нагляду всіма видами транспорту.

При експортуванні об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду ветеринарне свідоцтво підлягає обміну на ветеринарний або санітарний сертифікат встановленого зразка після державного ветеринарно-санітарного контролю. Ввезення громадянами України, іноземцями та особами без громадянства на територію України продукції тваринного походження для власного споживання забороняється.

Законодавство регулює також порядок впровадження *правового* режиму карантину тварин. Закон України «Про ветеринарну медицину» визначає особливий режим карантину на певній території щодо тварин, спрямований на локалізацію і ліквідацію спалахів небезпечних інфекційних захворювань. Він полягає також у тимчасових обмеженнях прав фізичних і юридичних осіб з покладанням на них додаткових обов'язків.

¹ Бюл. нормат. актів м-в і відомств України. – 1996. – № 8. – С. 123.

У разі виникнення на території нашої держави особливо небезпечних інфекційних хвороб тварин, у тому числі таких, яких раніше не реєстрували, за рішенням Державної надзвичайної протиепізоотичної комісії при Кабінеті Міністрів України хворих тварин з підозрою на хворобу враженої ферми, отари, гурту, а в разі потреби — тварин інших ферм, отар, гуртів, що мали прямий або непрямий контакт, який може призвести до передання збудника інфекції, забивають (дорізають), а їх туші, а також малоцінний реманент, транспортні засоби, інші предмети, які можуть бути чинником такого передання, знищують шляхом спалювання, закопування або в інший спосіб, що гарантує припинення поширення зазначених хвороб. Перелік карантинних захворювань, у разі виникнення яких встановлюється карантин тварин затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1006 «Про затвердження переліку особливо небезпечних (карантинних) хвороб тварин»¹. До переліку входять ящур, чума, віспа, сибірка, сеп, трихінельоз, губчаста енцефалопатія тощо. Карантин триває протягом доби після виявлення карантинної хвороби тварин.

На дорогах біля в'їзду в населені пункти, на ферми виставляють охорону, сторожові або ветеринарно-міліцейські пости, встановлюють знаки обов'язкового об'їзду карантинної зони. Положення про карантинний ветеринарно-міліцейський пост затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 березня 2002 р. № 394².

Керівники сільськогосподарських підприємств, а також інші посадові особи та спеціалісти, які відповідають за стан тваринництва у господарстві, зобов'язані забезпечувати своєчасне проведення заходів з попередження розповсюдження інфекційних хвороб тварин, а також з ліквідації вогнищ цих хвороб у разі їх виникнення.

Керівник сільськогосподарського підприємства повинен чітко орієнтуватися в договірних відносинах у сфері ветеринарного обслуговування, які регулюються нормами цивільного права України. Договір про ветеринарне обслуговування — це угода двох сторін, згідно з якою одна сторона (підприємство чи фахівець ветеринарної медицини) зобов'язується надати певні ветеринарні послуги другій стороні (юридичній чи фізичній особі, яка має у власності тварин), а друга сторона — оплатити ці послуги і надати першій стороні всі необхідні умови праці, передбачені законодавством та договором.

¹ Офіц. вісн. України. — 2007. — № 59. — Ст. 2347.

² Там само. — 2002. — № 14. — Ст. 723.

Громадяни і посадові особи за порушення законодавства з питань ветеринарної діяльності притягуються до дисциплінарної, матеріальної, адміністративної та кримінальної відповідальності.

Дисциплінарна та матеріальна відповідальність керівників підприємств регламентується відповідними нормами законодавства України про працю (звільнення з роботи згідно з п. 1 ст. 41 КЗпП України, матеріальна відповідальність згідно з п. 2 ст. 133 КЗпП України).

Адміністративна відповідальність за порушення ветеринарних правил встановлена, зокрема, ст. 107 КУпАП.

Кримінальну відповідальність за порушення законодавства у галузі ветеринарної медицини передбачено ст. 251 КК України.

§ 5. Правове забезпечення селекційної роботи та розвитку діяльності з виведення нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур. Правова охорона прав на сорти рослин

Селекція є одним із важливих засобів підвищення продуктивності вітчизняного рослинництва. Грунтово-кліматичні умови України надзвичайно сприятливі для вирощування основних видів сільськогосподарських культур. Підтриманню розвитку селекції рослин Україна приділяє значну увагу, результатом чого є створення відповідної нормативно-правової бази. Так, наказом Мінагрополітики і УААН від 5 жовтня 2001 р. № 300/86 затверджено програму «Селекція і насінництво — 2001–2005»¹.

Правове регулювання селекційної справи в рослинництві охоплює два різні правові інститути аграрного права: інститут охорони прав на сорти рослин і інститут правового регулювання насінництва. Відмінністю селекції від насінництва є те, що відносини стосовно селекційної діяльності відображують певну специфіку у сфері інтелектуальної власності зі створення (винаходу) і охорони авторських прав на результати селекції. Таким чином, селекція — це діяльність у сфері інтелектуальної власності, пов'язана з виведенням (винаходом) абсолютно нових, не виведених раніше насінневих ресурсів як вихідного матері-

¹ www.nau.kiev.ua

алу, що в подальшому використовується у насінництві при розмноженні високопродуктивних сортів насіння зернових культур¹.

Якщо у тваринницькій селекції охорона інтелектуальної власності на породу тварин регулюється цивільним законодавством про охорону прав на винаходи і корисні моделі, то в селекції рослин достатньо розвинений власне аграрний інститут охорони права інтелектуальної власності. Цей інститут регулює тільки перебіг оформлення і порядок охорони прав на сорти рослин, а порядок використання сортів рослин, забезпечення якості у насінництві і державне підтримання селекційної справи регулюються інститутом правового регулювання насінництва. Важливим законодавчим актом у системі охорони аграрної інтелектуальної власності є Закон України від 21 квітня 1993 р. «Про охорону прав на сорти рослин» (в редакції Закону від 17 січня 2002 р.)².

Відповідно до ст. 1 зазначеного Закону, сорт рослин визначається як окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в рамках нижчого із відомих ботанічних таксонів, незалежно від того, задовольняє вона цілком чи ні умовам надання правової охорони:

– може бути визначена ступенем прояву ознак, що є результатом діяльності даного генотипу або комбінації генотипів;

– може бути відрізнена від будь-якої іншої групи рослин ступенем прояву принаймні однієї з цих ознак;

– може розглядатися як єдине ціле з точки зору її придатності для відтворення в незмінному вигляді цілих рослин сорту.

Спеціальним відомством, яке оформлює права на сорти рослин та стежить за їх охороною, є Державна служба з охорони прав на сорти рослин. Контроль за додержанням законодавства про охорону прав на сорти рослин здійснює Державна інспекція з охорони прав на сорти рослин, яка діє на підставі Положення, затвердженого наказом Державної служби з охорони прав на сорти рослин від 16 січня 2003 р. № 17-1³.

Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» регулює охорону особистих немайнових і майнових прав на сорт. Особисте немайнове право на сорт підтверджується Державним реєстром сортів рослин, придатних для поширення в Україні, Державним реєстром прав

¹ Станіславський, В. П. Правове регулювання насінницької діяльності в Україні [Текст] / В. П. Станіславський. – С. 41.

² Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 21. – Ст. 218.

³ Офіц. вісн. України. – 2003. – № 6. – Ст. 267.

власників сортів рослин, свідоцтвом про авторство на сорт рослин і патентом. Майнове право власника сорту підтверджується Державним реєстром прав власників сортів рослин і патентом. Обсяг правової охорони сорту, на який видано патент, визначається сукупністю ознак, викладених у занесеному до Державного реєстру прав власників сортів рослин описі сорту.

Різновидами сорту, на які можна здобувати права, є клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція. Сорт може бути внесений до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, якщо він є охороноздатним, придатним для поширення в Україні згідно з вимогами названого Закону і йому присвоєно назву.

Сорт вважається охороноздатним — придатним для набуття права на нього як на об'єкт інтелектуальної власності, якщо за проявом ознак, породжених певним генотипом чи певною комбінацією генотипів, він є новим, вирізняльним, однорідним та стабільним. Сорт вважається новим, якщо до дати подання заявки заявник (селекціонер) чи інша особа за його дозволом не продавали чи в будь-який інший спосіб не передавали матеріал сорту для комерційного використання: 1) на території України — за рік до цієї дати; 2) на території іншої держави — щодо деревних та чагарникових культур і винограду — за шість років і щодо рослин інших видів — за чотири роки до цієї дати.

Сорт відповідає умові вирізняльності, якщо за проявом його ознак він чітко відрізняється від будь-якого іншого сорту, загальновідомого до дати, на яку заявка вважається поданою. Сорт, що протиставляється заявленому, вважається загальновідомим, якщо: а) він поширений на певній території в будь-якій державі; б) відомості про прояви його ознак стали загальнодоступними у світі, зокрема шляхом їх опису у будь-якій оприлюдненій публікації; в) він представлений зразком у загальнодоступній колекції; г) йому надано правову охорону і/або його внесено до офіційного реєстру сортів в будь-якій державі, при цьому його вважають загальновідомим від дати подання заявки на надання права чи внесення до реєстру.

Сорт вважається однорідним, якщо з урахуванням особливостей його розмноження рослини цього сорту лишаються достатньо подібними за своїми основними ознаками, відзначеними в описі сорту.

Сорт вважається стабільним, якщо його основні ознаки, відзначені в описі сорту, лишаються незмінними після неодноразового розмно-

ження чи в разі особливого циклу розмноження наприкінці кожного такого циклу.

Сорт вважають придатним для поширення в Україні, якщо він придатний для правової охорони, може бути використаний для задоволення потреб суспільства і не заборонений для поширення як такий, що становить загрозу життю і здоров'ю людей, завдає шкоди тваринному і рослинному світу, збереженню довкілля. Критерії заборони поширення сортів в Україні, затверджено наказом Мінагрополітики від 30 серпня 2002 р. № 247¹.

Права на сорт в Україні надаються, якщо до Державної служби з охорони прав на сорти рослин подано заявку, експертизу заявки та наявна державна реєстрація прав. Якщо сорт створено селекціонером у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків або за дорученням роботодавця, з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва, обладнання, матеріальних і фінансових засобів роботодавця, то в тому разі, якщо трудовим договором (контрактом) між роботодавцем і селекціонером не передбачено інше, право на подання заявки на сорт належить роботодавцю.

До заявки додаються зразки посадкового матеріалу. Експертиза потрібна для встановлення відповідності заявки і сорту вимогам Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» та підготовки обґрунтованих експертних висновків і рішень за заявкою. Експертиза заявки складається із формальної і кваліфікаційної експертиз.

Кваліфікаційна експертиза передбачає проведення комплексу досліджень заявки, потрібних для підготовки експертного висновку за заявкою та прийняття рішення щодо державної реєстрації сорту і прав на нього. Під час кваліфікаційної експертизи: а) визначається, чи належать об'єкт, описаний у заявці, та доданий до неї посадковий матеріал до сортів рослин; б) провадиться експертиза запропонованої назви сорту; в) визначається новизна сорту; г) визначається відповідність сорту критеріям вирізняльності, однорідності та стабільності; г) для визначення придатності сорту для поширення в Україні здійснюється державне випробування сорту. При цьому можуть бути враховані результати випробувань сорту, проведених компетентним органом будь-якої держави-учасниці; д) розглядаються можливі заперечення третіх осіб проти надання прав на сорт. Державне випробування сортів рослин здійснюється відповідно до на-

¹ Офіц. вісн. України. – 2002. – № 44. – Ст. 2053.

казу Мінагрополітики від 13 червня 2005 р. № 262 «Про здійснення кваліфікаційної експертизи родів і видів рослин, сорти яких не підлягають державному випробуванню»¹.

На основі випробування сортів рослин за адаптивністю до біотичних і абіотичних стресових чинників середовища, придатністю до існуючих технологій вирощування та їх господарсько-цінними ознаками, що визначають рівень врожайності, його стабільність, енергетичну і економічну ефективність вирощування і якість продукції, формується Державний реєстр сортів рослин України. За результатами кваліфікаційної експертизи формується обґрунтований експертний висновок за заявкою і приймається рішення: про державну реєстрацію сорту і видання патенту або про відмову в реєстрації сорту і виданні патенту.

Майновим правом власника сорту є його виключне право на використання власного сорту і на дозвіл чи заборону використання сорту іншими особами.

Власник сорту (ліцензіар) може видати будь-якій особі дозвіл (ліцензію) на використання сорту на підставі ліцензійного договору. За цим договором він передає право на використання сорту іншій особі (ліцензіату), яка бере на себе зобов'язання вносити ліцензіару обумовлені договором платежі і виконувати інші дії, передбачені договором про виключну чи невиключну ліцензію.

Закон передбачає також можливість одержання примусової ліцензії. Така ліцензія на використання сорту дає право особі, яка її одержує, вирощувати сорт без дозволу його власника. Видавати примусові ліцензії на використання сортів можуть Кабінет Міністрів України і суд. Примусова ліцензія може бути тільки невиключною, з визначенням обсягу використання сорту, строку дії дозволу, розміру та порядку виплати винагороди власнику сорту. Порядок видання примусової ліцензії на використання сорту рослин затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 січня 2003 р. № 121².

§ 6. Правове регулювання захисту рослин

Правове регулювання захисту рослин як правовий інститут охоплює сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини

¹ Офіц. вісн. України. – 2005. – № 28. – Ст. 1663.

² Там само. – 2003. – № 6. – Ст. 230.

з підтримання фітосанітарного правопорядку в Україні і спрямовані на захист рослин від шкідників, хвороб і бур'янів, а також від надмірної хімізації сільського господарства.

Загроза розповсюдження шкідників і хвороб може мати міжнародний характер, тому Україна є учасницею Міжнародної конвенції про захист рослин (1951 р.), яка визначає заходи міжнародної спільноти щодо боротьби з шкідниками і хворобами рослин, а також встановлює зразок фітосанітарного свідоцтва. Україна є учасницею Конвенції про заснування Європейської і Середземноморської організації захисту рослин.

У статті 1 Закону України від 14 жовтня 1998 р. «Про захист рослин»¹ захист рослин визначено як комплекс заходів, спрямованих на зменшення втрат урожаю і запобігання погіршенню стану рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження через шкідників, хвороби і бур'яни. Комплексний інститут захисту рослин охоплює також правові інститути карантину рослин і правового регулювання поведінки з пестицидами і агрохімікатами (що є засобами захисту рослин).

Відповідно зі ст. 11 зазначеного Закону спеціально уповноваженими органами виконавчої влади в галузі захисту рослин є Головне управління державної служби захисту рослин (Головна державна інспекція захисту рослин) Мінагрополітики, а також державні станції захисту рослин Автономної Республіки Крим, областей і районів. У населених пунктах, на територіях природно-заповідного фонду, в лісопаркових частинах зелених зон, захисних лісових насадженнях у смугах відведення залізниць та автомобільних доріг захист рослин здійснюють підрозділи захисту рослин підприємств, установ та організацій, які є їх (рослин) власниками чи користувачами. Спеціальним органом у справі захисту рослин є також Державна служба з карантину рослин України.

У статті 18 Закону України «Про захист рослин» визначено права та обов'язки суб'єктів аграрного права із захисту рослин.

На підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності захист рослин здійснюють працівники, які пройшли відповідну підготовку з технології захисту рослин, і тільки під безпосереднім керівництвом спеціалістів у цій справі. Громадяни, яким земельні ділянки належать на праві власності або праві користування і які займаються вирощуванням сільськогосподарських та інших рослин і наса-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 50–51. – Ст. 310.

джень, мають бути обізнані з засобами захисту рослин і технологією їх застосування (ст. 24 Закону).

Закон України «Про захист рослин» для боротьби з шкідниками, хворобами рослин і бур'янами передбачає можливість впровадження особливого режиму захисту рослин, який визначається як особливий правовий режим діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, спрямований на локалізацію і ліквідацію особливо небезпечних шкідників і хвороб у межах населеного пункту, району, області, декількох областей. Такий режим поширюється на території населеного пункту, району, області, декількох областей у разі масового розвитку особливо небезпечних шкідливих організмів і виникнення потреби в додаткових заходах та ресурсах щодо їх локалізації і ліквідації.

Згідно зі ст. 1 Закону України від 30 червня 1993 р. «Про карантин рослин»¹ (в редакції Закону від 19 січня 2006 р.), карантин рослин — це система заходів органів державної влади, спрямованих на захист рослинного світу України від занесення карантинних організмів. Карантинний організм визначається у Законі як вид шкідника, збудника хвороби рослин, що відсутній або обмежено поширений на території України та може завдати значної шкоди рослинам і рослинним продуктам. Отже, Закон України «Про захист рослин» регулює всі відносини із захисту рослин від шкідників, хвороб і бур'янів, а Закон України «Про карантин рослин» — тільки захист рослин від таких шкідників, збудників хвороб рослин, які відсутні або обмежено поширені на території України. Тобто карантин рослин є органічною складовою захисту рослин і запобігає непродуманій інтродукції шкідників рослин, що можуть проникнути на територію України з-за кордону. У разі виявлення карантинних організмів Закон передбачає впровадження карантинного режиму, який є різновидом особливого режиму захисту рослин.

Рослини і рослинні продукти, заражені карантинними організмами, які неможливо знезаразити або технічно переробити, підлягають знищенню в порядку, встановленому законом.

Особи, діяльність яких пов'язана з виробництвом, переробленням, зберіганням, транспортуванням і торгівлею рослинами та рослинними продуктами, мають право одержувати від органів Державної служби з карантину рослин України інформацію про фітосанітарний стан на відповідній території.

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 1993. — № 34. — Ст. 352.

Закон України «Про карантин рослин» регулює порядок здійснення фітосанітарного контролю, тобто обстеження підкарантинних матеріалів для виявлення карантинних організмів. Фітосанітарному контролю підлягають усі підкарантинні матеріали та об'єкти, зокрема ті, що переміщуються через державний кордон України (зовнішній фітосанітарний контроль), та карантинні зони (внутрішній фітосанітарний контроль).

Підкарантинні матеріали і об'єкти можна ввозити в Україну за наявності фітосанітарного сертифіката, що його видають державні органи з карантину і захисту рослин країни-експортера, і карантинного дозволу, що його видає Головна державна інспекція з карантину рослин України. Митне оформлення вантажів провадиться лише після здійснення фітосанітарного контролю. Підкарантинні матеріали можна вивозити за межі карантинної зони за наявності карантинного сертифіката.

Фітосанітарний контроль на державному кордоні України та транспорті, в тому числі на об'єктах автомобільного, залізничного, водного і повітряного транспорту, митницях, підприємствах поштового зв'язку тощо, здійснюють державні інспектори з карантину рослин, оформлюючи відповідні документи. Прикордонні пункти карантину рослин облаштовуються в пункті пропуску через державний кордон України. Фітосанітарний контроль деревини здійснюється згідно з Фітосанітарними правилами, затвердженими наказом Головної державної інспекції з карантину рослин України та Мінагрополітики від 23 серпня 2005 р.¹ Під час фітосанітарного контролю Центральна науково-дослідна карантинна лабораторія та інші карантинні лабораторії провадять фітосанітарну експертизу, щоб виявити у підкарантинних матеріалах та об'єктах карантинні організми. На методи проведення фітосанітарної експертизи затверджено відповідні державні стандарти.

¹ Офіц. вісн. України. – 2005. – № 40. – Ст. 2571.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке предмет аграрного права?
2. Які методи притаманні аграрному праву?
3. Які основні принципи аграрного права?
4. Що таке аграрне право як наука і як навчальна дисципліна?
5. Що являє собою система аграрного права?
6. Які основні напрямки розвитку земельної та аграрної реформ в Україні?
7. Що таке джерела (форми) аграрного права?
8. Як класифікуються джерела (форми) аграрного права?
9. Яке значення Конституції України і законів України як джерел (форм) аграрного права?
10. Яке місце і значення указів Президента України в системі джерел аграрного права?
11. Яка класифікація і юридична сила локальних нормативно-правових актів як джерел аграрного права?
12. Яке значення має узагальнення судової практики у забезпеченні належного правозастосування в АПК?
13. Які існують способи вдосконалення аграрного законодавства?
14. Які поняття, завдання та основні напрямки державного регулювання сільського господарства в Україні?
15. Які методи державного регулювання застосовуються у сільському господарстві?
16. Які органи здійснюють державне регулювання та управління сільським господарством та їх повноваження?
17. Що являє собою виробничо-господарська діяльність суб'єктів аграрного права?
18. Яке правове регулювання виробничої господарської діяльності?
19. Як здійснюється планування виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств?
20. Що таке бізнес-план сільськогосподарського підприємства?
21. Які вимоги ставляться до якості сільськогосподарської продукції та яка її правова регламентація?
22. Як здійснюється правова регламентація підсобних виробництв та промислів?
23. Що слід розуміти під аграрними правовідносинами?
24. З яких елементів складаються аграрні правовідносини?
25. Який зміст аграрних правовідносин?
26. Як класифікуються аграрні правовідносини?
27. На яких підставах виникають, змінюються та припиняються внутрішні і зовнішні аграрні правовідносини?
28. Що слід розуміти під організацією та дисципліною праці на сільськогосподарському підприємстві?

29. Яка правова регламентація внутрішнього трудового розпорядку в сільськогосподарських підприємствах?
30. Як забезпечується охорона праці працівників сільського господарства?
31. Які громадські органи здійснюють контроль за охороною праці та здоров'ям працівників сільськогосподарських підприємств?
32. У чому полягає дисциплінарна відповідальність працівників і членів сільськогосподарських підприємств?
33. Який порядок застосування та зняття стягнень з працівників сільськогосподарських підприємств?
34. Які види матеріальної відповідальності працівників сільського господарства передбачено законодавством за шкоду, заподіяну ними підприємству, організації при виконанні трудових обов'язків?
35. В якому порядку відшкодовуються збитки, що сталися внаслідок загибелі або розкрадання худоби та птиці?
36. Які принципи і особливості оплати праці та розподілу прибутків у сільськогосподарських підприємствах?
37. Якими нормативно-правовими і локальними актами регулюються відносини з оплати праці в сільськогосподарських підприємствах?
38. Які види, форми і системи оплати праці застосовуються у сільськогосподарських підприємствах?
39. Які проблеми соціального розвитку села на сучасному етапі?
40. Який правовий режим об'єктів соціальної сфери села?
41. Які права та обов'язки сільськогосподарських підприємств щодо будівництва об'єктів культурно-побутового і спортивно-оздоровчого призначення?
42. У чому полягає правова регламентація будівництва на селі?
43. Які особливості договорів в АПК? Як вони класифікуються?
44. Які договори опосередковують матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників?
45. На основі яких договорів здійснюється виробничо-технічне обслуговування сільськогосподарських підприємств?
46. Що слід розуміти під агрохімічним обслуговуванням аграрних товаровиробників?
47. За допомогою яких договорів реалізується сільськогосподарська продукція?
48. Які характерні риси, зміст та ознаки договору оренди землі?
49. Які договірні відносини застосовуються для юридичного обслуговування сільськогосподарських підприємств?
50. Як класифікуються аграрні товаровиробники за правовим статусом?
51. Який правовий статус державного сільськогосподарського підприємства?
52. Який порядок реорганізації та ліквідації сільськогосподарських підприємств кооперативного, корпоративного типів та державних підприємств?

53. Яке правове становище агробіржі як суб'єкта аграрного права?
54. Які підстави, порядок і правові наслідки припинення права участі в аграрних підприємствах корпоративного типу?
55. Які особливості правового становища працівників державних сільськогосподарських підприємств?
56. Який порядок і умови виникнення членства в сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу?
57. Які підстави, порядок та умови припинення права членства в сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу?
58. Яка система органів управління в сільськогосподарському підприємстві кооперативного типу?
59. Які повноваження вищого органу управління сільськогосподарським підприємством кооперативного типу?
60. Яка система та повноваження органів управління сільськогосподарських підприємств корпоративного типу?
61. Яка система управління в державних сільськогосподарських підприємствах?
62. Який правовий статус керівника (директора) державного підприємства?
63. Який порядок створення кооперативу та його державної реєстрації?
64. На які види підрозділяються сільськогосподарські кооперативи?
65. Який склад майнових фондів кооперативу та їх правовий режим?
66. Який порядок реорганізації та ліквідації сільськогосподарських кооперативів?
67. Які основні риси і ознаки фермерського господарства?
68. Який порядок створення фермерського господарства?
69. Який правовий режим майна фермерського господарства?
70. Які особливості господарської діяльності фермерського господарства?
71. Які умови та порядок припинення діяльності фермерського господарства?
72. Як визначається поняття особистого селянського господарства? Які його ознаки?
73. Який правовий режим майна особистого селянського господарства?
74. Який правовий режим земельних ділянок, що надаються для ведення особистого селянського господарства?
75. Які основні напрямки земельної реформи у сільському господарстві?
76. Як визначити поняття та склад земель сільськогосподарського призначення?
77. Який суб'єктний склад правовідносин з володіння, користування та розпорядження земельними ділянками сільськогосподарського призначення?
78. Які підстави і порядок виникнення та припинення прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення сільськогосподарських підприємств?
79. Який порядок приватизації земельних ділянок сільськогосподарського призначення?

80. Які права та обов'язки власників і користувачів земельних ділянок сільськогосподарського призначення?
81. Які види відповідальності передбачено за шкоду земельним та іншим природним об'єктам сільськогосподарського призначення?
82. Які правові засади та порядок паювання землі?
83. Що слід розуміти під фіксованим сільськогосподарським податком?
84. Який правовий режим майна державних сільськогосподарських підприємств?
85. Які сутність, особливості та відмінності права власності, господарського відання та оперативного управління?
86. Які особливості приватизації майна в АПК?
87. Як організаційно і юридично забезпечується раціональне використання земель сільськогосподарського призначення?
88. Хто і в якому порядку здійснює контроль за раціональним використанням та охороною земель?
89. Яку роль у забезпеченні раціонального використання земель сільськогосподарського призначення відіграє моніторинг земель?
90. Яка структура аграрного права зарубіжних країн?
91. Які особливості систематизації та кодифікації аграрного законодавства в США, Великій Британії, Франції та інших країнах?
92. Які напрямки адаптації аграрного законодавства України до права країн Європейського Союзу?
93. Що таке спеціалізація сільськогосподарського підприємства і яка її правова основа?
94. Якими є основні засади регулювання ринку зерна в Україні?
95. Якими нормативними актами регулюються насінництво та насіннева діяльність?
96. У чому полягає сутність правової регламентації племінного тваринництва в Україні?

Предметний покажчик

А

Аграрна біржа 89
Аграрне право 3, 4, 11
Аграрна реформа 211–214
Аграрний ринок 88–89
Аграрні правовідносини 5, 6, 31–47
Агрохімікати 83
Акціонерні товариства 145–148, 151–152

Б

Банкрутство 154–155
Бджільництво 169
Безпечність харчового продукту 94–99
Бізнес-план сільськогосподарського підприємства 178

В

Ветеринарна медицина 267–271
Виробничо-господарська діяльність
Внутрішні аграрні правовідносини 32–34

Г

Гарантії захисту прав 220–221
Голова фермерського господарства 117
Господарські товариства 144

Д

Державно-правове регулювання сільськогосподарства 62–70
Державне сільськогосподарське підприємство 120–133
Державна підтримка сільського господарства 70–74, 165–166
Джерела аграрного права 16–22
Дисципліна праці 185–186
Директор державного сільськогосподарського підприємства 122, 132, 182
Діяльність у сфері рибальства 260–263

Е

Елементи аграрних правовідносин 34–40

Є

Європейський Союз 3, 5

Ж

Житловий фонд 242–244

З

Захист рослин 275–278
Земельна реформа 211–214
Земельний податок 222–224
Землі сільськогосподарського призначення 141, 215
Зовнішні аграрні правовідносини 33–34

І

Інкорпорація 24

К

Кодифікація 24
Консолідація 24

Л

Лізинг 84
Лікарські рослини 184
Локальні (внутрішньогосподарські) акти 23–24

М

Майнові фонди 195–198
Матеріально-технічне забезпечення 83–84
Медичне обслуговування 246–248
Методи аграрного права 12–13
Міністерство аграрної політики України (Мінагрополітики) 67–70

Н

Насінництво 263
Насіння 263–267

О

Об'єднання (асоціація, спілка) сільськогосподарських кооперативів 136–139
Оплата праці 192–194
Оподаткування сільськогосподарських підприємств 74–77
Оренда землі 90–93
Особисте селянське господарство 156–168

Охорона земель 22
Охорона праці 187–192

П

Пай 139–140
Пайовий внесок 140
Підсобні виробництва і промисли 172–175
Плата за землю 222–224
Податки 222–224
Право членства 140
Предмет аграрного права 5–11
Приватизація 205–208
Принципи аграрного права 13–14
Продовольча безпека 94–99
Продукція сільськогосподарства (сільськогосподарська продукція) 94–104

Р

Реорганізація 154

С

Система аграрного права 14–15
Система аграрного права 14–15
Система аграрного права 14–16
Сільськогосподарська кооперація 135–136
Сільськогосподарське підприємство 120–134
Сільськогосподарський виробничий кооператив 136
Сільськогосподарський кооператив 134–143
Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив 137
Сільськогосподарський товаровиробник 70–74

Сорти рослин 271–175
Соціальний розвиток 235–255
Субвенції 158–159, 217
Суб'єкти аграрного права 48–62

Т

Тваринництво 255–260
Трудовий розпорядок 183–185

У

Участь у господарській діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу 137

Ф

Фермерське господарство 105–119
Фіксований сільськогосподарський податок 76–77
Форвард, ф'ючерс та опціон 89–90
Форми державного регулювання 64–67

Х

Харчові продукти 99–104

Ч

Член сільськогосподарського кооперативу 51–58
Члени фермерського господарства 105–120

Ш

Шкода 210
Шлюб 164

Ю

Юридична відповідальність 208–210

Я

Якість харчового продукту 99–104

Рекомендована література

1. Аграрне законодавство України: проблеми ефективності [Текст] : монографія / за ред. В. І. Семчика. – К. : ІДП НАН України, 1998. – 245 с.
2. Аграрне право України [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. М. Гайворонського та В. П. Жушмана. – Х. : Право, 2003. – 240 с.
3. Аграрне право України [Текст] : підручник / за ред. В. З. Янчука. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 720 с.
4. Аграрне право України: підручник [Текст] / за ред. О. О. Погрібного. – К. : Істина, 2007. – 448 с.
5. Аграрное, земельное и экологическое право Украины: Общие части учебных курсов [Текст] : учеб. пособие. – Изд. 2-е, доп. и испр. / под ред. А. А. Погребного и И. И. Каракаша. – Харьков : ООО «Одиссей», 2001. – 400 с.
6. Аграрное право [Текст] : учеб. для вузов / под ред. Г. Е. Быстрова и М. И. Козыря. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Юристь, 2000. – 534 с.
7. Жушман, В. П. Аграрне право та законодавство України (у питаннях та відповідях) [Текст] : навч.-практ. посіб. / В. П. Жушман. – Вид. 3-тє, допов. та переробл. – Х. : ТОВ «Одиссей», 2006. – 736 с.
8. Жушман, В. П. Опорно-логічні схеми з навчальної дисципліни «Аграрне право України» та аграрне законодавство України [Текст] : навч. посіб. / В. П. Жушман, Г. С. Корнієнко. – Х. : ООО «Одиссей», 2009. – 400 с.
9. Корнієнко, Г. С. Матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників: правове регулювання [Текст] : монографія / Г. С. Корнієнко. – Х. : СПД ФЛ Чальцев А. В., 2007. – 191 с.
10. Курман, Т. В. Правовое обеспечение хозяйственной деятельности государственных сельскохозяйственных предприятий [Текст] : монографія / Т. В. Курман. – Харьков : СПД ФЛ Чальцев А. В., 2007. – 208 с.
11. Статівка, А. Н. Договори в агропромисловому комплексі України в умовах ринку [Текст] / А. Н. Статівка. – Харьков : Право, 1997. – 240 с.
12. Статівка, А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні [Текст] / А. М. Статівка. – Х. : Право, 2007. – 207 с.
13. Станіславський, В. П. Правове регулювання насінницької діяльності в Україні [Текст] : монографія / В. П. Станіславський. – Х. : Право, 2006. – 160 с.
14. Титова, Н. Фермерство в Україні: основні правові засади: питання та відповіді [Текст] / Н. Титова. – Львів : Атлас, 1998. – 184 с.
15. Уркевич, В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин [Текст] : монографія / В. Ю. Уркевич. – Х. : Харк. юрид., 2007. – 496 с.
16. Уркевич, В. Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: деякі правові аспекти [Текст] / В. Ю. Уркевич. – Х. : ООО «Одиссей», 2004. – 120 с.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Предмет, методи, принципи та система аграрного права	5
§ 1. Предмет аграрного права	5
§ 2. Методи аграрного права	12
§ 3. Принципи аграрного права	13
§ 4. Система аграрного права.....	14
Розділ 2. Джерела (форми) аграрного права	16
§ 1. Поняття, особливості та класифікація джерел аграрного права	16
§ 2. Внутрішньогосподарські нормативні акти. Значення, характеристика, класифікація та юридична сила локальних правових актів.....	23
§ 3. Засоби вдосконалення аграрного законодавства.....	24
§ 4.	-Основи міжсін. Аграрне право і законодавство зарубіжних країн.....
сін. Аграрне право і законодавство зарубіжних країн.....	25
Розділ 3. Аграрні правовідносини	31
§ 1. Поняття і особливості аграрних правовідносин	31
§ 2. Склад (структура) аграрних правовідносин. Підстави їх виникнення, зміни та припинення.....	34
§ 3. Внутрішні і зовнішні аграрні правовідносини.....	40
Розділ 4. Суб'єкти аграрного права	48
§ 1. Поняття та класифікація суб'єктів аграрних правовідносин.....	48

§ 2. Поняття права членства у сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу. Особливості права засновництва та права участі громадян в аграрних підприємствах корпоративного типу. Порядок, умови припинення права членства та права участі громадян у підприємствах кооперативного і корпоративного типів.....	51
§ 3. Аграрна біржа як суб'єкт аграрного права	58
§ 4. Громадяни як суб'єкти аграрних правовідносин	59

Розділ 5. Державно-правове регулювання сільського господарства в Україні.....

§ 1. Поняття, сутність та принципи державного регулювання сільського господарства в Україні	62
§ 2. Форми та методи державно-правового регулювання сільського господарства.....	64
§ 3. Система та правове становище органів, що здійснюють державне регулювання сільського господарства.....	67
§ 4. Основні напрямки державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників	70
§ 5. Правове регулювання оподаткування у сільському господарстві	74

Розділ 6. Договірні відносини у сфері сільськогосподарського виробництва.....

§ 1. Поняття та особливості аграрно-договірних зобов'язань.....	78
§ 2. Договірні відносини у сфері виробничо-технічного, гідромеліоративного та інших видів обслуговування аграрних товаровиробників.....	81

§ 3. Договірні відносини з реалізації сільськогосподарської продукції. Біржові угоди.....	86
§ 4. Договірні орендні (земельні, майнові) відносини	90

Розділ 7. Правове забезпечення безпечності та якості

сільськогосподарської продукції.....	94
§ 1. Загальні засади правового забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції.....	94
§ 2. Участь держави у забезпеченні безпечності та якості сільськогосподарської продукції і харчових продуктів. Права, обов'язки та відповідальність суб'єктів у сфері з забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції	99

Розділ 8. Правове становище фермерського господарства

§ 1. Поняття та юридичні ознаки фермерського господарства.....	105
§ 2. Порядок створення фермерського господарства, його склад і державна реєстрація	107
§ 3. Земельні правовідносини у фермерському господарстві	110
§ 4. Правовий режим майна фермерського господарства	112
§ 5. Правове регулювання господарської діяльності фермерського господарства.....	114
§ 6. Підстави та порядок припинення діяльності фермерського господарства	118

Розділ 9. Правове становище державних та комунальних

сільськогосподарських підприємств	120
§ 1. Поняття і особливості правового становища державних та комунальних сільськогосподарських підприємств.....	120

§ 2. Характеристика правового режиму майна державних та комунальних сільськогосподарських підприємств.....	125
§ 3. Правове становище керівника та повноваження трудового колективу державного (комунального) сільськогосподарського підприємства	130

Розділ 10. Правове становище сільськогосподарського

кооперативу	134
§ 1. Поняття та основні ознаки сільськогосподарських кооперативів.....	134
§ 2. Види сільськогосподарських кооперативів. Принципи їх діяльності. Кооперативні підприємства та об'єднання	136
§ 3. Право власності сільськогосподарських кооперативів. Неподільний та пайовий фонди	139
§ 4. Створення, реорганізація та ліквідація сільськогосподарських кооперативів (об'єднань).....	141

Розділ 11. Правове становище сільськогосподарських товариств

§ 1. Поняття та основні ознаки сільськогосподарських товариств. Порядок їх створення та принципи діяльності	144
§ 2. Характеристика системи органів управління сільськогосподарських товариств, їх компетенція. Господарська діяльність сільськогосподарських товариств....	150
§ 3. Припинення діяльності сільськогосподарських товариств...	154

Розділ 12. Правове регулювання ведення громадянами особистого

селянського господарства	156
§ 1. Поняття та юридичні ознаки особистого селянського господарства	156

§ 2. Право на земельну ділянку особистого селянського господарства	159
§ 3. Правовий режим майна особистого селянського господарства	162
§ 4. Державна підтримка особистих селянських господарств	165
§ 5. Припинення ведення особистого селянського господарства	167

Розділ 13. Правове регулювання виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників	169
§ 1. Поняття, сутність, принципи виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного господарювання та її правове регулювання. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств.....	169
§ 2. Підсобні виробництва та промисли як допоміжні галузі аграрного виробництва. Основні засади їх створення та функціонування	172
§ 3. Планування виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного господарювання.....	176

Розділ 14. Правове регулювання відносин з організації, дисципліни, оплати та охорони праці у сільськогосподарських підприємствах	179
§ 1. Поняття, особливості, принципи організації праці в АПК. Правове становище виробничо-господарських підрозділів як форми організації праці на підприємствах АПК	179
§ 2. Правова регламентація внутрішнього розпорядку в сільськогосподарських кооперативах, господарських	

товариствах, державних підприємствах, фермерських господарствах та інших підприємствах АПК	183
§ 3. Дисципліна праці в сільськогосподарських підприємствах. Види дисциплінарних стягнень, підстави та порядок їх застосування	185
§ 4. Поняття, зміст та принципи охорони праці в АПК	187
§ 5. Поняття та особливості оплати праці в сільськогосподарських підприємствах	192

Розділ 15. Правове регулювання використання майна

сільськогосподарськими підприємствами	195
§ 1. Право власності сільськогосподарських підприємств кооперативного типу. Майнові фонди	195
§ 2. Право власності сільськогосподарських підприємств корпоративного типу	198
§ 3. Правовий режим майна державних та комунальних сільськогосподарських підприємств	201
§ 4. Правове регулювання приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств	205
§ 5. Правова охорона та захист майнових прав сільськогосподарських підприємств	208

Розділ 16. Правовий режим земель сільськогосподарських підприємств і організаційно-правове забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у аграрному виробництві

§ 1. Основні напрямки земельної реформи у сільському господарстві	211
--	-----

§ 2. Поняття та склад земель сільськогосподарських підприємств. Суб'єкти сільськогосподарського землекористування	214
§ 3. Право власності на землі сільськогосподарських підприємств.....	216
§ 4. Оренда земель сільськогосподарського призначення	218
§ 5. Гарантії земельних прав власників землі та землекористувачів.....	220
§ 6. Припинення права власності та права користування земельними ділянками.....	221
§ 7. Плата за землю. Земельний податок і орендна плата. Визначення його розміру та порядок сплати.....	222
§ 8. Характеристика організаційно-правового забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у процесі виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного підприємництва	225
§ 9. Правова охорона земель у сільському господарстві.....	228
§ 10. Порядок та умови відшкодування збитків, заподіяних власникам земель та землекористувачам. Юридична відповідальність за шкоду, заподіяну землям сільськогосподарського призначення та іншим природним об'єктам.....	230

Розділ 17. Правове регулювання відносин у соціальній сфері сільськогосподарського виробництва.....

§ 1. Поняття та принципи соціального розвитку села	235
--	-----

§ 2. Правові засади соціального розвитку села	238
§ 3. Правове забезпечення розвитку житлового будівництва на селі	242
§ 4. Правове забезпечення будівництва та ремонту шляхів із твердим покриттям у сільській місцевості.....	244
§ 5. Правове забезпечення медичного обслуговування жителів села	246
§ 6. Правове забезпечення фізкультурно-спортивного обслуговування сільських мешканців	248
§ 7. Правове регулювання відносин в освітній сфері у сільській місцевості	250
§ 8. Правові засади соціально-культурного обслуговування сільських мешканців	251
§ 9. Правове забезпечення інженерного облаштування сільських територій.....	252

Розділ 18. Правове регулювання здійснення сільськогосподарськими товаровиробниками окремих видів сільськогосподарської діяльності.....	255
§ 1. Поняття, сутність та основні ознаки правового регулювання тваринництва. Правове регулювання племінної справи у галузі тваринництва.....	255
§ 2. Особливості правового регулювання виробництва рибної продукції	260
§ 3. Правове регулювання вирощування і реалізації високопродуктивного насіння зернових культур.....	263
§ 4. Правове регулювання ветеринарної медицини.....	267

§ 5. Правове забезпечення селекційної роботи та розвитку діяльності з виведення нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур. Правова охорона прав на сорти рослин	271
§ 6. Правове регулювання захисту рослин.....	275
Запитання для самоконтролю	279
Предметний покажчик	283
Рекомендована література.....	285

Навчальне видання

Аграрне право

Підручник

За редакцією професорів
В. П. Жушмана та А. М. Статівки

Редактор *К. К. Гулий*
Коректори *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 24.04.2010.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 15. Ум. друк. арк. 18,25. Вид. № 441.
Тираж 4000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у ТОВ «Будинок друку»
Україна, 62300, Харківська обл., м. Дергачі, вул. Петровського, 163а.
Тел./факс: (05763) 321-99. E-mail: n_druk@ukr.net
Свідоцтво: серія ДК № 2762 від 14.02.2007 р.